No. ६१४ - घ

Title याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रविवृति:

Author विज्ञानेश्वर भट्टारक:

Extent १६२ Age १६४४

Subject धर्मशास्त्रम्-सम्पूर्णम्

नं० ६१४-च

याज्ञवल्क्य धर्मशास्त्र विवृति मिताक्षरा (धर्मशास्त्रम्)

पत्राणि १६२ (सम्पूर्णम्) कर्त्ता: विज्ञानेश्वर भट्टारक:

संवत् १६८४

मिताक्षरा व्यवहाराध्याय प. १६२

नं० ११५

लि. सं० १६८४

।।दं॥ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः॥ ॥अभिषेकादिगुणयुक्तस्य प्रजापालनं परमो धर्मः। तच्च दुष्टनिग्र-
हमंतरेण न संभवति दुष्टपरिज्ञानं च न व्यवहारदर्शनेन विना इति व्यवहारदर्शनं अहरहः कर्तव्यं
इत्युक्तं व्यवहारस्वरूपः परूपे त्वस्यैः प्रतिश्रुतो न्वहमिति स च व्यवहारः कीदृशः॥ कतिविधः कथं
चेति शतिकर्तव्यता कुलापो नास्ति हि ततः तद्विधानाय द्वितीयोध्यायः प्रारभ्यते॥ व्यवहारान्नृपः
पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह। धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः॥ व्यवहारान् अन्याविरोधत-
या स्वात्मसंबाधितया कथनं व्यवहारः। यथा कश्चिद् इदं क्षेत्रादि मदीयमिति कथयति॥ अन्योपि
तद्विरोधेन मदीयमिति। तस्यान्ने कोपि धृत्वं दर्शयति। दृश्यते नेनान्न पश्यति नृपस्यायमावश्यायं
धर्मः। ॥विद्वद्भिर्वेदव्याकरणशास्त्रादिज्ञैः ब्राह्मणैः॥ सहेति तृतीयानिर्देशात्तेषामप्राधान्यं सहयु-
क्तेऽप्रधान इति स्मरणात्॥ अतश्चादर्शने स्वयादर्शने न च राज्ञो दोषो न ब्राह्मणानां यथाह मनुः। अ-
दंड्यान् दंडयन् राजा दंड्यांश्चैवाप्यदंडयन्॥ अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति॥ इति धर्मशा-

स्वीडसारेणनार्य्यशास्त्रानुसारेणदेशादिसमयधर्मस्यापि धर्मशास्त्राविरुद्धस्य धर्म्मशास्त्रविषयत्वा
त्॥ नष्टयगुपादानेयथावद्वदाति। निजधर्मानुसारोधनयक्तसामयिकोलवेत्॥ सोपि [illegible] यत्नेन
सं[illegible]क्षो धर्मो राजकृतश्च यइति धर्मशास्त्रानुसारेण ति सिद्धं क्रोधलोभविवर्जितं इतिवचनमाद
रार्थं अमर्षः क्रोधः लोभो [illegible]लिङ्गाति पयाः किं वश्रुताध्ययनसंपन्नाः धर्मज्ञाःसत्यवादिनः। राज्ञास
तासदःकार्याः रिपौमित्रेयेसमाः। श्रुतेनमीमांसाव्याकरणा। दिश्रवणेनाध्ययनेनवेदेन च संपन्नाःधर्म
ज्ञाःधर्मशास्त्रज्ञाःसत्यवादिनः। सत्यवादनशीलाः रिपौमित्रेचयेसमाः॥ रागद्वेषरहिताः एवंभूताः
सतासदःसत्ता सीदंति यस्याउपविशंति इत्ययामानदानसत्कारैःकै राज्ञाकर्तव्याः यद्यपिश्रुताध्य
यनसंपन्नाइति विशेषणोक्तं तथापि ब्राह्मणा एव। यथाह कात्यायनः॥ ॥सतुसत्यैः स्थिरैर्युक्तैः प्राज्ञैर्मौ
लैर्द्विजोत्तमैः॥ धर्मशास्त्रार्थकुशलैरर्थशास्त्रविशारदैः। इतितेसभ्याःकर्तव्याः॥ बहुवचनस्या
र्थवत्वात्। वाऽस्मिन्तुदेशेवा विप्रादंति विप्रावेदःत्रयः। इतिमनुस्मरणात्॥ बृहस्पतिस्तुपंचसप्तत्र

२ योवास्तत्तासदोतवंस्याद्।लोकवेदज्ञधर्मज्ञाःपंचसप्तत्रयोपिवा॥यत्रोपविष्टाविप्राःसुःसायज्ञस
दृशीसभाइतिवचनाद्ब्राह्मणैःसहेतिपूर्वोक्तश्लोकोक्तानांब्राह्मणानांकृताध्ययनसंपन्नाइत्या
दिविशेषणमिदंनमंतव्यं।तृतीयाप्रथमांतनिर्दिष्टानांविशेषणंविशेष्यत्वात्संभवात्।विद्वद्भि
४ रित्यनेनपुनरुक्तिप्रसंगात्।तथाचकात्यायनेनब्राह्मणानांसदांचस्पष्टत्वेदोदर्शितःसंप्राड्विवा
कःसामात्यःसब्राह्मणपुरोहितः।समस्तःप्रेक्षकोराजास्वर्गेतिष्ठतिधर्मतः॥इतितत्रब्राह्मणाऽनियु
क्ताःसभासदस्तनियुक्ताइतिभेदः॥तन्नियुक्तोवादेवीवाचंसवदतियःस्वंशास्त्रमुपजीवतिधर्म
ज्ञोवक्तुमर्हतिधर्मतत्रब्राह्मणाअनियुक्ताःसभासदस्तनियुक्ताइतिअतएवोक्तंनियुक्तोवानियुक्तो
वाधर्मज्ञोवक्तुमर्हतिइतितत्रानियुक्तोनाययथावस्थितार्थकथनेपियदिराजान्यथाकरोतितथापिदासो
निवारणीयः अन्यथादोषः।उक्तंचकात्यायनेन॥अत्यायेनापितंयान्तंयेनुयान्तिसभासदः॥तेपितद्भा
गिनस्तस्माद्बोधनीयःइतिअनियुक्तानांपुनःअन्यथाभिधानेवादोषः।ननुराज्ञोनिवारणेसभावान्

२

प्रवेष्टमावक्तव्यं वासमञ्जसं। अब्रुवन्विब्रुवन्वापि नरो भवति किल्बिषी। इति मनुस्मरणात्॥ रिपौ मि-
त्रे चैवेति शास्त्रे कारं जनीयं कतिपयैर्वाणिग्भिरपि अधिष्ठितं सदः कर्त्तव्यं। यथाह कात्यायनः॥ कुल-
शीलवयोवृत्तवद्भिरमत्सरैः वाणिग्भिः स्यात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितं सदः कर्त्तव्यं॥ इति व्यवहारा-
न्नृपः पश्येदित्यत्रान्यकूलमाह॥ अपश्यता कार्यवशात्व्यवहारान्नृपेण तु। सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः
सर्वधर्मवित्। कार्यतः र व्याकुलता व्यवहारात्। ब्राह्मणेन सभ्यादिः नियोक्तव्यो। व्यवहारदर्श-
ने तथैव कात्यायनो गुणविशिष्टं कुर्यात्। दान्तं कुलीनं मध्यस्थमनुद्वेगकरं स्थिरं। परत्र भीरुं धर्मिष्ठं।
मुद्युक्तं क्रोधविवर्जितमिति। एवं च तत्र ब्राह्मणासंभवे क्षत्रियं वैश्यं वा नियुञ्जीत न शूद्रं। यथाह का-
त्यायनः॥ ब्राह्मणो यत्र न स्यात्तु क्षत्रियं तत्र योजयेत्॥ वैश्यं वा सर्वधर्मज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्॥
इति नारदेन। स्वयमेव सुरष्यादर्शितः धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राड्विवाकमतस्थितः। समाहितम-
तिः पश्येत् व्यवहाराननुक्रमात्। इति प्राड्विवाकमतेस्थितः न स्वमतेस्थितः राजचार वक्तुघापर।

सैन्यं पश्यतीति वत्। तस्य ध्येयं धीरोगिकी संज्ञा। अर्थिप्रत्यर्थिनो पृच्छतीति प्राड्। प्राड्तयोर्वचनं वि
रुद्धं। विविधं च सन्देहं सन्दिग्धं विविनक्तीति विचारयतीति। वा विवाकः। प्राड्श्चासौ विवाकश्चेति प्राड्विवा
3 कः। उक्तं च॥ विवदानुगतं पृष्ट्वा सभ्यैस्तत्प्रयत्नतः विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः। इ
ति प्राड्विवाकाद्यैः॥ सा त्यां च रागादिनाम्न त्यपेतं। व्यवहारं विचारयति यतदा राज्ञा किं कर्तव्यं॥
इत्यत आह॥ रागाल्लोभाद्भयाद्वापि स्मृत्यपेतार्थकारिणः। सभ्याः पृथक्पृथग्दण्ड्या विवादाद्द्विगुणं
दमं॥ इति पूर्वोक्ताः सभ्याः राजज्ञानिर्दिष्टाः राज्ञा वा तु। तदा तिरस्कृता द्रागात् स्नेहादिति शा यल्लोभात् भ
यात्। तत्र सा द्विगुणं दमं॥ इति पूर्वोक्ताः सभ्याः राजज्ञानि त्वात्। तदा तिरस्कृताद्रागात् स्नेहा
तिल्लोभात् सा दि तां स्मृत्यपेतस्मृ विरुद्धं। आदिशब्दाद्दाक्षादपेतं अर्थं चतः पृथक्। एकैकशः विवादात् वि
वादपराजय निमित्ताद्दण्ड्यात् द्विगुणं दमं दद्युः न पुनः विवादास्पदीभूतात् द्रव्यात्। तया स्मृतिस्त्री संग्रहा
दिषु दण्डास्ता वक्ष्य संगः। राग लोभ भयानामुपादानं रागादिष्वेव द्विगुणो दमो। नाज्ञान मोहादिष्विति २

नियमार्थं न च राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जमिति गौतमवचनात् । ब्राह्मणा अदंड्या इति ॥ मेलनमितस्य
प्रशंसार्थत्वात् । यत्तु षड्भिः परिहार्यो राज्ञा अवध्यश्चावंध्यश्चादंड्यश्चावहिः । कार्यश्चापरिवाद्यश्च
श्चापरिहार्यश्चेति तदपि । य एष बहुश्रुतो भवति लोकवेदांगविद् । वाकेतिहासपुराणकुशा
लः तदपेक्षः तद्वृत्तिः चत्वारिंशता संस्कारैः संस्कृतः त्रिषु कर्मस्वभिरतः षट्सु वा सामया
चारिकेष्वभिविनीतः । इति प्रतिपादितबहुश्रुतविषयं न ब्राह्मणमात्रविषयं । व्यवहारविषयमाह
॥ स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः । आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ॥ धर्मशास्त्रस
मयाचारविरुद्धेन मार्गेण धर्षितो गर्हितः । यद्राज्ञे प्राड्विवाकाय वा आवेदयति विज्ञापयति चे
त् । यदि तदावेद्यमानं व्यवहारपदं प्रतिज्ञोत्तरसंशयहेतु । परामर्शप्रमाणनिर्णयप्रयोजनात्
मको व्यवहारः ॥ तत्पदं विषयः तस्य वृदं सामान्यलक्षणसंबद्धिविधः । शंकातत्वाभियोगश्चे
ति । तथाह नारदः ॥ अभियोगस्तु विज्ञेयः शंकातत्वाभियोगतः । शंकासतां तु संसर्गात्तत्त्वं होढा

तिदर्शनात् । देशाचारो धर्मलिंगमिति यावत् । तेन दर्शनं संज्ञा यद्वा दर्शनं देशा तिदर्शनं तस्मात् ॥ तत्वात्ति
५ योगोपि द्विधात्मको विध्यात्मकश्चेति । यथा मन्नो हिरण्यादिकं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्युक्ते वादिके ममापहृत ।
ति शतिवा । उक्तं च कात्यायनेन । नाव्यस्तं नेच्छति कर्तुं अन्यायं व्याकरोतीति यः । पुनश्चापृष्टादन्यायेन तिष्ठ
ते । यथाह मनुः ॥ तेषामाद्यं [illegible] ऋणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ॥ संभूय च समुत्थानं दत्तस्यानप
कर्म च । वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः ॥ क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः । सीमा
वि[illegible] वादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ॥ स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥
स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च । पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह इति ॥ एतान्यपि स
भेदेन वहुत्वं गतानि । यथाह नारदः ॥ एषामेव प्रभेदोऽन्यः शतमष्टोत्तरं स्मृतं । क्रियाभेदान्मनु
ष्याणां शतशाखो निगद्यते इति ॥ आवेदयति चेदिति अनेन न स्वयमेवागत्य निवेदयति । न राज्ञप्रे
रितः । तत्पुरुषप्रेरितो वा विदर्शयति ॥ यथाह मनुः ॥ नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पुरुषः ।

नवद्धा। पितमंन्येनग्रस्ते तार्थं कथं च नेति। परौरिति परेण परा स्त्री परौरित्येकस्मै केनद्धा स्त्रीं वद्रुतिर्वाव्य
वहारो न भवतीति। दर्शयति यत्तु नरैकस्य वद्रुतिः स्यादृं स्त्रीणां पूर्वजन्मस्य च। अनादेयो नवद्धादो
धर्मविद्भिरुदाहृत॥ इति नारदवचनं॥ तद्धि न साध्य विषयं आवेदयति राज्ञे इत्यतो न। एवं राज्ञा पृष्टो वि
नीतवेषश्चावेदयेत्॥ आवेदितं वद्भुतार्थेन मुद्रादिना प्रत्यर्थ्याह्वानमकल्पदीनीमानाह्वानमित्याद्य
र्थं सिद्धमिति। नाह्वानं स्मृत्यंतरे तु स्पष्टार्थमुक्तं यया कालं कार्यार्थिनं पृच्छेत् प्रणतं पुरतः स्थितं। किं का
र्यं का च ते पीडा मा भैषीर्ब्रूहि मानव। केन कस्मिन् [illegible] दा कस्मात् पृच्छेन्नेवं सभागतं। एवं पृष्टः स यत् ब्रूया
त् सभ्यैर्ब्राह्मणैः सह। विमृश्य कार्यं न्याय्यं चेत् आह्वानार्थमतः परं। मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन् पुरुषं वा
समादिशेत्। अकल्यबालस्थविरविषमस्थक्रियाकुलान्। कार्यातिपातिव्यसनिनृपकार्योत्सवाकुल
न्। मत्तोन्मत्तार्तान् भृत्यांश्च नाह्वानयेन्नृपः। न हीनपक्षां युवतीं कुले जातां प्रसूतिकां। सर्ववर्णोत्तमां
कन्यां ता ज्ञातिप्रभुकाः स्मृताः। तदधीनकुटुम्बिन्यः स्वैरिण्यो गणिकाश्च याः। निःकुलायाश्च पतितास्तासामा

ज्ञानमिष्यते। कालं देशं च विज्ञाय कार्याणां च बलाबलं॥ अकल्पादीनपि शनैर्यानैः राज्ञा नयेन्नृपः
5 ज्ञात्वा नियामं गंयेपिस्तु। वनिषद्व जितांश्रये। तान् नृपा ज्ञानयेज्ज्ञा आगुरुकार्येषु कोपयन्॥ इति। आ
सेधश्च अवस्थाप्य पर्यासिद्धे वनौरदेन उक्तो वक्तव्ये ये स्थितिष्टं तं ज्ञामतंयतद्वचः आसेधयेत् विवा
र्थी यावदाह्वानदर्शनं स्यान्नासेधः कालक्षतः प्रवासात् कर्मणः तथा च तु विधः स्यादाधः सेधानासि
धस्तु विलंघयेत्॥ आसेधकाल आसिद्धः आसेधं योतिवर्तते सा विनेयन्यथा कुर्वन् नासेद्धा दंड
ताकृतवान्॥ नदीसंतारकांतारदुर्देशोपप्लवादिषु। आसिद्धः तं परासेधमुत्क्रमन्नापराध्नुयात्॥ नि
र्वेष्टुकामो रोगार्त्तो विषं वन्द्वुव्यसने स्थितः॥ अभियुक्तस्तथान्यन राजकार्योद्यतस्तथा॥ गवां प्रचा
ले गोपालाः सस्यावापे कृषीवलाः॥ शिल्पिनश्चापि तत्कालं आयुधीयाश्च विग्रहे इति। आसेधो राज्ञो
ज्ञयावरोधः अकल्पादयः। पुत्रादिकमन्यं वा सुहृदं प्रेषयिष्यति। न च ते परार्थवादिनः। यो न भ्राता
न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत्। परार्थवादी दंड्यः स्यात् व्यवहारेषु विब्रुवन्॥ इति नारदवचनात्

प्रत्यर्थिनि मुद्रांलेख्यपुरुषाणां मन्यत मे मानी मते किं कुर्यात् इत्यादि प्रत्यर्थिनोग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिनास
मामासर्तदर्धदिनाम जात्यादि विङ्कितं अर्थ्यं तदित्यर्थः साध्यः सोस्यास्तीत्यर्थीत स्मृतिपक्षः प्रत्यर्थीतस्याग्रतः पु
रलेख्यं लिषनीयं यथा येन प्रकारेण पूर्वमावेदनकाले आवेदितं तथा वादिलेन संगप्रसंगात्॥ अन्यवादी
क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः॥ आहूतविप्रलापी यश्चोनःपचाविधस्मृतइति। आवेदनकालेव अर्थिवा
चनस्यालिखितत्वात् पुनर्लेषनमनर्थकं इत्यत आह समामासेत्यादि संवत्सरमासपक्षतिथिवारादिन॥
अर्थिडात्यर्थिनाम ब्राह्मण। जात्यादि विङ्कितं आकं दिनाहृनद्रव्यतसंख्यास्थान वेलाक्षमा। लिंगा निगृह्यते॥
यथोर्थे तं अर्थवत् धर्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलं। साध्यवद्वाचकपद प्रक्षीणार्थानुवाधिव। प्रसिद्धमविरु।
द्धं वानिश्चितं साधनक्षमं॥ संक्षिप्तं निखिलार्थं च देशकालाविरोधि वर्षर्तुमासपक्षाहोवेलादेशव
तू स्थानावसथ [illegible] साध्याख्याजात्याकारवयोयुतं। साध्यप्रमाणं तत्संख्यावत् आत्म प्रत्यर्थिनामवत्॥ प
रात्मपूर्वजानेकराजनामभिरंकितं। क्षमालिंगान्यपीडावत्काच्येताहृपीडार्तदायकं। यदावेदय

6 तेराशे तद्भाषेत्यभिधीयते। ताषाप्रतीज्ञापत्रं इत्यनंतरं आवेदनसमये कार्यमात्रं लिषितं। प्रत्या
र्थिनो यतः समामासादि विशिष्टं लिख्यते॥ इति विशेषः॥ संवत्सर विशेषणं यद्यपि सर्वव्यव
हारेषु नो प्रयुज्यते। तथापि ऋणे प्रतिग्रहक्रयेषु निर्णयार्थं तु प्रयुज्यते॥ आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पू
र्वा तु बलवत्तरेति वचनात्॥ अर्थव्यवहारे पि एकस्मिन् वत्सरे यत्संख्याकं द्रव्यं। यतो यं न गृहीतं
प्रत्यर्पितं च पुनरन्यस्मिन् वत्सरे तद्द्रव्यं तत्संख्याकं तत स्तेन गृहीतं यावन्मानो वादि ब्रूयात्॥
सत्यं गृहीतं प्रत्यर्पितं चेति संवत्सरांतरे गृहीतं प्रत्यर्पितं वान्यस्मिन संवत्सरे इत्युच्यते। एवं मासा
दावपि योज्यं देशस्थानादयः पुनः स्थावरेष्वेवोपयुज्यंते देशश्चैव तथा स्थानं संनिवेशस्तथैव च॥
जातिः संज्ञाधिवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च। पितृपैतामहं चैव पूर्वराजानुकीर्तितं। स्थावरेषु विवा
देषु दशैतानि निवसयेत्॥ इति स्मरणात्॥ देशो मध्यदेशादि स्थानं वाराणस्यादि संनिवेशस्त्वैव॥ ६

पूर्वापरादिक्दिविभागपरिछिन्नः सम्पाद्भिः विष्टो गृहक्षेत्रादिः। जातिरर्थिप्रत्यर्थिनोर्ब्राह्मणत्वा
दिः संज्ञा यद्देवदत्तादिः। आधिवासः समीपदेशनिवासी जनः प्रमाणं निवर्तनादिपरिमाणं क्षे
त्रनाम शालिक्षेत्रं अमुकक्षेत्रं [illegible]मिः पौडत्रमिः॥ इति पितृपितामहस्य च नाम। अर्थिप्रत्य
र्थिनोः पूर्वपौत्रयाणां राज्ञश्च नामकीर्तनं चेत। समामासादीनां यस्मिन्न व्यवहारे यावत् युज्यते
तत्र तावल्लेखनीयं। इति तात्पर्यार्थः॥ एवं पक्षलक्षणे स्थितपक्षलक्षणराहितानि पक्षवदा
वतां समानानां पक्षाभासत्वं सिद्धमेवेति योगीश्वरेण न पृथक् पक्षाभासा उक्ताः। अन्यैस्तु स्प
ष्टार्थमुक्ताः। अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निःप्रयोजनं॥ असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्ज
येत्। इति अप्रसिद्धं मदीयं शशविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यादि। निराबाधं अस्मत्गृहप्रदी
पप्रकाशेनायं स्वगृहे व्यवहरतीत्यादि निरर्थकं॥ अलिधयरहितं कवत पजडदगवेत्यादि
निःप्रयोजनं यथा देवदत्तोऽयं अस्मात् गृहसन्निधौ सुस्वरमधीयते इति। असाध्यं यथा द्व

देवदत्तेनमंत्रलंगउपहसितइत्यादिनिःप्रयोजनंयथादेवदत्तोयंअस्मात्ग्रहसोनुक्षेमु
७ स्वरमधीयतेइतिअसाध्यंयथाहि॥एतत्साधनासंलवादसाध्यंअल्पकालत्वानुसात्किसंलव
नांलिषित।दृतोल्पत्वोन्नाद्विव्यमतिविरुद्धं।यथास्मूकेनसहइत्यादिपुरराष्ट्रादिविरुद्धं १
वा।राज्ञावबाद्धितोवश्चयश्चपौरविरोधहेतु।राष्ट्रस्यवासस्यप्रतीनांतयेक्व॥अन्योवाये
परग्रामभहाजनविरोधकाः।अनादेयोस्मात्तेसर्वेव्यवहाराःप्रकीर्तिताः॥इतिपक्षात्मेकपद
संकीर्णःपूर्वपक्षोनाभिध्याति॥तत्रयद्यनेकवस्तुसंकीर्णइत्युच्यते॥तदानदोषःमदीयम
नेनहिरण्यंवासोरूपकादिवापहृतमित्येवंविषस्याडुष्टत्वात्॥ऋणादानाविपदसंकरपक्ष
तासइतिचेत्।तदापिनमदीयारूपकाअनेनदत्त्वागृहीतासुवर्णंचास्यहस्तेनिक्षिप्तमदी
यंक्षेत्रमयमपहरतीतिवत्सादीनापक्षात्वेऽप्यतएवकिंउक्रियास्तेदातुक्रमेणव्यवहारः
नतुयुगपदित्येतावत्।यथाहकात्यायनः॥बहुप्रतिज्ञंयत्कार्यंव्यवहारेषुनिश्चितं॥कामंत ८

नेः

दपि गृह्णीयाद्राजा तच्चवृत्तस्मात्। इति तस्मादेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो युगपन्नासिध्यतीति। तस्मा
र्थः। आर्थिग्रहणात् पुत्रपित्रादीनां ग्रहणं। तेषामेकार्थत्वात्। नियुक्तस्यापि नियोगेनैतदेकार्थ्या
क्षेपात्। अर्थिनासंयुक्तो वा प्रतिपृथि पदितो अथवा। येयस्यार्थे पि विवदेत् तस्य जय पराजयौ विति
स्मरणात्॥ नियुक्ताज्जय पराजयौ मूलस्वामिनोरेव॥ एतच्च स्त मौ फलके न पांडुलेषेन्नालिषित्वा आ
वापेक्षा रेणशोधिते॥ पश्चात्तु पत्रे निवेशयेत्। पूर्वपक्षं स्वल्पावां तां प्राड्विवाको लिलिखयेत्। पां
डुलेखेन फलके तत पत्रेनिवेशयादिति॥ कात्यायन स्मरणात्॥ शोधनं वियच्चावदुत्तरदर्शनं
कर्तव्यं। नातः परमनवस्थाप्रसंगात्॥ अतएव नारदवचनं। शोधयेत्पूर्ववादं तु यावन्नो
त्तरदर्शनं॥ अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेदिति। पूर्वपक्षागमसौ धयित्वैव यत्तोत्तरं दापयंति
सत्यास्ते सदा रागाज्ञेयात्तादित्युक्तदंडेन सत्यान्न दंड्यित्वा पुनः प्रतिज्ञापूर्वकं व्यवहारः प्रवर्त
नीयो राज्ञेति एवं शोधिते पत्रारूढे पूर्वपक्षे किं कर्तव्यमित्याह॥ श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावे

दृकसंनिधौ।ऋतोत्तासौर्थोयेनप्रस्याथिना।सौश्रतार्थःतस्योत्तरंपूर्वपक्षा उत्तर तौसवतीत्युत्त।
8 रं लेखं लेषनीयं।पूर्ववदेकस्या र्थिनःसान्निध्ये समीये उत्तरं च॥यत्पूर्वोस्यानिराकारणां तदुच्यते॥तथ्य
हा।पक्षस्यव्यापकसारमसंदिग्धमनाकुलं॥अव्याख्यागम्यतेतत्सदुत्तरं तद्विदो विदुरिति।पक्षस्य
व्यापकनिराकारणांसमर्थंसारंन्याय्यं।न्यायादनपेतंअसंदिग्धंसंदेहरहितंअनाकुलं।पू
र्वपराविरुद्धं॥अव्याख्यागम्यं।अप्रसिद्धपदप्रयोगेण दुःश्लिष्टविततिसमासरा व्याहारोल्लिख्यने
नवा॥आदेशलोषालिखनेनवायावाख्यायार्थंनसवति॥तत्सदुत्तरं।तच्चतुर्विधां प्रतिप
पत्तिः।मिथ्याप्रत्यवस्कंदनं।पूर्वन्यायश्चेति॥यथाह कात्यायनः॥सत्यामिथ्योत्तरं चैवप्रत्यवस्कंद
नंतथा॥पूर्वन्यायविधिस्त्वैवमुत्तरस्याच्चतुर्विधमिति।तत्रसत्योत्तरं॥यथारूपकसतमास्त्यधार
यतित्युक्तेसत्यंधारयामीति।यथाह॥साध्यस्यसत्यवचनंप्रतिपत्तिरुदाहृतेति।मिथ्योत्तरं तु
नाहंधारयामीति॥यथाचकात्यायनः॥अभियुक्तोभियोगस्यपयादिकुर्यादपह्नवं।मिथ्या तत्तु ८

विजानीयात् उत्तरं व्यवहारवत्॥ इति तच्च मिथ्योत्तरं चतुर्विधमिति। मिथ्यैतन्नाभिजानामि तदा तत्र
न संनिधिः॥ अजातश्चास्मि तत्कालइति मिथ्या चतुर्विधं। प्रत्यवस्कंदकं नाम सत्यं गृहीतं प्राप्तं दत्तं
प्रतिग्रहेण लब्धमिति च। यथाह नारदः॥ अर्थिना लिखितो योर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा॥ प्रपद्य कार
णं ब्रूयात् प्रत्यवस्कंदनं स्मृतमिति॥ प्राङ्न्यायोत्तरं तु। यत्राभियुक्तः एवं ब्रूयात्। अस्मिन्नर्थे अनेनाहम
भियुक्तः॥ तत्र चायं व्यवहारमार्गेण पराजित इति। उक्तं च कात्यायनेन॥ आचारेणावसन्नो पि पुनर्ले
खयते यदि। सो भिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते॥ इति एवमुत्तरलक्षणे संदर्शितानां उत्तरवदुत्तरा
भासमानानामुत्तराभासत्वमर्थासिद्धं स्पष्टीकृतं वस्त्वल्पंतरं। संदिग्धमंनप्रकृतादत्यल्पमतिभू
रिवा पक्षैकदेशव्याप्यन्यत्तथा नैवोत्तरं लवेत्॥ यद्यपि स्तपदं मव्यापि निगूढार्थं तथाकुलं। व्याख्यागम्य
मसार्थं सिद्धय इति तत्र संदिग्धं सुवर्णं शातं न गृहीतमित्युक्ते सस्य गृहीतं सुवर्णं शातं धार्यं यामीति माषशतं
वेति। प्रकृतादन्यद्यथा सुवर्णशताभियोगे पणशतं धारयामीति अत्यल्पं ... सुवर्णशताभियोगे प

वाज्ञातं धारयामिति श्रुति स्तूरिद्धिं ज्ञातं धारयामिति। पत्नैकदे [illegible] शव्यापि स्तिरं स्प व स्त्राध्याति योगो हृतिरं एपंग
हीतं सान्याद् इति वास्तपदं आणादीनां लियोगे पदीत रेणान्तरे यथा। स्वर्णज्ञाता लियोगे अनेनाहृतं ताडिति
९ इति। व्यापादिदेशस्थानादि विशेषणाव्याधि। यथा मध्ये देशे वारणस्यां पूर्वं स्मा [illegible] दिशि देव मनेना प
हृतामिति पूर्वं पत्नोलिखितं देवत्रम पहृतामिति। निगूढार्थं स्ववर्णशतं [illegible] लियोगे किमद मेवावधार
यामीति तत्र धनिनापाडित्कः सुसंसो वाकः स त्याव अर्थः [illegible] स्येधारयतीति निगूढार्थं व्याकुलपूर्वापराविरु
द्धं यथा स्ववर्णज्ञाता स्ति योगसत्यगृहीतं न धारयामीति। आख्यागम्यं। दुःश्लिष्ट वित्तक्रिसमास साध्यादारावि
धानेन तव्याख्यागम्यं। आदशलाघालिधानेन वा॥ यथा॥ स्ववर्णज्ञाता विषयेपि ब्राह्मणालियोगे मया गृहीत ज्ञात
वचनात्सुवर्णानां पितुर्जानामिति च न गृहीत ज्ञात स्य पितुः वचनात्सुवर्णानां शतं गृहीतमिति ज
नानामीति॥ असारन्यायविरुद्धं यथा स्ववर्णज्ञात मनेन दृष्ट्वा गृहीतं दृष्टाद्धं स्वदत्तानुमूल्यामिति।
मिति॥ असारन्यायविरुद्धं यथा स्ववर्णज्ञातमनेन दृष्ट्वा गृहीतं द्विलियोगसत्यं दृष्टिदत्तानुमूल्यंग ६

यत्सत्यमेकदेशेश्र

हीतमितिउत्तरमित्येकवचनेनिर्देशादुत्तराणां संकरो निरस्तः। यथाह कात्यायनः। पक्षैकदेशेचैव
कारणं। मिथ्याचैवैकदेशे च संकरात्तदनुत्तरमिति। अनुत्तरत्वकारणं तेनैवोक्तं। नचैकस्मिन्विवा
देतु क्रियास्याद्वादिनोर्द्वयोः। नचार्थसिद्धिरुभयोर्न चैकत्र क्रियाद्वयमिति। मिथ्याकारणोत्तरयोः
संकरः अर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोरपि क्रियां प्राप्नोति। मिथ्याक्रियापूर्ववादे कारयति वादिनीतिस्मरणा
त्। तच्चोभयमेकस्मिन्व्यवहारे विरुद्धं यथा। सुवर्णरूपकशतं चानेन गृहीतमित्यभियोगे। सुवर्णं न
गृहीतं रूपकशतं गृहीतं प्रतिदत्तं चेति कारणप्रयोगस्यायार्थं संकरेनुप्रत्यर्थिन एव क्रियाद्वयं। प्राङ्न्या
यकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिष्टक्रियामिति यथा सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपके व्यवहारे मार्गेण पराजि
तश्चेति। अत्र प्राङ्न्याये जयपत्रेण वा प्राङ्न्यायदर्शिभिर्वा भावयितव्यं कारणोत्तरे तु साक्षिलेख्यादि
भिः। योगे त्वावायितव्यामिति विभागः। एवमुत्तरचतुष्टयसंकरोपि द्रष्टव्यः यथाह। अनेन सुवर्णं रूपक
शतं च वाणं च गृहीतानीत्यभियोगे मिथ्या सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं प्राङ्न्यायेस्मि रूपकशतं वस्त्रविषय

सत्यं र

10 पूर्वन्यायेनयराजितइति। एवंचतुःसंकरेपि एतेषांचानुत्तरत्वं यौगपद्येनतस्यतस्यांशस्यातेनैवनते
विनासिद्धेःक्रमेणोत्तरत्वमेवक्रमदार्थिनःप्रत्यर्थिनःसत्यानांवेक्षायामवतितत्रपुनरूलयोःसंकरस्तु।
रस्तत्रयसंप्रतूतार्थविषयत्वंतत्क्रियोपदानेनपूर्वव्यवहाराःप्रवर्तयितव्यःपश्चादल्पविषयोत्तरा
दानेनयत्रतुसंप्रतिपत्तेरुत्तरांतरस्यवसंकरस्तत्रोत्तरान्तरोपादानेनव्यवहारःइष्टव्यःसंप्रतियत्तोर्कि
यातावात्॥यथाहहारीतः॥मिथ्यात्तरंकारणाच्चस्यातामेकत्रचेदुत्ते।सत्यंवाप्यसहान्येनयत्रमुत्तरस्य गृ
ह्यात्क्रियमुत्तरमित्युक्तोक्तं।यत्प्रस्तुतार्थविषयंयत्रव्याप्ता क्रियाफलं उत्तरंतत्रविज्ञेयमसंकीर्णमता
न्यथा।संकीर्णत्ववतीतिशेषःइच्छाकमंसलनतीत्यर्थः॥प्रस्तुतार्थंयथा अनेनस्ववर्णरूपकंशातंवस्त्राणि
चगृहीतानीत्यभियोगे।सुवर्णरूपकशातंप्रतिगृहीतंवस्त्राणितुगृहीतानिप्रतिदत्तानिचेतिच्च मिथ्या
तरस्यप्रस्तुतविषयत्वादर्थिनःक्रियामादायप्रथमंव्यवहारःप्रवर्तयितव्यः।पश्चादल्पविषयो व्यवहा
रः।एवंमिथ्याकारणप्राङ्न्यायसंकरेपिप्राङ्न्यायसंकरकारणप्राङ्न्यायसंकरेष्वपिजोजनीयतथातस्मि २०

नैवाभियोगेसत्यंसुवर्णरूपकंज्ञातंचगृहीतं। दास्यामिदत्त्वानितुनगृहीतानिप्रतिदत्तानीतिवावस्त्रं
विषयपराजितइति।। चोत्तरेसंप्रतिपत्तेर्भूरिविषय पितक्रियालाभा न्मिथ्याद्युत्तराक्रियामादायव्यव।
हारःप्रवर्त्तयितव्यः।।यत्रतुमिथ्याकारणोत्तरयोःकृत्स्नपक्षव्यापित्वंयथाशृंगग्राहिकयाकश्चिद्वदद
तियंगौर्मदीयाअमुकस्मिन्कालेनष्टास्यगृहेदृष्टेति।अन्यस्तुमिथ्यैततत्प्रदर्शितकालात्पूर्वमेवास्म
।गृहेस्थितामम गृहेजातावेतिवदतइत्येतावत्यज्ञानिराकारणस्तमयत्वात्नानुत्तरंनापिमिथ्यैवका।
रणोपन्यासात्।नापिकारणंएकदेशस्याप्यनुपगमाभावात्।।तस्मात्सकारणमिथ्योत्तरमिदंअत्रचप्र
तिवादिनः।क्रियाकारणप्रतिवादिनीतिनयनात्।।ननुमिथ्याक्रियापूर्ववादइतिइतिपूर्ववादिनः
कस्मात्क्रियानभवतिनतस्यशुद्धामिथ्याविषयत्वात्कारणप्रतिवादिनोस्तितदपिकस्माद्गुरुका।
रणविषयंनभवति।नैतसर्वस्यापिकारणान्तरस्यमिथ्यात्वसहचरितरूपत्वात्।छद्मकारणान्तरस्यास

॥

वात्॥ प्रसिद्धकारणोत्तरे प्रतिज्ञातयथार्थैकदेशस्याभ्युपगमेनैकदेशस्य मिथ्यात्वं यथा॥ सत्यं
रूपकशतं गृहीतं न धारयामि प्रतिदत्तत्वादिति प्रकृतोदाहरणे तु प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याप्यभ्युप
गमो नास्तीति विशेषः। एतच्च हारीतेन स्पष्टमुक्तं॥ ॥ मिथ्याकारणयोर्वापि ग्राह्यं कारणमुत्तरमि
ति॥ यत्र मिथ्याप्राङ्न्याययोः प्रादिर्व्यापित्वं यथा। रूपकशतं धारयतीत्युक्ते याग मिथ्यैतदस्मि=
न्नर्थे च यपराजितस्तेति। अत्रापि प्रतिवादिनैव क्रियाप्राङ्न्यायकारणतोनुपातीयथी निर्दिशाकि
यामिति वचनात्॥ उद्धस्य प्राङ्न्यायस्यासत्वादनुत्तरत्वात्त्वप्रसंगात्। तं प्रति प्रतिपत्तिरपि साधनत्वेनोपदिष्ट
स्वपक्षस्य सिद्धत्वोपनासेन साध्यत्वान्निराकरणादेवोत्तरत्वं। यदा तु कारणप्राङ्न्यायसंकरः॥ यथा शतमनेन
न गृहीतमित्यादिष्युक्तः प्रतिवदति सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं चैतस्मिन्नर्थे प्राङ्न्यायेनापि पराजितश्चेति तत्र
प्रतिवादिनोरेकस्मिन् व्यवहारे क्रियाप्रसंग इति निस्सृः॥ एवमुत्तरपत्रानिवेशिते साध्यासिद्धेः साधना। ११

यत्र यत्र सा साधननिर्देशं कः कुर्यात् इत्यपेक्षित आह ततोऽर्थी लिखयेत् सद्यः प्रतिज्ञार्थसाधनं ॥ ८ ॥ ॥ उत्तरानं
तरं यार्थी साध्यवान् स सद्य एव चवत् तदनन्तरमेव लेखयेत् ॥ प्रतिज्ञातः साध्यः स चासावर्थश्च प्रतिज्ञातार्थस्त
स्य साधनं साध्यतेऽनेनेति साधनं प्रमाणं च तल्लेखयेत् इति दनोत्तराभिधाने कालविलंबनमप्यंगीकृ
तमिति गम्यते ॥ तत्रोत्तरचतुर्विधे वा यत्र प्रत्यर्थी प्रतिज्ञातार्थसाधनं लेखयेदिति वदतोऽयस्य साध्यमस्ति
स प्रतिज्ञातार्थसाधनं लेखयेत् उक्तं च तत्र प्राङ्न्यायोत्तरे प्राङ्न्यायस्यैव साध्यत्वात् प्रत्यर्थी वादी जा
त इति स एव साधनं लेखयेत् ॥ कारणोत्तरेऽपि कारणस्यैव साध्यत्वात् कारणवाद्येव वादीति स एव लेखयेत् ॥
इत्युक्तं च तत्र संप्रति पत्युत्तरे साध्याभावेन साधनाभावात् एव वादी लेखयेत् इति वदता अर्थात् एव लेखयेत् प्राङ्न्यायो
त्तरे प्राङ्न्यायस्यैव साध्यत्वात् जल्पार्थी विधी जायत इति स एव साधनं लेखयेत् कारणोत्तरेऽपि कारणस्यैव सा
ध्यत्वात् कारणवाद्येव वादीति स एव लेखयेत् मिथ्योत्तरे तु पूर्ववाद्येव वादीति स एव साधनं निर्दिशेत् ॥ ॥

तर्थार्थी लेखयेदिति वदता अर्थोपपत्तेषये तु आन्यदित्युक्तं अतश्च संप्रतिपत्त्युत्तरे साधीत्वावेन साषो
१४ त्तरवादिनोर्द्वयोरप्यर्थित्वात्साधनतु साधननिर्देशएव नास्तीति तावतैव व्यवहारः परिसमाप्यत इति गा
म्यते। एतदेव हारीतेन स्पष्टमुक्तं प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियां मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु
प्रतिपत्तेन सा लवे तु दिति ॥ ततः किमित्याह ॥ ॥ तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा ॥ ॥ तस्य सा
ध्यस्य प्रमाणस्य वक्ष्यमाणलिखितसाक्ष्यादिलक्षणस्य सिद्धौ ॥ निष्पत्तौ सिद्धिं साध्यस्य जयलक्षणमाप्नो
ति अतोऽस्मात्प्रकारादन्यथा प्रकारांतरे साधनासिद्धौ विपरीतसाध्यस्यासिद्धिं पराजयलक्षणमाप्नो
तीति संबंधः ॥ एवं व्यवहाररूपमात्ते संक्षेपयोपसंहरति ॥ चतुष्पाद्व्यवहारोऽयं विवादेषूपदर्शितः ॥ ९ ॥
व्यवहारान्नृपः पश्येदित्युक्तौ व्यवसोयामि त्यर्थंच तुष्पाच्चतुरंशाकल्पनया विवादेषु ऋणादानादिषु पादे
र्शितो वार्णितः तच्च प्रत्यर्थिनो यतो लेखयामीति भाषापदः प्रथमः क्रिया तार्थसोत्तरं लेखयामीत्युत्तरपादो

१२

द्वितीयः ततोऽर्थी लेखयेत्सद्य इति क्रियापादस्तृतीयः तात्सिद्धौ सिद्धमवाप्नोतीति साध्यसिद्धिपादश्चतुर्थः
यथोक्तं ॥ परस्परमनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु । वाक्यन्यायाद्व्यवस्थानं व्यवहार उदाहृतः ॥ साषोत्तरा
क्रियासाध्यसिद्धिर्लिः क्रमहत्तिलिः ॥ आदौ लेखयेत्तु रंश्यस्कं चतुष्पाद लिखीयते इति संप्राप्तिपत्त्युत्तरे तु साध्य
नानिर्देशात् ॥ साषा सामाध्यत्वाच्च न साध्यासिद्धिर्लक्षणाः पा दोक्तो द्विपात्वमेव उत्तरासिद्धानानन्तरस
स्यानामार्थिप्रत्यर्थिनोः कस्या क्रियास्यादिति परामर्शे लक्षणस्मृतिः कालतस्य योगीश्वरेण व्यवहारपा
दस्येनानालिधनात् व्यवहारार्ट सर्वे धास्तावद्व्यवहारपादत्वमिति स्थितम् ॥ एवं सर्वव्यवहारोपयो
गीनी व्यवहारमातृकासंविधयाधुना व्यवहाराविशेषैकं विद्धिशेषं दर्शयतुमाह ॥ ॥ असीयो
गमनी स्त्रीयंनैनपक्षेत्पनि योजयेत् ॥ १० ॥ आसियुक्तोन नान्येनोक्तं विषहतीति तयेतु ॥ आसियुज्यत
इति आसियोगः अपराधः तं आसियोगमनीस्त्रीयं अपरि[illegible]त्पापनमासियोक्तारं नप्रत्यासियोज ।
ह १

येत्। अपराधेन न नसं योजयेत्॥ यद्यपि अप्रत्यवस्कन्दने इदं प्रत्यत्तियोगस्यायं निषेधः इदं प्रत्यर्थि
13 नमाधिकृत्योक्तं मध्यार्थिनं प्रत्यादृ॥ अभियुक्तं न वान्येनेति। अन्येनाभियुक्तमतिस्तीर्णाभियोग
मन्योर्थीनाभियोगजयेत्। किंच उक्तमावेदनसमये यदुक्तं तद्विप्रकृतितं विरुद्धत्वलावेन।
नयेन्न प्रापयेत्। एतदुक्तं भवति। यद्वस्तु येन स्वरूपेणावेदनसमये निवेदितं तद्वस्तु तथैव वा
ताषां कालेऽपि लेखनीयं। नान्यथेति नन्वप्रत्यर्थिनोग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना तथैव वदमुक्तं।
किमर्थं पुनरुच्यते नोक्तं विप्रकृतं तयोदिति। उच्यते यथावेदितमर्थिनो त्यूनेनावेदनसमये य
द्वस्तु निवेदितं तदेव भाषासमये पिलेषनीयमेकस्मिन्नपि पदे न वस्त्वन्तरामित्युक्तं। यथानेन रूप
कमुक्तं तद्धिरण्यगृहीतमित्यावेदनसमये प्रतिपाद्य प्रत्यर्थिसान्निधौ भाषासमये वस्त्रजातं द्धिरण्यग
हीतमिति न वक्तव्यं तथा सति पदान्तरगमनाभावेऽपि वस्त्वन्तरगमनाद्धीयते न वादी दंड्यः स्यादिति १३

नोक्तं विप्रकृतिनयोर्दित्यनेनैव वल्क्त्येपि पदांतरगमनं निषिध्यते यथा रूपकज्ञातं दृष्ट्वाॅग त्वायन्नप्र
यच्छतीत्याविदनकाले अनिधाय तत्भाषाकाले रूपकज्ञातं बलादपहृतवानिति वदतीति वृत्तं तरगम
नं निषिद्धं। इदंतु पदांतरगमनं मिषिध्यत इति न पौनरुक्त्यं॥ तदेव स्पष्टीकृतं नारदेन॥ पूर्वपादं परित्य
ज्यपयोन्यं वालंबतपुनः॥ पदसंक्रमणात् ज्ञेयो हीनवादीस वैनरः इति हीनवादी दंड्यो भवति॥ नप्र
कृतार्था ज्ञायते अतः प्रत्यर्थिन अर्थिनश्च ममादपरिहारार्थं एवायमाले योग मतिक्ती र्थेव तु पदंद्वं॥
नप्रकृतार्थसिद्धि सिद्धि विषयेऽप्यत एवस्याति। छलं तिरस्कृत्य तेन व्यवहारान्नये न्नृपइति। एतच्चार्थ
व्यवहार इत्यंतु मत्सुकृते व्यवहारे प्रमदाभिधानेपकृतादपि व्यवहाराद्धीयात॥ यथाह नारदः॥ ॥
सुपषष्ठेपि विवादेषु वाक्छलेनावसीदति परस्त्रीभूम्यृणादाने शास्योप्यर्थान्न हीयत इति॥ अस्यार्थः॥ स
वेषयथ विवादेषु न मन्दकृतेषु वाक्छलेषु प्रमादाभिधानेपि नावसीदति न पराजीयते। नकृतार्थाद्धी

यतइत्यर्थः। अन्योदाहरणं॥ परस्त्रीसंपरस्त्रीरक्षणादेनेप्रमादावलिधानेनदण्डोपियथाप्रकृतार्था।
न्नहीयते। एवंसर्वेष्वर्थविवेदेष्वतिअर्थविवादग्रहणान्मनुष्कृतविवादेप्रमादावलिधानेप्रकृतादर्था
द्धीयतइति॥ यथाहमनेनशिरसिपादेनताडितइत्यावेदनसमयेलिख्यत्तिधानेतत्पाकालेनहस्ते
नपादेताडितइतिपदद्वाकेवलंदण्ड्यःपराजीयतेच॥ आलियोगमनस्त्रीयनैनंप्रत्यालियोजयेदि
त्यस्यापवादमाह॥ कुर्यात्प्रत्यलियोगंचकलहेसाहसेषुच। कलहेवाग्दण्डपारुष्यपाकेसाहसे
षुविषशस्त्रादिनिमित्तप्राणव्यापादनादिषुप्रत्यलियोगंसलवेस्वालियोगेमनस्तीयाप्यलियोक्ता
रंप्रत्यालियोजयेत्। नन्वत्रापिपूर्वपक्षानुपमर्दनरूपत्वेनानुत्तरत्वात्प्रत्यलियोगस्यडातिशीतरत्वे
युगपद्व्यवहारासंभवः समानःसत्यंनात्रयुगपद्व्यवहारायप्रत्यलियोगोपदेशः अपितुने
नदण्डप्रोक्षयेचाधिकादण्डनिवृत्तयेवा। तथाहि॥ अनेनाहंताडितःत्रासोवेत्यलियोगपूर्वमहमने

नताडितः प्राप्नोवेतिप्रत्यासत्तियोगेदंडाल्पत्वं ॥ यथाह नारदः ॥ पूर्वमक्षारयोद्यस्तु नियतं स्यात् स दोष
भाक् । पश्चाद्यः सोप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरु रिति यदा पुंगद्वयोर्युगपद्वाक्ताडना दिप्रवृत्तिस्तत्र
धिक्दंड निवृत्तिः । पारुष्ये साहसे वा युगपत्संप्रवृत्तयोः विशेषश्चेन्न लक्ष्यते विनयः तु स्यात्समस्त
योरिति एवं युगपद्व्यवहारप्रवृत्तिर्मन्नवेपिकलहादौ प्रत्यासत्तियोगोर्थवान्तथा । श्वपचतिर्यक्पचश्च
आर्यप्रत्यर्थिनो विमुक्तो समस्त्यसंलापतः किं कर्तव्यमाह । उभयोः प्रतिग्राह्यः श्वादितानां श्वपाकतु
कार्यसंकृष्टस्य पूर्वनिपातः । निर्णयस्य च कार्यं । साधितधनदानं दंडदानं च । तस्मिन्प्रतिप्रति स्तवति का
येत हृद्भवती तिप्रतिस्तुः । लयकोग्राह्यः । समस्तेन समस्ता पहं कात्यायनः ॥ अथ चेत्प्रतिसूना स्ति
कार्ययोगास्तकवादिनः । स्यातिदद्याद्तुल्याम पतनामिति ॥ आर्यप्रत्यर्थिनो निर्णयकार्ये समस्तेन समस्ता
पतिनी ॥ प्रतिस्तु ग्राह्यः इत्युक्तं किं तान्निर्णकार्ययास्मिन्प्रतिस्तुर्गृह्यत इत्यपेक्षितमाह ॥ निह्नवेत्ता

वितो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्समं ॥ मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत् ॥ २२ ॥ अर्थिना निवेदित
स्याभियोगस्य प्रत्यर्थिना पह्नवे कृते यद्यर्थिनो साक्ष्यादिभिर्भावितोऽभियोगः कारितः प्रत्यर्थी तदा दद्याद्
प्रकृतमपलापदंडं ॥ अर्थी विभावयितुं न शक्नोति तदा स एव मिथ्याभियोगी जातः स्वाभियोगादभि
युक्तो धनाद्विगुणं धनं दद्याद्राज्ञे ॥ प्राङ्न्याये फलवस्कंदने चैवमेव योजनीयं तत्रार्थे चापह्न
वतीति प्रत्यर्थिना भावितो राज्ञे प्रकृतधनेन समं धनं दद्याद्राज्ञे प्रत्यर्थी प्राङ्न्यायकारणं वा भावयि
तुं न शक्नोति । तदा स एवा मिथ्याभियोगी ति राज्ञे द्विगुणं धनं दद्यात् । अर्थिने च प्रकृतं धनं संप्रतिप
पुरे दंडाभावस्तु पतस्त्वृणादान विषय एव ॥ पदीतरेषु तत्र दंडाभिधानाद्धनव्यवहार एवस्यासल
न्तवाच्च न सर्वा विषयं राज्ञा धर्म्माणिकाद्याप्य इत्यस्य ऋणादानविषयत्वेऽपि तत्रैव विशेषवचनात् ।
एतदेव सर्वव्यवहारविषयत्वेनाऽपि योजनीयं कथमभियोगस्य निह्नवेतियु नियुक्तेन कृतो यद्य

पालियोक्ता सादीति ॥ वितोलियुक्तस्तदा तस्मिन्मतत्र तत्रप्रतिपादेक्तमेव चरणाद्यावन्नारोधन
दंडं दद्याद्राजन्तनुबाहः अथालियोक्ता अलियोगं तामूर्विंतुं यितु न द्वाक्नोत तदा मिथ्यालियोगी तिप्र
तिपादोक्तं धनं दंडं द्विगुणं दद्यादिविधियते अत्र चापि प्राड्न्याय प्रत्यस्कंदनेप्यव पूर्ववद्दवयोजा
नीयं ततोर्थीलेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमिति ॥ वदतोत्तरपादलेखने कालप्रतीक्षणमापद्
रीति ॥ तत्रापवादमाह ॥ साहसस्तेयपारुष्यगोभिशापात्यये स्त्रियां ॥ विवादयेत्सद्य एव कालोन्यत्रे
च्छया स्मृतः ॥२३॥ ॥ साहसे विषशस्त्रादिनिमित्तप्राणव्यापादनादि । स्तेयं चौर्यं पारुष्यं वाग्दंडपारु
ष्यं वक्ष्यमाणलक्षणं । गौर्दोग्ध्री अभिशापः पातकाभियोगः अत्ययः प्राणधनापातः तस्मिन्द्वैधे का
वड्डादेक कवनं । स्त्रियां कुलस्त्रियां दासपाव कुलस्त्रियाचारित्रविवादे दासीस्वत्वविवादे त्वासावि
वादेय उत्तरं दापयेत्सद्य एव न कालप्रतीक्षणं कुर्यात् ॥ अन्यत्र विवादांतरेषु काल उत्तरकालः इच्छया

र्थिप्रत्यर्थिसभ्यसत्यापतीनां मतउक्तः ॥ येदुष्टलक्षणमाह ॥ देशांतरं याति सृक्किणी परिलेढि च । ल
16 लाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च । परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्धं बहु भाषते । वाकुचक्षुपूजयितुं
नोतथोष्ठौ निर्भुजत्यपि । स्वभावाद्विकृतं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः । अभियोगे पक्षेयं दुष्टः स परिकीर्तितः । मनो
वाक्कायकर्मभिर्यः स्वभावाद्देवनर्त्तया दितिनिमित्ताद्विकृतो विकारं याति गच्छत्यसावभियोगे शास्त्रेण
दुष्टः परिकीर्तितः ॥ तां विकृतिं विस्तरेण दर्शयति ॥ देशाद्देशान्तरं याति न क्वचिदवतिष्ठते सृक्किणी उष्ठप
र्यन्तौ परिलेढि जिह्वाग्रेषणस्पर्शयतीति कर्मणो विकृतिः श्रमं ललाटं च स्विद्यते स्वेदबिंदुवितं भवति ।
मुखं च वैवर्ण्यं विषण्णत्वं पाण्डुत्वं वा प्राप्नोति । गच्छतीति कायस्य विकृतिः परिशुष्यति स्खलद्वाक्यः प
रिशुष्यत्सगद्गदं स्खलद्वाक्यं यस्य स तथोक्तः ॥ विरुद्धं पूर्वविरुद्धं बहु भाषते इति वचो विकृ
तिः । परोक्तो वाचः प्रतिवचनमानेन पूजयति चक्षुर्वा प्रतीक्षणेन न पूजयतीति मनसो विकृते २६

लिंगं तथान्नैष्ठौ निर्तुजाति ॥२५॥ वर्त्तयतीत्यपि का दोर्यस्य विख्यातिः ॥ तत्र दोषसंत्तवानामात्रमुच्यते । तद्दो
षनिश्चयायस्यालाविकाऽनैमित्तिकविकाररयोधेरेतयाऽज्ञानत्वात् । अथ कश्चिन्निपुणमतिर्विवेकप्र
तिपद्यते तथापि न पराजयनिमित्तकार्यं भवति नाद्दिमरष्पतो लिंगदर्शनेनमृतकार्यं कुर्वंत्येवम तस्य
पराजयो नावेप्नतीति लिंगादवगतेपि न पराजयनिमित्तकार्यप्रसंगः ॥ किंच ॥ संदिग्धार्थं स्वतंत्रो ।
यः साधयेद्यश्च निष्पतवन्न चाहूतो वदेत्किं चित्नूढी नोदंड्यस्सस्मृतः ॥२७॥ संदिग्धमर्थमर्णेनानंगीकृ
तमेव यः स्वतंत्रः साधनेनिरपेक्षः साधयत्यासेधादिना स हि नोदंड्यश्च भवति यस्य स्वयं संप्रति साध
नेनव्यसाधिवयच्चमानो निरुष्पतेत्पलायते यश्चाप्रियुक्तो राज्ञाचाहूतः सद्दसिनाकिं चिद्वदति सो
पिहीनो दंड्यश्च स्मृतः इति संवध्यते श्रातियोगनयाऽदुष्टः सपारिकीर्तित इति प्रस्तुतवादीनां
परिज्ञानमात्रमेव मानत्वदिति । दंड्यग्रहणं दंडस्यापि साध्यायाभ्रेसीयते इत्यर्थो दध्याहीनत्वदृष्टो

नादत्तं तन्मातुरिति। हीनग्रहणं॥ अथ यत्र द्वावपि युगपद्भूम्यादिकरणं प्राप्तौ वादिनौ तद्यथा कश्चि
17 त्प्रतिग्रहेण द्वेवंतं क्षेत्रं क्रीतवंतमुपालभ्य देशांतरं गतः ततो द्वावपि युगपदागत्य मदीयमिदं क्षेत्रं
मदीयमिदं क्षेत्रमिति परस्परं विवदमानौ धर्माधिकरणं प्राप्तौ ततः कथं क्रियेत्याकांक्षित आह॥ सा
क्षिषूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः॥ सर्वमाक्षेधरीभूता भवंत्युत्तरवादिनं ॥१८॥ उभयत उभ
योरपि वादिनोः साक्षिषु सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः॥ पूर्वस्मिन्काले मया प्रति
गृहीतमुपभुक्तं चेति यो वदत्यसौ पूर्ववादिन पुनर्यः पूर्वं निवेदयति तस्य साक्षिणः प्रष्टव्याः यदा
सत्यमनेन पूर्वं प्रतिगृहीतमुपभुक्तं च किंतु राज्ञेदमवक्रीतं मस्मादेव क्रयेण लब्धा मह्यं दत्तम
नेन प्रतिग्रहेण लब्धा मह्यं दत्तमिति। तत्र पूर्वपक्षे असाध्यतया अधरीभूते तस्मिन् पूर्वपक्षे साध्यत
याधरीभूते भवंत्युत्तरवादिनः उत्तरकाले प्रतिगृहीतमुपभुक्तं चेति वादिनः साक्षिणः प्रष्टव्याः २०

वंतिइदमेवव्याख्यानंयुक्ततरं।मिथ्योत्तरेपूर्ववादिनसाक्षिणोभवंति॥प्राड्न्यायकरणोक्तौपूर्वपक्ष
धरीत्वतेउत्तरवादिनःसाक्षिणोभवंतीतिव्याख्यानमुक्तंअसमर्थ्यं।तयोर्थ्यांलेषयेत्स्वयःप्रतिज्ञाता
र्थसाधनमित्तनेनोक्तत्वात्।पुनरुक्तिप्रसंगात्।पूर्वव्याख्यानमेवस्पष्टीकृतंनारदेनामिथ्यामि
थ्याक्रियापूर्ववादेकारणेप्रतिवादिनःप्राड्न्यायविधिसिध्यातुजयपत्रक्रियाभवेदित्युक्त्वाह।
योविवादस्तार्थयोर्द्वयोसत्सुवसाक्षिषु।पूर्वपक्षोभवेदास्यपुस्तस्यसाक्षिणइति।वदतापतस्य
वसर्वव्यवहारविलक्षणत्वात्कद्वदेनोपन्यासः॥अपिवा॥सपणश्चेतिवादस्यात्तत्रहीननुदा
पयेत्।दंडंचस्वपणंचैवधनिनेधनमेवच॥यदिविवादोव्यवहारःसपणःपणेनपणःस्वे
हस्तेपत्रतइतिसपणःस्यात्।तदातत्रतस्मिन्सपणेव्यवहारेहीनेपराजितंपूर्वोक्तंदंडंस्वकृ
तंपणंचराजेअर्थिनःचविवादास्पदीभूतधनंदापयेद्राजायत्रपुनरेकःकोपाद्दर्पाद्वाघोरम

नपराजितोलब्धामितंदापण।ज्ञातंचपणंराज्ञेअर्थिनोचविवादस्पदीकृतंधनंधनिनेदापयेद्राजा॥
18 यत्रपुनरुक्तःकोपावेशवशाद्यधुरुमत्रपराजितोलब्धामितंदापणशीतंदास्यामीतिप्रतिज्ञानीतेअन्य
स्तन्नकिंचिल्यातिजानीतेतत्रापिव्यवहारःप्रवर्त्तते।तस्मिंश्चप्रवृत्तेपणप्रतिवा।दीयदिहीयते।
तदासएवसपणंदंडंदाप्यःअन्यस्तुपराजितोदंडंदाप्योनपणं।सपणंचेतिविशेषणोपादाना
त्।यत्रकःशातमन्यस्तुपंचाशतप्रतिजानीतेतत्रापिपराजयेस्वहृतमेवपणंदाप्यःसपणश्चे
द्विवादःस्यात्।इतिवदतापणरहितोपिविवादोदर्शितः॥किंच॥छलंनिरस्यभूतेनव्यवहा
रान्नयेन्नृपः।भूतमप्यनुपन्यस्तंहीयतेव्यवहारतः।२०॥छलंप्रमादाभिहितंनिरस्यपरित्य
ज्यभूतेनवस्तुतत्त्वानुसारेण।व्यवहारान्नयेदितिनृपः।यस्माद्भूतमपिवस्तुतत्त्वमपि
अनुपन्यस्तमनभिहितंहीयतेहानिमुपगच्छति।व्यवहारतोव्यवहारेणसाक्ष्यादिनिरूपणे १८

स्त।

तस्मोद्भूतानुसारेणांकर्त्तव्यं।यथार्थिप्रत्यर्थिसत्यमेवं वदेत तथा तस्मात्ससत्येनसत्यपतिना

यातिर्तव्यं।समादिनिरूपायैर्नैरपेक्षेनेव निर्णयो भवति।अथसर्वथा पित्रूतानुसारेणान क्वा

तेकर्त्तुं तथासतिसाक्ष्यादीनि निर्णयःकार्यस्तु इत्यनुकल्पः।यथोक्तं॥भूतच्छलानुसारित्वाद्विगतिः

समुदाहृता।भूतं तत्त्वार्थसंयुक्तं प्रमादाभिहितं छलमिति।स्मृतं च भूतानुसारी व्यवहारो मुख्यः॥

भूतच्छलानुसारी त्वनुकल्पःसाक्षिलेख्यादिव्यवहारानिर्णयैकदा विद्वनुसारेण भवति कदा

चित्र भवति।साक्ष्यादीनामभिवारस्यापि संभवात् भूतं तमप्यनुमन्य सत्तदीयते व्यवहारतः॥इ

त्परोदाहरणमाह॥निह्नुते लिखितं नैकमेकदेशे विभावितः।दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं नग्राह्यस्त्वनिर्थि

जश्चैकदेशोसत्यवादित्व निश्चयादेकदेशे भावितेरपि सत्यवादित्व संभवात एवं स्व निवेदितः॥२१॥

नैकमनेकं स्वर्णरजतवस्त्रादि लिखितमभियुक्तमर्थिना प्रत्यर्थी नाप्रत्यर्थीयादि सर्वमेव निह्नुते

प्रजानीते तदर्थिनैकदेशेहिरण्यो माद्यादितिः प्रसर्थीत्तावितोंगीकारितः सर्वं रजताद्यर्थं पूर्वंलि
19 खितां दाघोर्थिनैकदेशेन पेण नग्राह्यस्तानि वेदितः पूर्वं लाषाकाले अतिवेदितः पश्चादर्थिना
पूर्वं मयाविस्मृतिइति निवेद्यमानो नग्राह्यो नादत्तवान पेण तद्वुनकेवलं वावनिकदेशे प्रत्य
र्थिनो मिथ्यावादित्वानिश्चयादेकदेशांतरपि सत्यवादित्वसंलवोदवत कीयरतामसत्व
नाभ्युत्पयानुगृहीतादस्माद्देवयोगीश्वराद्वचनात्वार्थं दापनीयन्न पेणेति निर्णयः। एवं चा
तर्कवाक्यानुसारेण निर्णयात्क्रियमाणे वस्तुतोन्यथात्वेपि व्यवहारदर्शनानदोषः। तथा च
गौतमान्यायाधिगमे। तर्कोभ्युपायस्तेन स्थूलतया स्थानगमयेदित्युक्त्वा। तस्माद्राजावाच्यो
वादिंघाविसुपसंहरातिनवैके देशोपित्तावितोनुपादेकवचनः प्रत्यर्थीत्यतावदिह गम्यते ए
कादेशाविता वितोन पेण सर्वं दाप्य इति वचनात्। यत्तु कात्यायनेनोक्तं। अतेकार्याभियो

१८

गपि यावत्संसाधयेद्धनी साक्षिलिखितावदेवासौ लभते साधितं धनमिति । तत्पुत्रादिदेयपित्र
धृणाविषं ॥ तत्राह ॥ वङ्कनर्थानित्युक्तः पुत्रादिनजानामिति प्रतिवदन्निह्नुववादीनस्ततीत्ये
कदेशाविभावितोनकृविदं सत्यवादीति निह्नुते लिखितं नैकमिति शास्त्रं तत्र न प्रवर्तते ॥ निह्नुवा
तवाचोदमोद्दितकैर्तृकातावाद्यश्चन त्वार्थीत्तियोगपति । कात्यायनवचनं ॥ सामान्यविषयं वि
शेषशास्त्रस्य विषयं निह्नुवोत्तरपरिज्ञानाद्वाहृत्वा ज्ञानोत्तरे च प्रवर्त्तते न तु ऋणादिषु विवादेषु
ताप्रयेषु नोप्स्थित ॥ ऊनेवा साधिके वार्थे प्रोक्ते साध्यं न सिध्यतीति वदता कात्यायनेनांशिकोर्थीति
योगे साक्षितिरेकदेशेभाविते आधिकेत्वाविते साध्यं सर्वमेव न सिध्यतीत्युक्तं । तथा सत्येकदेशभा
विते कदेशासिद्धिः कुतः स्यात् । उच्यते । लिखितसर्वार्थसाधनयोपन्यस्तैः साक्षिलिरेकदेशाभिधाने
धिकाधिकाने वाहृत्स्नमेव साध्यं नासिध्यतीति तत्स्यार्थस्तत्रापि निश्चितं न सिध्यतीति वचनात् । पूर्वव

त्वंत्राय एवेति प्रमाणं।तरस्यावसरोऽन्योन्यव्यछेत्तत्तिरस्येति नियमात्तु साहसादौ तु सकल साधुसाध
20 नतयाऽपदिष्टैः साक्षिव्यतिरेकदेशोपि साधितेऽप्यस्मिन्साध्ये सिद्धिर्नभवत्येव तावतैव न साहसः सिद्धत्वात्
।कात्यायनवचनाच्च॥साध्यार्थांशेपि गदिते साक्षिभिः सकलं भवेत्॥स्त्रीसंगसाहसचौर्ये यत्सा
ध्यं परिकीर्तितं इति॥ननु निर्णीतलिखितेनैकमितीयं स्मृतिस्तथानेकार्थायोगपीतीयमपिस्मृ
तिरेव तत्त्वानयोः स्मृत्योः परस्परविरोधमतीतरेतरबाधनादप्रमाण्यं कस्मान्न भवति विषयव्य
वस्था किमित्याश्रीयत इत्यत आह॥स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः॥यत्र स्मृ
त्योः परस्परतो विरोधस्तत्र विरोधपरिहाराय विषयव्यवस्थापनादावुत्सर्गापवादाविलक्षणान्य
यो बलवान् समर्थः स च न्यायः कुतः इत्येतव्य इत्यत आह व्यवहारत इति॥व्यवहाराद्वृद्धव्यवहाराद
व्य न्वयव्यतिरेकलक्षणादवगम्यते अतश्च प्रकृतोदाहरणे विषयव्यवस्थैव युक्ता।एवमन्यत्रापि वि
२०

षयव्यवस्थाविकल्पवादियथासंभवंयोज्यं एवं सर्वत्रप्रसंगे पवादमाह॥ अर्थशास्त्रात्तुबलवद्ध
र्मशास्त्रमितिस्थितिः। धर्मशास्त्रानुसारेणोत्पन्ननैवौशानसाद्यर्थशास्त्रस्यनिरस्तत्वाद्धर्मशास्त्र
तगतमेवराजनीतिलक्षणमर्थशास्त्रमिह विवक्षितं अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रस्मृत्योर्विरोधेऽर्थशा
स्त्राद्धर्मशास्त्रंबलवदितिस्थितामर्यादा। यद्यपिसमानकर्तृकतयार्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोःस्व
रूपगतोविशेषोनास्तितथापिप्रमेयस्यधर्मस्यप्राधान्यादर्थस्यचाप्राधान्याद्धर्मशास्त्रंब
लवदित्यभिप्रायः॥ धर्मस्यचप्राधान्यंशास्त्रादौदर्शितंतस्माद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधेऽ
र्थशास्त्रस्यबाधः एवंवचनविषयव्यवस्था। नापिविकल्पः। किमत्रोदाहरणं एतदुक्तं गुरुंवाबा
लवृद्धौवाब्राह्मणंवाबहुश्रुतं। आततायिनमायान्तंहन्यादेवाविचारयन्। नाततायिवधेदोषो
हन्तुर्भवतिकश्चन। प्रकाशंवाप्रकाशंवामन्युस्तंमन्युमृच्छतीतितथा आततायिनमायान्तमपिवेदान्त

२१

यजिघांसंतंजिघांसीयान्नतेनस्तूणह्मलवेदिलाद्यर्थशास्त्रा[illegible]दैलन्नाति[illegible]द्विसादिताप्रमा
पाकामतो द्विजकामतो ब्राह्मणवधो निष्कृतिर्न विधीयत इत्यादिधर्मशास्त्रं तयोर्विरोधे धर्म
शास्त्रं बलवदिति युक्तं । अनयोरेकविषयत्वाभावेन विरोधाभावान्न बलाबलचिन्तावा
तरइति ॥ तथाहि ॥ शास्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ॥ इत्युपक्रम्यात्मनश्च परि
त्राणे दक्षिणानां च संगरे । स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यति आत्मरक्षणे दक्षिणा
दीनां यज्ञोपकरणानां च रक्षणे युद्धे च । स्त्रीब्राह्मणहिंसायां चात्रातताथिनमकूटशस्त्रेण
निघ्नन् दण्ड्यो नेति गम्युक्त्वा तस्यापवादार्थमिदमुच्यते । गुरुं वा बालवृद्धौ वा बलादित्युवादीनत्वं
तावध्यानर्यातततायिनोदन्या किमुतान्यानिति वा ब्राह्मणश्रवणादपि वेदान्तपारगामिताप्या
यिराहद्भ्रवणाच्च गुर्वादीनां वध्यत्वप्रतीतिः नाततायिवधे दोषोन्यत्र गोब्राह्मणवधादि ।

२१

तिसुमन्तुवचनात्॥ आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं गुरुं। नाहिंस्याद्ब्राह्मणान्गांश्च सर्वांश्चैव तपस्विन इति।
मनुवचनाच्च॥ आचार्यादीनामाततायिनां वध्यत्वप्राप्तौ तिःन्नाततायिवधे नेदं वचनमर्थवन्नान्यथा।
हिंसानातिप्रतिषेधस्य सामान्यशास्त्रेणैव सिद्धत्वात् अनाततायिवधे दोषोऽस्तु तुर्लवातिकश्च
नेति॥ एतदपि ब्राह्मणादिव्यतिरिक्तविषयमेव यतो अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदा
रहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः॥ तथा॥ उद्यतासिर्विषाग्निश्च पापोद्यतकरस्तथा॥ आथर्वणेन हन्ता
च पिशुनश्चापि राजनि॥ भार्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः। एवमान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिन
इति। सामान्येनाततायिनो दर्शिताः॥ अतश्च ब्राह्मणादयः॥ आततायिन आदिल्लानाब्राह्मणाचार्यादीनान्ति
साधिना निवार्यमाणाः प्रमादाद्यदि विद्धे दिघरंस्तत्वलघुप्रायश्चित्तराजदण्डानैवस्येति निश्चयः। तस्मा
दन्यदि दोहारणं वक्तव्यं तदुच्यते। हिरण्यस्तामिलानेस्यो मिचलदिर्वरायतः॥ ततोयते दशगणवि

मर्थशास्त्रं धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जित इति धर्मशास्त्रं तयोः क्वचिद्विषये विरोधो भ
वति यथा चतुष्पाद्व्यवहारो धार्यमाने एकस्य योद्धधर्मशास्त्रेणाभिबलत्वं भवति धर्मशास्त्रमनुसृ
त्य तं भवति अन्यस्य जयवधार्यमाणो धर्मशास्त्रमनुसृत्य भवति मिबलत्वं विपरीतात तत्रार्थशास्त्रा
धर्मशास्त्रं बलवदत एव धर्मार्थसन्निपाते अर्थगृहीतेणाप्ये तदेव तत प्रायश्चित्तं स्यगुरुत्वं दर्शितमापस्तं
यन । एतदेवां वार्तिद्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तं परसमभ्रूपते ॥ ततोर्थी लेषु प्रेषयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थ
साधनमित्युक्तं किंतत्साधनमित्यपेक्षित आह ॥ ॥ प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति की
र्तितं एषामन्यतमाभावे दिव्यानातमनुच्यते ॥२२॥ प्रमीयतपरिच्छेद्यतेनेनेति प्रमाणं तद्द्वि
विधं मानुषं दैवं चेति तत्र मानुषं प्रमाणं त्रिविधं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति । कीर्तितं परम
र्षिभिः ॥ तत्र लिखितं द्विविधं शासनं चीतिशीसन्मुक्तलक्षणं सीतचीरकं तु वक्ष्यमाणलक्षणं २२

युक्तिरूपस्तोगः साक्षिणो वक्ष्यमाणरूपप्रकारः न तु लिखितस्य साक्षिणां च शब्दालिवृत्ति द्वारेण
शब्दीतत्वावातु । युक्ताप्रमाणं लिखितस्य कथं प्रमाणमुच्यते ॥ नु युक्तिरपि कैश्चिद्विशेषणैर्युक्तास्व
त्वदत्तस्तुत क्रीयादिकेमाध्य विवादादिकमव्याप्ति तेनारा छन्दमापर्यंत नुप्रपद्यमा[illegible]वाकल्पनार
यतीत्रित्यनुमानेर्थापत्ती वा तल्लवतिप्रमाणमेव । एवं लिखितादीनां त्रयाणामन्यतमस्या
प्यत्तावे दिव्यानो वक्ष्यमाणस्वरूपस्तेदानामन्यतमजाति देशकालत्रु व्यादापि क्षयाप्रमाणानु
श्रुते । मानुषाणां च पव दिव्यस्य प्रमाणस्य भावदेवचनादवगम्यते दिव्यस्य स्वरूपस्य रूपप्रमाणप्र
योरागमगम्यत्वातु अतश्च यत्र परस्परं विवादे न युगपदुभाधिकरणं प्राप्तयोरेकोमानुषी
मपरं तु दैवीमवलंबते तत्र मानुष्यं वग्राह्या ॥ तथा च कात्यायनः ॥ यद्येको मानुषीं ब्रूयादन्यो
ब्रूयात्तु दैविकीं ॥ मानुषीं तत्र गृह्णीयान्न तु दैविकीं तथापि ॥ इति ॥ यत्रापि प्रधानैकदेशसाध

तु।

23 नमानुषसंसतितत्रापिदैवमाश्रयाणायंपश्यारूपकशतमनुष्याद्वृद्धागृहीत्वायोनपश्य
छतीत्यासियोगापङ्कवैयुदृणोसाक्षिणःसौतितोसंख्यायवृद्धिविशेषोवाततोदिव्येनतावा
मीत्युक्तंतत्रैकदेशोवितंन्यायेनायेनापिसंख्यावृद्धिविशेषसिद्धिर्नदिव्यकाशः॥उक्तंचका
त्यायनेन॥यद्येकदेशव्याप्तापिक्रियाविद्येतमानुषी।साग्राह्यानतुपूर्णापिदैविकीयवदान्नृणा
मिति॥ ॥यच्चवृहस्पतिःसाहसिकानर्षंतुप्रार्थीलंदिव्यंसणामिति॥तदपिमानुषसंसत्वेक्रियातर्हि नि
र्भयमार्थमा दपिनारदेनोक्तोअरण्येनिर्जनेरात्रौवंतर्वेनिसाहसे॥न्यासापह्नवनेचैवासंत
तवृत्तिःक्रियायाइतितदपिमानुषासंतत्वएव।तस्मान्मानुषासंतत्वएव।दिव्यो निर्णयः॥इतोत्र
गिकमस्यचापवादोदृश्यते।प्रक्रीतसाहसवादपारुष्यदंडवाचिकेवलोद्वेष्वकार्येषुसा
क्षिणो दिव्यएववचनितथालेख्यादीनामपिकार्येन्नियमोदृश्यते॥यथाऋणीगणादीनांया २३

स्थितिः परिकीर्तिता ॥ तस्यास्तु साधनं लेख्येन दिव्येन च साक्षिणः । तथा द्वारमार्गक्रियातो जल
वाहादिषु क्रियास्तु क्रियैव तु गुर्वी स्यान्न दिव्येन च साक्षिणः ॥ तथा दत्तादत्तेषु च तत्स्वानी स्वामि
नानिल्पयस्मृति । विक्रियादानसंबंधक्रीत्वा धनमनिच्छति । स्मृतेसमाह्वये चैव विवादे समुप
स्थिते । साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकमिति ॥ उत्तरयत्र प्रमाणसंज्ञा च प्रमागतवला
वलविवेकेवासाति पूर्वापरयोः कस्य बलीयस्त्वमित्यत आह । सर्वेष्वर्थविवादेषु बलवत्यु सु
त्तरा क्रिया ॥ आधानादिषु सर्वेष्वर्थविवादेषूत्तर क्रिया क्रियतइति । क्रियाबलवती उत्तरकाले सा
धिते तद्वादयील तहति । पूर्वं कार्यसिद्धिं प्रतिवादी पराजीयते । तद्यथा । कश्चित् ऋणेन धनं गृहीत्वा स
द्भुयात कार्यं कृत्वा प्रतिदानेन साधारण । तत्र ग्रहणप्रतिपादनयोः प्रमाणसिद्धयोः प्रतिपा
दनं तच्च दानं बलवदिति । प्रतिदानवादी जयतीति तदा पूर्वं द्विकं सम्प्रति गृहीत्वा कालो तरा त्रि

२५

कशातमंगीकृत वाप्य तत्रोत्तरयत्रप्रमाणसद्भावेपि विकशातयदूणांवलवत्वस्याद्भावित्वानूपूर्वा
वाधेनानुत्पत्तेः ॥ उक्तंच ॥ पूर्वावाधेनवनोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सेवंत्स्यतीति ॥ अस्यापवादमाह ॥ ।।
आधौ प्रतियदृत्तक्रीतेपूर्वातु वलवत्तरशास्त्राख्यादिषु पूर्वमेवकार्यंवलवत् ॥ तद्यथा ॥ एकमेवक्षेत्र
मेकस्याधिकित्वाकिमपिगृहीत्वापुनरन्यस्मयाथाधायाकिमपिगृह्णाति ॥ त -- स्पूर्वस्यैवतद्भव
तिनोत्तरस्य एवंप्रतियदृत्तक्रयेचनत्वादितस्यतदानीमसंनिधात्पुनराधानमेवनसंभवति ॥ एवंदत्त

दा

स्य विक्रीतस्यविक्रीतस्यचैवदानक्रयोनोपपद्यते तस्मादिदंवचनमनर्थकमुच्यते ॥ अमलेर
पिमोहकविक्षीणाद्वापुनरोह्वापुनराधानादिकंकरोतीति ॥ अपूर्ववद्बलवादिति न्यायमूलमे
वंवचनमित्यवोद्यं ॥ तुह्यकोर्थविशेषः ॥ आयुक्तायाःप्राणमेदशीयेषन्नकस्मिंश्चिद्वृत्तःकार्यां
तरमाह ॥ ॥ पत्रप तोस्त्रूमेरुहानिर्विशतिवाप्यकीपरेणानुज्ञमानाद्याधनस्यदक्षावाविक्री ॥ २५ ॥ २५

ब्रूवतोः

परेणास्य वधेन तु जन्मनागं स्तु वैधर्म्यं नैवापस्यतः ॥ अथ कृतो मदीयेयं स्वत्वं यथा न लोके स्वत्वप्रति-
षेधनस्तस्यां तु मे विंशतिवार्षिकी अप्रतीतव विंशतिवर्षोपभोगानिमित्ताद्धानिस्त्वं वति धनस्य
तु स्वत्वथादेदशवार्षिकी हानिः ॥ न त्वेतदनुपपन्नं न त्वत्र प्रतिषेधात् स्वत्वमापि गच्छति च प्रति-
षेधस्य दानविक्रियादिवत्स्वत्वनिवृत्तिहेतुत्वस्य लोकशास्त्रयोरप्रसिद्धत्वात् नापि विंशति-
वर्षोपभोगात् स्वत्वं उपभोगस्य स्वत्वे प्रमाणत्वात् ॥ प्रमाणस्य च प्रमेयं प्रत्यनुपादकत्वात् ॥ रिक्थ-
क्रियादिषु स्वत्वलकारकहेतुष्वपाठात् ॥ उक्तं च ॥ तथाहि ॥ स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहा-
धिगमेषु ॥ ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं ॥ निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरित्याष्टावेव स्वतः कारस्
तं गौतमः रूपागतिन लोगं न वेदमेव वचनं ॥ विंशतिवर्षोपभोगस्य स्वत्वापत्तिहेतुत्वं प्रतिपाद-
यतीत्युक्तं स्वत्वस्य लवहतूनां लोकप्रसिद्धत्वेन शास्त्रैकसमधिगम्यत्वाभावात् ॥ एतच्च विभाग-

प्रकरणे निपुणतरमुपपादयिष्यते ॥ गोतमवचनं तु नियमार्थमपि च । अनागमं तु यो भुंक्ते बहून्य-
25 ब्दशतान्यपि ॥ चोरदंडेन तं याप्यं दंडयेत्पृथवीपतिरित्येवदानागमोपलोगस्य स्वत्वहेतुत्वं वि-
रुध्यते ॥ न च ॥ अनागमोपि यो भुंक्ते इत्यपरोक्षस्तोगविषयं । पश्यतो ब्रुवत इति प्रत्यक्षविषयमि-
भोग ति युक्तं । अनागमं तु यो भुंक्ते इत्यविशेषाभिधानात् ॥ नापि पूर्वोक्तकार्यमाह ॥ - - - - - - - - -
- - - - तांत स्मृतेन वा ॥ पश्चस्त्री पुरुषादिनामिति धर्मो व्यवस्थित इति । कात्यायनवचनाच्च ॥
समक्षभोगहानिः स्वकारणाभावेन वक्तारेन रसं लवात् ॥ न चैतन्मतं व्यञ्जाघि प्रतीगर्वं दक्षायपुपू-
र्ववस्याः क्रियायाः प्राबल्यापवादेन स्तु विषये विंशति वर्षोपलोगयुक्ताया धनविषये दश वर्षोप-
लोगयुक्ताया उत्तरस्याः क्रियायाः प्राबल्यमनेनोच्यत इति यतस्तत्र स्मृत्यन्तरे वा क्रियात स्वत्वानापप-
घतमेव बाधयविक्रयवलवतिनचाह तस्याविक्रीतस्य वास्वत्वमास्ति सत्यत्रस्य देनिप्रातिग्र २५

हेदंडःसमर्यते॥ अदेयंयश्चगृह्णातियश्चादेयंप्रयच्छति॥ उभौतौचौरवच्छास्यौदंड्यौचोत्त
मसाहसामिति। तथाध्मादीनांचयाणामपपादत्वेसत्येकस्याधिसीमहानामुत्तरलोकेप
पवादोनोपपद्यते। तस्माद्ध्मादीनांहानिरनुपपन्नैवनापिव्यवहाराद्व्यातिः। यतउपेक्षी
ऊर्वतस्सस्यतूष्णींभूतस्यातिष्टतः॥ कालविपन्नेपूर्वोक्तेव्यवहारोनसिध्यतीति॥ नारदोना
पेक्षालिंगात्तावत्कृताव्यवहारस्यनिरुक्तानुवस्त्वासावस्थता। तथामनुनापि॥ अजडश्चे
दपौगंडोविषयेचास्यभुज्यते। भग्नंतद्व्यवहारेणभोक्तातद्द्रव्यमर्हतीतिव्यवहारतोऽपौगंडादि
स्मृ शितानतुपश्यतः॥ व्यवहारस्तंगच्छेवंतोह्लाकिलवदति। अजडोजनपोदंडोऽथवालोस्य
संनिधौविंशतिवर्षाणिप्राप्तिर्दृमायाभुक्तंतच्छवदत्वःसाक्षिणःसतयेद्धस्स्वमन्यायेन
मथायाभुज्यतेतदायीकिमिलपतावत्कालमुदास्तइति॥ तत्रच॥ यंनिरुत्तरोलवतीति। एवं

विकृतेनस्यापि वास्तव्यो व्यवहारो लवत्येव ॥ कालं निःस्पृहतेन व्यवहारान्नयेन्न पश्यतीति नि
यमात् ॥ अथ मतं यद्यपि न वस्तुहानिर्नापि व्यवहारहानिस्तथापि वश्यतोऽप्रतिषेधतो व्य
वहारनिराकारत्ववतीतितान्नि ॥ हन्त येतूष्णींनस्थातव्यमित्यय दिपश्यतीति ॥ तच्च न ॥
स्मर्तृकालायात्तुष्णींहानिर्वाकाकरणात्वसादात् ॥ तूष्णींनस्थातव्यमित्येतावन्मात्रात्तिधेस्सार्य
विंशतिग्रहणमविवक्षितं स्यात् ॥ अथोच्यते विंशतिग्रहणमूर्ध्वं पत्रे दोषोद्भावननिराकरणा
र्थं ॥ यथाह कात्यायनः ॥ त्रि हस्यसीन्नेश्व वर्षाणि समलेखेन युज्यते ॥ विंशति वर्षाण्यतिक्रा
न्ते तत्पत्रं दोषवर्जितमिति तदपि न ॥ आध्यादिष्वपि विंशतेरूर्ध्वं पत्रदोषोद्भावननिरा
करणस्य समत्वेनापवादासत्त्वात् ॥ यथाह कात्यायनः ॥ अथ विंशतिवर्षाणि आधिर्लं

क्तिः स्थानाश्रितः। तेलल्लेखेन तस्मिं द्विले षदोषविवर्जिता। तथा॥ सीमाविवादे निर्णीते सीम
पत्रं विधीयते। तस्य दोषाः प्रवक्तव्याः यावद्वर्षाणि विंशतिरिति। एतेन धनस्य दशवार्षिकी
स्पैतदपि प्रतिपत्तौ। तस्मादस्य लोकस्य मत्यार्थो वक्तव्यः। उच्यते॥ स्वमेव धनस्य च फलहानिरि
ताबुद्धितानवस्तुहानिर्नापि व्यवहारहानिः। तथाहि॥ निराक्रोशं विंशतिवर्षोपभोगा
दूर्ध्वं यद्यपि स्वामी न्यायतः क्षेत्रं लभते तथापि फलानुसरणं न लभते। अप्रविषेधलक्षणा
णस्यापराधादस्माद्वचनात्। परोक्षभोगेव विंशतेरूर्ध्वमपि फलानुसरणं लभत एव
। पश्यत इति वचनात्। प्रत्यक्षभोगे च साक्षिकोशे अब्रुव इति वचनात्। विंशतेः प्राक् फलस्य
पि निराक्रोशं वलभते विंशतिग्रहणात्। ननु तदुत्पन्नस्यापि फलस्य सत्वात्तद्धानिरनुपप
न्नैववाटतस्य स्वरूपाविनाशेन तथैव स्थाने। यथा तदुत्पन्नस्यापि फलस्य स्वत्वात्तद्धानिरनु

27 पपन्नैवं भूगपनसद्दृद्धादीनां यस्तु नसद्धृत्तन्नमुस्यपि चौरदंडेन तं पापं दंडयेत्त्र थिषीपति
पत्तेगान्नृष्टं तत्रस्वरूपंनाशादि वस्त्वत्वना शोध्यनागमं तु ये स्तुकेष्वद्भूनस्वृद्धा तान्यपि चौरदंडे
नतं पापं दंडयेत्त्र थिषीपयति स्त स्तनेन वचनेन निक्रयरूपेणागणाग्नित्वावत्तसयद्दसदा
नंप्रास्तंहानि विंशतिवर्षकी । स्यपोद्यते । राजदंडः पुनरस्त्वेव । विंशतिरूर्ध्वं मापि अनागमाप
भोगादपवादोत्तावाञ्च । तस्मात्स्वामुपेक्षालक्षणं स्वापराधदस्माद्यवेना द्विशतं रूर्ध्वंनष्टफ
लनलसते इति स्थितं ॥ एतेन धृतसदशवार्षिकीत्येतदपि व्याख्यातं ॥ अस्यापवादमाह ॥
आधिसीमोपनिक्षेपजडवालधृतैर्विना । तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरपि ॥ आधिश्च
सीमा च उपनिक्षेपश्च आधिसीमोपनिक्षेपाः जडश्च बालश्च जडवालौ तयोर्धनं आधिसी
मानिक्षेपाश्च जडवालधनं च आधिसीमोपनिक्षेपजडवालधनानि तैर्विना ॥ उपनिक्षे। २७

पोनाम रूपं संख्यां प्रदर्शनेन रक्षणार्थं परस्य हस्ते निहितं द्रव्यं ॥ यथाह नारदः ॥ स्वद्रव्यं
यत्र विस्रंभात् निक्षिपत्यविशंकितः । निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैरिति । उपनिधामुप
निधिः ॥ आध्यादिषु परस्पतो ध्रुवतोपि लाभो विंशतेर्धनस्य दशांशस्योवर्षे सउर्धममपि उपलयतानि
न भवति पुरुषापराधस्य तथा विधिस्यात्तावाडुपेक्षाकारणस्य तत्र तत्र संभवात् तथाहि ॥ आ
धेरोधिर्भिष्यत्वोपाधिक पव नोगडुत्फये द्वायामपि न पुरुषापराधः त्सीमाश्चिरथ ततु षांगारादिवि
दो देः सुसाधनत्वादुपेक्षा संभवति उपनिक्षेपो पतिथ्यौ नु हैः प्रतिषिद्धत्वात् प्रतिषेधातिक्रमो
पित्तोगवसोदयफलालाडुपेक्षोपपत्तिः । जडबालयोजडत्वाद्बालत्वादुपेक्षायुक्तौ वराज्ञो
[illegible]डूकार्यव्याकुलत्वात्स्त्रीणामज्ञानाद्बहुलोगल्लाघु । श्रोत्रियस्याध्ययनोपनतदर्थवि
चारानुष्ठानव्याकुलत्वादुपेक्षायुक्तैवतस्मादाध्यादिषु सर्वत्रापेक्षाकारणसंभवात् समक्षं ।

28

लोगेनिराकृशोचनकदाचिदपिफलहानिः ॥ अध्यादिषुदंडविशेषप्रतिपादनार्थमाह ॥
अध्यादीनांविहत्तारंधनिकैनोदापयेद्धनं । दंडंचतत्समंराज्ञे [illegible] शक्त्यपेक्षमथापिवा ॥ च अ
ध्यादीनांश्रोत्रयङ्वपर्यंतानांचिरकालोपलोगवलेनपहृत्तांताविवादसंदीत्तृतद्व्यस्वा
मिनेदापयेदित्यनुवादः । दंडंचतत्समंविवादसपदीत्तृतद्व्यसमंराज्ञेदापयेदितिविधिः ॥ यद्य
पिरहदेशादिषुतत्समोदंडोनसंभवति । तथापिमर्यादयाभूत्तैदोपिसोमातिमाक्रमणेतथेत्या
दिनावक्ष्यमाणोदंडोविडष्टव्यः ॥ अथतत्समदंडेनापहर्तुर्दिगनंनसंभवति बहुधनत्वेनतदा
त्यपेक्षंधनंदापयेत् ॥ यावतातस्यदर्पोपशमोभवतितावद्दापयेत् । दंडोदमनादित्याङ्कले
नादीतादमयेदितिदंडस्यग्रहणस्यदमनार्थत्वात् यस्यतुतत्समपिडेयंनास्तिसोपिडेयावता
पीड्यतेवाद्धीप्यः ॥ यस्यपुनःकिमपिधनंनास्तिसोसिग्दंडादिनादमनीयः ॥ तथाचमनुः ॥ धिग्दं २८

डंप्रथमंकुर्याद्वाग्दंडंतदनंतरं।मौ ३ तीयंधनदंडंतुवधःदंडमतःपरमिति।।वधदंडोपिशारीरोब्रा
ह्मणव्यतिरिक्तानांनब्राह्मणानांवधोदर्शितः।।यथाहमनुः।।दशस्थानानिदंडस्यमनुःस्वायंभुवो
ब्रवीत्।त्रिषुवर्णेषुयानिस्युरक्षतोब्राह्मणोव्रजेत्।।उपस्थमुदरंजिह्वाहस्तौपादौचपंचमम्।।चक्षुर्ना
साचकर्णौचधनंदेहस्तथैवचेति।एतेषांयन्निमित्तोपराधस्तत्रैवोपस्थादौनिग्रहःकार्यइति।ए
वं।कर्मवाकारयितव्योवधनागारंवाप्रवेशयितव्यः।।यथोक्तंकात्यायनेन।।धनदानासहंबुद्ध्वा
स्वाधीनंकर्मकारयेत्।।अशक्तोवंधनागारंप्रवेश्योब्राह्मणादृतइति।ब्राह्मणस्यपुनर्दंड्यमात्तावे
कर्मवियोगादीनिप्रयोज्यानि।।यथाहगौतमः।।कर्मात्तियोगविख्यापननिर्वासनांककरणा
दीन्याद्दृत्तौवेति।नारदेनापि।वधःसर्वेषामेषदंडविधिःस्मृत[illegible]कोक्तं।वधाद्दृतेब्राह्मणस्य
नवधंब्राह्मणोर्हति।शिरसोमुंडनंदंडस्तस्यनिर्वासनंपुरात्।ललाटेवाभिशस्तांकःप्रयाणंग

गर्दत्तेन चेति ॥ अंकनेव व्यवस्था दर्शिता ॥ गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ॥ स्तेये तु श्व
२१ पदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमानिति । यत्तु चक्षुर्निरोधो ब्राह्मणस्येत्यापस्तंबवचनं ब्राह्मणस्य पु
रान्निर्वासनसमये वस्त्रादिना चक्षुर्निरोधः कार्य इति तस्यार्थो न चक्षुषोरुद्धरणं अत एव ब्राह्मणो
ब्रजेत् ॥ न शारीरो ब्राह्मणे दंड इत्यादि मनुगौतमादिवचनविरोधादित्यलं प्रसंगेन ॥ स्वत्व
व्याभिचारित्वेन भोगस्य स्वत्वे प्रमाणमुक्तं भोगमात्रस्य स्वत्वव्यभिचारित्वात् कीदृशो भोगः प्रमाणमि
त्यत आह ॥ आगमोऽप्यधिको भोगाद्विना पूर्वक्रमागतात् ॥ स्वत्वहेतुः प्रतिग्रहक्रयादिरागमः ॥
स भोगाद्विशेषाधिको बलीयान् स्वत्वबोधने भोगस्यागमसापेक्षत्वात् । यथाह नारदः ॥ आग
मेनाविशुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम् ॥ अविशुद्धागमो भोगस्तु न वा तु ॥ अतः एव ॥ भोगं केवलतो
यस्तु कीर्तयेन्नागमं क्वचित् ॥ भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः स तु तस्करः इति स्मर्यते ॥ अत एव साग २८

मोदीर्घकालो निरन्तरो निराक्रोशः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चेति पंचविशेषणायुक्तो भोगः प्रमाण
मित्युक्तं भवति। तथा च स्मर्यते। सागमो दीर्घकालश्चाविच्छेदोपरवोज्झितः। प्रत्य
र्थिसंनिधानश्च परिभोगोऽपि पंचधेति। क्वचिच्चागमनिर निनिरपेक्षस्यापि भोगस्य प्रमाण
मित्याह। विना पूर्वक्रमागतादिति। पूर्वेषां पित्रादीनां त्रयाणां क्रमः तेनागते यो भोगः तस्मा
द्विना आगमोऽप्यधिक इति संबंधः स पुनरागमादप्याधिकः आगमनिरपेक्षः प्रमाणमित्यर्थः।
तत्राप्यागमज्ञाननिरपेक्षो न सत्तानिरपेक्षो न सत्ता निरपेक्षः सत्ता तु तेनैवावगम्यत इ
ति बोधव्यम्॥ विना पूर्वक्रमागतादित्येतच्चास्मार्त्तकालविषयं। अतश्च स्मरणायोग्ये का
ले योग्यानुपलब्ध्या आगमाभावनिश्चयसंभवादागमज्ञानसापेक्षस्यैव भोगस्य प्रमाणत्वं।
अस्मार्त्ते तु काले योग्यानुपलब्ध्यभावेनागमासत्त्वानिश्चयासंभवादागमज्ञाननिरपेक्षा।

३०

एवमततोऽनागमः प्रमाणं। एतदेवस्पष्टीकृतं कात्यायनेन। स्मार्तकाले क्रियाः क्रियाल्लुप्येः सर्ग
मासु लिखिष्यते। अस्मार्त्तोऽनुगमात्तावा वंश्यायाकमात्रात्त्रिपुरुषागमतेति। स्मार्तश्च कालो वर्ष
इति२ शतपर्यंतः शतायुर्वैपुरुषः श्रुतेः॥ अनुगमात्तावादिति योगपन्नु पत्नभ्यस्तावनागमात्ताविनिश्चय
भवादिति। अतश्चवर्षशतात्प्रिकोऽनागमः सततोऽपातिरवं प्रत्यक्षं आगमात्तावेवानिश्चितं अत्य
भिचारादादिलागमस्त्व तं गमयति॥ अस्मार्तेपि कालेऽनागमस्मृतिपरंपरायां सत्यां नतो
गक्षप्रमाणमतएवानागमं तु योऽश्नुते वङ्घन्यहस्रशतान्यपि। चौरदंडेन तं पापं दंडयेत्पृथिवी
पतिरित्याह। नचानागमं तु योश्नुते इत्येकवचननिर्देशाद्वङ्घन्यहस्रशतान्यपीति अपित्र
हणयोगात्प्रथमस्य पुरुषस्यानागमे चिरकालोपभोगेपि दंडा विधीनमिति मंतव्यं द्विती
यस्य तृतीयस्य च पुरुषस्यानागमस्य प्रामाण्यप्रसंगाच्चैतदिष्यते। आदौ तु कारणं दानं मध्ये तु हि॥ ३०

भोगस्य १

स्वस्वागमेतिनारदस्मरणात्॥ तस्मात्सर्वत्र निरागमभोगोपस्तोऽनागमं त्वयो उक्तं इत्येतद् द्रष्टव्यं। यद्यपि
अन्यायेनापि यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः॥ ततछक्यमयाहर्तुं क्रमात्रिपुरुषागतमिति। पित्रा सह
पूर्वतरैस्त्रिभिरिति त्रियोर्ज्यं। तत्रापि क्रमात्त्रिपुरुषागतमित्यस्मार्तकालोपलक्षणं। त्रिपुरुषाभि
वक्षाम्यामेकवर्षान्तरेऽपि पुरुषत्रयातिक्रमसंभवाद्द्वितीयेवर्षे निरागमस्य प्रमाणप्रसं
गस्तथा सति स्मार्तकाले क्रियाक्रमः सागमाद्भुक्तिरिष्यत इति स्मृतिविरोधः॥ अन्यायेना
पियद्भुक्तमित्यनेन चान्यायेनापि स्तुक्रमपहर्तुं न शक्यं किंपुनरन्यायनिर्धूय इति व्याख्येय
मपिशब्दश्रवणात्॥ यच्चोक्तं यद्विनागमभमर्त्यैस्तु भुक्तं पूर्वैस्त्रिभिर्भवेत्॥ न तच्छक्यम
पाहर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतमिति। तत्रापि तत्पतमागमविनेत्यत्र भुपलभ्यमानमागमं
विनेति व्याख्येयं न पुनरागमस्वरूपं विनेति। आगमरूपाभावे सागमात्तेनापिनस्वत्वेन

31

लवणीत्युक्तं भस्त्रिपुरुषागतमित्यादि तदुक्तार्थं ॥ ननु स्मरणयोग्यकाले भोगस्यागमसापे-
क्षस्य प्रमाणत्वमनुपपन्नं ॥ तथाहि ॥ यद्यागमः प्रमाणं तदा स एव वास्तु तदा तेनैव स्वत्वावग-
मान्न भोगस्य स्वत्वे आगम एव प्रमाणं ॥ अथ प्रमाणान्तरेणागमो नावगतः कथं तर्हि शिष्टो भो-
गः प्रमाणं उच्यते ॥ प्रमाणान्तरेणावगतागमसहित ॥ इति न [illegible] तरो भोगः कालान्तरे स्वत्वं गम-
यति । अवगतोप्यागमो भोगरहितो न कालान्तरे स्वत्वं गमयितुमलं ॥ मधुनाद [illegible] त्यादिना
स्वत्वापगमस्य [illegible] वादिति सर्वमनवद्यं ॥ आगमसापेक्षो भोगः प्रमाणमिति [illegible] आगमस्य हि
यस्मिन्नागमे स्वल्पापि भुक्तिर्नास्ति तस्मिन्नागमे ॥ भोगपरिच्छेद [illegible] प्रमाणमित्यत आह ॥ आ-
गमोपि बलं नैव दुर्बलं स पूर्णता नैवास्ति । अयं वास्ति संधिः स्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापादनं दानं परस्व-
त्वापादनं च [illegible] यदि स्वीकरोति तदा संपद्यते नान्यथा ॥ स्वीकारश्च त्रिविधो मानसो वाचिकः का- 31

भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो । यस्मिन्नागमे स्वल्पापि भुक्तिर्नास्ति तस्मिन्नागमे २

यिकश्चेति तत्र मानसो [illegible] भेद । मिति सर्वकाम्यरूप[illegible] वा[illegible]निकाल्लिममेद मित्याद्य तिव्याद्वारो ह्ले ।
स्वीसा विकल्पकः प्रत्ययः । कायिकः पुनरुपादान[illegible] नादिरूपो नेन[illegible] विहित तत्रूवनियमः
स्मर्यते । दयत्लूसा निर्मिपुच्छेगांपुच्छे कारिप्सिकर्दे । बे[illegible]तच्छैवा अंदासी शिरातिपादापय
दिति ॥ आश्वलायनोप्पाद ॥ अनुमंत्रयत्स्त्राणपलिमन्त्रे [illegible]गिकन्यानेति । तत्र हिरण्यवस्त्रद
नुदकदानंतरमं विपादनोदि सत्यवातु त्रिकि[illegible]पिस्वीक[illegible]रः संपद्यतत्स्वेन्नादौ पुनः कालापत्त
गव्यन्तरातिरेकेण कोपिस्वीता कायिकारामंल[illegible]कल्पनाप्पुपलेगेन नवतव्यं श्र[illegible]था दानक्र
यादेः संप्राप्तानलवती । तिफलोपत्ता गत्वेद्वाराका [illegible]क स्वीकार्यस्वविकल्प आगमाडूर्व लो
त्तवति[illegible] अदृत्ता दागमा तु[illegible] तद्वद्वयोः पूर्वापर कालापर[illegible]ने । पूर्वा[illegible]पर कालपरिज्ञानं तु यु
णोपिपूर्वकालागमएव लीवानिति ॥ अथ दालि[illegible]त सांच[illegible]णोनु [illegible]माणमित्यपत्तौ । एतेषां

32

समवायेष्ट्वत्रेस्य प्राबल्यमत्यन्तेष्टमुपतिष्ठते । आगमोऽस्यधिको लोगाद्विनपूर्वक्रमागतात् ॥ आ
गमोऽपि नलस्तैव वस्तुक्लिस्लोकायिअत्रनोऽइति । अयमर्थः ॥ आद्ये पुरुषे साद्वि निर्लाबित आगमो
लोगादस्याधिको बलवान् ।ा र्वक्रियागतात् लोगाद्वितीयस्य तः पूर्वक्रमागतो लोगश्चतुर्थे पुरुषे
लिषितेनलाबितादागमाद्बलवान् सध्यमे तु लोगरहितादागमसाकलोगसहितो प्यागमो बल
वानिति । एतदेव नारदेन स्पष्टीकृतं ॥ आदौ तु कारणं दानं मध्ये मुक्तिस्तु सागमा । कारणं भुक्ति
रेवैका संततायां विरतनीति । एतस्यार्थः भुवतङ्इत्यत्र विंशतिवर्ष लोगादूर्ध्वं स्तमेधनस्यापि दश
वर्षलोगादूर्ध्वं कलानुसारेण नलतो तिमुक्ते तत्तु फलानुसा ादूर्ध्वानुसारणमपि न लवष्यतीत्या
ह्याकृत पुरुषव्यवस्थया प्रमाणव्यवस्थायाप्रमाणस्य दूर्ध्व स्फोटदर्शयितुमाह ॥ आगमस्तु कृते
येन सोपि मुक्तस्तामुद्धरेत् । न तत्सुतस्ते स्तुतोवास्तुाहि स्तत्र गरीयसी । येन पुरुषेण लम्याद ३२

सागमस्वीकारः कृतः सपुरुषः कुलस्तेद्धोबादिकमित्यासीयुक्तस्तमागमं प्रतिग्रहादिकं लि
खितादिलिरुद्धरेद्धाव्ययत्॥ अनेनचाधस्यपुरुषस्यागममनुद्धरतो दंड इत्युक्तं भवति। तस्सुतोद्विती।
योभियुक्तोनागममनुद्धरेत्किंतु अविछिन्नाप्राप्तिरेवममद्धारो गं॥ अनेनवागममनुद्धरतो द्वितीयस्यन
दंडोपितु विशिष्टस्यागममनुद्धरतो दंड इतिप्रतिपादितं॥ तस्सुतस्तृतीयोनागमनेनापि विशिष्टस्यागममुद्ध
रेदपितु क्रमागतस्यागमाद्ये॥ अनेनापि ततीयस्य क्रमायातो ग्रागमनुद्धरणो दंडो नागमानुद्धरणेन
विशिष्टस्यागास्यावश्यस्यालिहितं॥ तत्रतयोर्द्वितीयतृतीययोर्भुक्तिरेवगरीयसी तत्रापि द्वितीययु
रस्तृतीयेगरीयसीतिविवेक्तव्यं। विषयेप्याज्ञमनुद्धरणेर्थहानिः समानैव दंडेतु विशेषइतितात्प
र्यार्थः॥ उक्तंच॥ योगमस्तु कृतो येन स दंड्यस्तमनुद्धरन्॥ नतत्सुतस्तत्सुतो वा भोगस्य हानिस्तयो
रपीति॥ अस्मात्तु कालोपलोगस्यागमज्ञातैनरपेक्ष्यस्य प्रमाणमुक्तं विनापूर्वक्रमागतादित्यत्र

ता४

33 तस्यापवादमाह॥ योतियुक्तः परेतः स्यात्तस्यापि श्रीतमुद्धरेत्॥ तत्र कारणं तु हि रामो ऽतविना हृता॥
यदा पुनराह श्रीदिशतियुतो ऽभ्रातव्यवहारनिर्णयः एव तत्परेतः परलोकं गतो ऽस्त्येव तदा तस्य द्र
व्यपुत्रादिस्त भागमनुद्धरेत॥ तस्मात्तत्र तास्मिन्व्यवहारे शिवकिंवा मेगं रक्षिता सा द्वयादिलिः सा
क्षितापिन प्रमाणं॥ पूर्वालियोगेन भोगस्य सम्पन्नादत्वात्॥ नारदेनाप्युक्तं॥ तथा कूटविवादस्य
प्रेतृव्यवहारिणः॥ पुत्रेणासौ ऽर्थः संशोध्यः न तं लेख्यं निवर्तयेदिति॥ अनिर्णीतव्यवहारे मृतव्यवहारे तृरि
प्रेतव्यवहारानानिवर्त्तत इति स्थितं निर्णीतोपि व्यवहारास्थितेत्वव्यवहारैरि व्यवहा[illegible]कावि रः
त्यवर्त्तते व्यवहारानिकविनयप्रवर्तत इति स व्यवस्था सिद्ध यव्यवहारदर्शिनो बलाबलमाह॥ न
पेणाधिकृताः पूगाः श्रेणयो ऽथ कुलानि च। पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयं व्यवहारविधौ नृणां॥ नपेण राज्ञाधि
कृता व्यवहारदर्शने नियुक्ता राज्ञा सभासदः कार्या इत्यादिनोक्ताः पूगसमूहाः स्निग्धजातिना॥ ३२

त्तिन्नवृत्तीनांमेकस्थाननिवाशितां यथायास्तम्भराहयः॥ श्रेणयोनानीजातीनांभिन्नवृत्ती
मप्येकजातीयकर्मोपजीविनंसंघाताः॥ यथाहैडाबुकानांतांबूलिककुविंदचर्मकारादीनांच॥
कुलानिज्ञातिसंबंधिबंधूनांसमूहाः। एतेषांतपाधिकृतादीनांचतुर्णांपूर्वंपूर्वंयद्यत्पूर्वंपागि
ततत्तत्कुलबलवद्वेदितव्यं॥ नृणांव्यवहर्तॄणांविवदारविधौव्यवहारकार्ये एतदुक्तंभवतीन्नपा
धिकृतैर्निर्णीतेव्यवहारेपराजितस्य यद्यपरितोषःकुदृष्टबुध्याभवति तथापिनपूगादिषुपुन
र्व्यवहारोभवत्येवंपूगनिर्णीतेनापिश्रेण्यादिगमनंतथाश्रेणीनिर्णीतेकुलगमनंभवति॥ कु
लनिर्णीतेतुश्रेण्यादिगमनंश्रेणीनिर्णीतेपूगादिगमनंपूगनिर्णीतेनृपाधिकृतगमनंभवति ती
नारदेनपुनर्नृपाधिकृतैर्निर्णीतोव्यवहारोनृपगमनंभवतीत्युक्तं। कुलानिश्रेणयश्चैवग
णाश्चाधिकृतोनृपः॥ प्रतिष्ठाव्यवहाराणांगुर्वेषामुत्तरोत्तरमिति तत्रनृपगमनेसोत्तरसाक्ष्यं

नराज्ञापूर्वैः सत्यैः स्मृतः सपणव्यवहारो निगद्यमाने यद्यसौ कुदृष्टवादी पराजितस्तदासौ दंड्यः ॥
अथासौ जयति तदा धिक्कृताः स्युः स्यादंड्यो दुर्बलैर्व्यवहारस्य ॥ शितेनिःदृष्टो व्यवहारो परावर्त्तते ।
प्रबलदृष्टस्थानानिवर्त्तत इत्यत इदानीं प्रबलदृष्टोऽपि व्यवहारो परावर्त्तते प्रबलदृष्टस्थानानि
वर्त्तत इदानीं प्रबलदृष्टोऽपि व्यवहारः कार्यान्निवर्त्तत इत्यत आह ॥ बलोपधिविनिवृत्तान्व्य
वहारान्निवर्त्तयेत् ॥ स्त्रीनक्तमंतरागारबहिः शत्रुकृतांस्तथा ॥ बलेन बलात्कारेणोपधिना छ
लेनानुनिवृत्तान्निष्पन्नान्व्यवहारान्निवर्त्तयेत् ॥ तथा स्त्रीतेन नक्तं रात्रावन्तरागारे ग
हाभ्यन्तरे बहिर्ग्रामादिस्थः शत्रुभिः कृतान्व्यवहारान्निवर्त्तयेदिति संबंधः ॥ अपि च ॥ मत्तो
न्मत्तार्त्तव्यसनिबालभीतादिप्रयोजितः ॥ असंबद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति ॥ मत्तो मदनीयद्र
व्येण उन्मत्त उन्मादेन पंचविधेन वातपित्तश्लेष्मसन्निपातैर्ग्रहसंतवेनोपद्रुष्टः आर्त्तो व्याधि ३५

न
नाम्रसंभीशुष्ठ वियोगानिष्टप्रा।भिजनतंडुरवंतद्धान्यसनीबालोचव्यवहारायोग्याः।ति
तारातिस्त्रः आदिगृहणार्थं स्तुटराष्ट्रादि विरुद्धः।पुरराष्ट्र विरुद्धचरात्ता विवर्जितः।आन
दैवोत्तवेद्धादाधर्मविद्धिरुदाहृतइतिस्मरणात्॥एतैर्यो जितः कृतव्यवहारोनासिध्यति
अनयुक्तास्त्रवद्धकृतो पिव्यवहारोनासिध्यतीतिसंबंधः।यच्चस्मरणंगुरुशिष्यापितृपु
त्रोदपत्नीःस्वामिस्त्रतयोः।विरुधेनुमियस्तेषांव्यवहारोनासिध्यतीतितदपिशिगुरुशि ती ५
ष्यादीनात्पृतिकव्यवहारप्रतिषेधापरंनतवति।तेषांमपिकथं विद्यव्यवहारस्पष्टत्वात्तथा
हि॥शिष्यशिष्टरवधेनावोत्रोरज्जुवेणुविदलालीतनुसामभ्योनृधुनराज्ञाशास्यइतिगौ
तमस्मरणात्।नात्मगोकथंवनीतिस्मरणात्॥आदिगुरुःकोणवेशाम्यहतोदंडनात

35 मांगतोऽडयत्ति तदास्मृतिव्यपेतेनमार्गेणाधर्षितः। त्रिमोयादिराज्ञेबोतिवेदयति तदातत्वस्यैव
व्यवहारपदं तथाल्रुयो पितामहोपार्जितस्यादिवचनात्पितामहेत्याद्ये तेल्रूयादौ। पितापुत्रयोः स्वाम्ये
समानेयदि पिता विक्रयादिनपितामहोपार्जितल्रुमादिनाशयति। तदा पुत्रो यदि धर्माधिकरण
प्रविशति तदा पितापुत्रयोरखिलवत्सेव व्यवहारः॥ तथाडुलिङ्गस्मृतिरेकेण यदि स्त्रीधनं लत्तायी
कृत्वा विद्यमानधनोपियात्यमानेनदद्यातितवंपत्न्याशपिष्यतपएवं व्यवहारः॥ तथा तत्कोदास
स्यस्वामिनासहव्यवहारं वक्ष्यतिगतेदासस्यापि। गतदासादीनधिकृत्यस्य यस्वैषां स्वामित्वं कश्चि
न्नोवक्ष्यप्राणस्त्वशायन्तु॥ दासत्वाससविशुद्धोतेपुत्रेस्तागलत्ततवीतिनारदोक्तत्वात्॥ तदमोवनेषु
त्रात्तागायस्वामिनासहव्यवहारः केनवाप्यते। तस्मादद्दश्योः स्वयस्कारानतत्वकृतिगुर्द्देतिव्यवहारः
इति प्रथमंशिष्यादयोतिवाराणीयाराज्ञासस्यनोतिगुरोः शिष्य इत्यादिश्लोकस्यतात्पर्यंयथा॥ अस् ३५

अत्यंतनिर्बंधेतु शिष्यादीनामप्युक्तरीत्या प्रवर्त्तनीयो व्यवहारः॥ यदप्येकस्य बहूलिः सार्धं
स्त्रीणां प्रेष्यजनतस्य वचनादेयो सवेद्दासदोधर्मविद्भिरुदाहृत इति नारदवचनं तत्रैकस्य
पियहणांड व्यं हरेद्यस्तु संविदं लंघयेद्धयः॥ तथा एवं घृतीवकृनोवेत्यादिस्मरणादेकार्थं
बहूलिः सार्धं व्यवहार एष तएवेति लिनार्थं बहूलिरेकस्य युगपद्व्यवहारो न सवतीतिइष्टव्यं
स्त्रीणामित्यपिगोपरौंडिकादिस्त्रीलिंगां स्वार्तं आद्यवहारो लबतिस्येवेति। तदानीं संकल
स्त्रीणां पातिपुजीवस्तु तत्पारतंत्र्यादीन दयो व्यवहार इति व्याख्येयं॥ प्रेष्यजनस्यैवेत्य द
दापिप्रेष्यजनस्वामि नेयीरतंत्र्यातु॥ स्वार्थव्यवहारेपि स्वाम्यनुज्ञयैव व्यवहारो नान्यथेतिय
जनीयं॥ ॥परावर्त्यव्यवहारमुक्त्वेदानीं परावर्त्यद्रव्यमाह॥ प्रनष्टाहितिरासादिशौ लिकस्था
नपालादिलिरुद्धि। धिगतं देयं नपेणाधनिने धनं विलावयेन्नचोलिंगैस्तत्समं दंडयहति॥ ॥

प्रनष्टं हिरण्यादि सौल्किकस्थानपालादिभिरधिगतं राज्ञे समर्पितं यत्तद्राज्ञा धनिने दातव्यं यदि ध
38 नी रूपसंख्यादिभिर्लिंगैः स्वं भावयति तद्यदि न भावयति तदा तत्सम दंड्यः । असत्यवादित्वात् । अधि
गमस्य स्वत्वनिमित्तत्वात् तत्स्वत्वे प्राप्ते तस्मात् राज्ञा दत्तिरनेनोक्ता । अस्य कालावधिं वक्ष्यति शौल्किकैः
स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतं । अर्वाक्संवत्सरात् स्वामी हरेत परतो नृप इति । मनुना पुनः सं
वत्सरत्रयमवधित्वेन निर्दिष्टं । प्रनष्टस्वामिकं रिक्थं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् । अर्वाक् त्र्यब्दा
द्धरेत् स्वामी परतो नृपतिर्हरेदिति । तत्र वर्षत्रयापर्यंतमवश्यं रक्षणीयं । यदि संवत्सरादर्वा
क्स्वाम्यागच्छेत्तदासौ स्वमिव दद्याद्यदा तु पुनः संवत्सरादूर्ध्वमागच्छति तदा किंचिद्रक्षणात्स
णमल्पं गृहीत्वा शेषं स्वामिने दद्यात् ॥ यथाह ॥ आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतान्नृपः ॥
दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन्निति । तत्र प्रथमे वर्षे द्वादशांशोयेव दद्यात् । द्वितीये ३६

द्वादसंभागंद्वतीयेदशमंत्रतुर्थादिषुषष्टभागंगृहीत्वाशेषंदद्यात्॥राजाभागस्यैवतुर्यांशोधि
गंत्रेदातव्यः॥स्वामिन्यागमेतुरुक्मस्यधरस्यैवतुर्यमंशमधिगंत्रेदत्वाशेषंराजागृह्णीयात्॥य
थाहगौतमः॥प्रनष्टस्वामिकमधिगम्यसंवत्सरंराज्ञारक्ष्यमूर्ध्वमधिगंतुश्चतुर्थोराज्ञःशेषो॥मि
तिश्रुत्रसंवत्सरामिसेकवूचनमविवक्षितंराजात्र्यब्दंनिधापयेदितिविस्मरणात्॥हरेत्यत्रतान्
पर्त्मैतदपिस्वामिनानृणतेअर्द्धादूर्ध्वंव्ययीकरणात्तुज्ञानपरंआगतेतुस्वामिनिव्ययीकृतेपि
डयैराज्ञांसर्वत्रामवतयेनतस्मैदद्यादेतद्धाहिरण्यादिविषयंगवादिविषयेवक्ष्यति॥पणानेक
पाशकेदद्यादित्यादिना॥रथ्याशुल्कशालादिनिपतितस्यस्ववर्णादेर्नष्टस्याधिगमेविधिमु
क्त्वाअधुनात्मनोचिरनिखातस्यस्ववर्णादेर्निधिशब्दवाच्यस्याधिगमोविधिमाह॥राजालब्ध्वा
निधिंदद्याद्द्विजेभ्योर्द्धंद्विजःपुनः॥विद्वानशेषमादद्यात्ससर्वस्यप्रभुर्यतः॥इतिराणानिधौल

37 ध्वेराजाषष्ठीसमाद्दरेत्॥अनिवेदितविज्ञानोदाप्यस्तंदंडमेव च॥उक्तलक्षणं निधिं राजा लब्ध्वार्धं
ब्राह्मणेभ्योदत्वाशेषं कोशे निवेशयेत्॥ब्राह्मणस्तु विद्वान् श्रुताध्ययनसंपन्नः सदाचारो यदा
निधिं लभेत तदा सर्वमेव गृह्णीयात्॥यस्मादसौ सर्वस्य जगतः प्रभुः॥इतरेण राजविद्वद्ब्राह्मणव्यति
रिक्तेनाविद्वद्ब्राह्मणक्षत्रियादिना निधौ लब्धे राजा षष्ठींशमाधिगंत्रे दत्वाशेषं निधिद्रव्यमाहरे
त्॥यथाह वसिष्ठः॥अप्रज्ञायमानं वित्तं योऽधिगच्छेद्राजा तद्धरेदधिगंत्रे षष्ठमंशं प्रदद्यादिति॥गौ
तमोपि निधिगमो राजधनं न ब्राह्मणस्याभिरूपस्य॥ब्राह्मणोऽप्याख्याता षष्ठमंशं लभेतेत्येक इति
अनिवेदित इति कर्तरि निष्ठा॥अनिवेदितश्चासौ विज्ञातश्च राज्ञेऽनिवेदितः॥यः कश्चिन्निधिं लब्ध्वा
राज्ञे न निवेदितवान् विज्ञातश्च राज्ञा स सर्वं निधिं दाप्यः सितशो दंडश्च शक्त्यपेक्षया॥अथ निधेरपि
स्वाम्यागतरूपकं संख्यादिभिः सत्यत्वं वयतितदा तस्मै राजा निधिं दत्वा षष्ठं द्वादशं वांशं स्वयमाह ३१

हरेत्।यथाहमनुः।ममायमितियोब्रूयान्निधिंसत्येनमानवः।तस्माददीतषड्भागंराजाद्वादशमे
वचेति॥अत्राविकल्पात्तवर्णकालाद्यपेक्षयावेदितव्यः।।चौरहृतंप्रत्याह॥देयंचौरहृतंद्रव्यंराज
जानुपदायतु।अददद्धिसमाप्नोतिकिल्बिषंयस्यतस्यतत्।चौरैर्हृतंप्रव्यंचौरोसावविजित्यजानपदा
पस्वदेशाधिपतिनेयचौरहृतंद्रव्यंतस्मैराजादातव्यं।किंयस्मात्अददत्अप्रयत्नस्यतधनंकृतंद्रव्यंतस्य
किल्बिषमाप्नोतितस्यचौरस्य॥यथाहमनुः॥ज्ञातव्यंसर्वचौरेभ्यो राज्ञाचौरैर्हृतंधनंराजातदुपयुं
जानश्चौरस्याप्नोतिकिल्बिषमिति।यदिचौरहस्तादादयस्वयमुपयुंक्तेतदाचौरस्यकिल्बिषमाप्नोतिय
थचौरहृतमुपेक्षतेतदाजानपदस्यकिल्बिषमुभयथचौरहृताहरणोपायपापायतमानोपिनशक्नुया
दाहर्तुंतदातद्धनंस्वकोशाद्दद्यात्॥यथाहगौतमः॥चौरहृतमविजित्ययथास्थानंगमयेत्कोशा
द्वादद्यादिति॥हृत्वापैपायनोपि।प्रत्याहर्तुमशक्तस्तुधनंचौरैर्हृतंयदि॥स्वकोशात्तद्धिदेयस्व

38

दशान्तेनमसोऽस्तितेति ।साधारणासाधारणरूपीव्यवहारमाह कामस्तिधायाधनाष्टादशानीव्यवहाराप
दानांआधमर्णा दानपदं दर्शयति । अशीतिभागोवृद्धिःस्यादिता दिनमोन्यआधिसङ्ग्रलग्नेप्रविष्टेद्वि
गुणेधनेइत्सेवमतेन ।तत्रवर्णदानेसमर्थ ।ईदृशमृणंदेयमीदृशमदेयमनेनाधिकारिणदेयं ॥
अस्मिन्समयेअनेनप्रकारेणदेयामित्यधमर्णपंचविधंउत्तमर्णो दानविधिरादानविधिश्चेतिद्विवि
धमिति ।तत्रप्रथममुत्तमर्णस्यदानविधिमाह ॥तत्पूर्वकत्वादितरेषां ॥अशीतिभागोवृद्धिःस्यान्मा
सिमासिसबंधके ॥वर्णक्रमाच्छतंद्वित्रिचतुःपंचमन्यथा ॥मासिमासिप्रतिमासंबंधके ।विश्वासार्थं
यद्धीयतेआधिरितियावत् ॥बंधकेनसहवर्ततइतिसबंधकःप्रयोगस्तस्मिन्सबंधकेप्रयोगेउत्त
४२ मर्णइ अस्याशीततमोभागोवृद्धिर्धर्म्याभवति ॥ अन्यथाबंधकरहितेप्रयोगेवर्णानांब्राह्मणादीनांक्र
मेणद्वित्रिचतुःपंचकंशतंधर्म्यंभवति ॥ब्राह्मणेधर्म्यंद्विकंशतं ।क्षत्रियेत्रिकंवैश्येचतुष्कंशूद्रेपं ३०

चकं शतं धर्म्मं नावति। ब्राह्मणे धर्म्मेण द्विकं शतं। क्षत्त्रिये त्रिकं वैश्ये चतुर्थकं। शूद्रे पंचकं मासि मासि मासी
त्येव द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा पंच वर्णां द्वित्रिचतुःपंचाः द्वित्रिचतुःपंचास्मिन् शते वृद्धिर्दीयते इति द्वित्रि
चतुःपंचकं शतं तद् अस्मिन् वृद्ध्याय लसत्तु लोपदादीयते इति कन्। इयं च मासि मासि गृह्यत इति का
लिका॥ इयमेव वृद्धिर्दिवसगणनसंख्या विलप्य प्रतिदिवसं गृह्यमाणा कायिका भवति। तथा च नारदेन॥
कायिका कालिका चैव कारिता च तथा परा च चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेषु तस्य वृद्धिश्चतुर्विधेत्युक्तोक्तं॥ कायावि
रोधिनी शश्वत् पणपादादिका। यिका प्रतिमासं स्रवति या वृद्धिः सा कालिका स्मृता। वृद्धिः सा कारिता नाम
यर्णि केन स्वयं कृता॥ वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृतेति। गृहीतविशेषेण वृद्धेः प्रकारांतमाह॥
कांतारगस्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतं। कांतारं भरण्यं तत्र गच्छंतीति कांतारगाः ये वृद्ध्या धनं गृही
त्वाधिकलाभार्थमतिगहनं प्राणधनविनाशरीका स्थानं प्रविशंति ते दशकं शतं दद्युः। ये च समुद्रगास्ते

३१ विंशकं शतं मासि मासीत्येव पतङ्ग क्तिं सवति कोतारगेत्योदशकं शौर्यांमुद्रेत्यत्र विंशकं शतं उत्तमवर्णा आद
दीत। मूलविनाशात्यापि शांकितत्वा दिति॥ इदानीकारितां वृद्धिमाह॥ दक्षवीस्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जाति
षु। सर्वे ब्राह्मणादयो धर्मणा अवधकेस वधकेस्वकृतात्स्वात्स्युयगतां वृद्धिं सर्वासु जातिषु दद्युः। कचिद्वृद्धकृता
पिवृद्धिसवती। यथाह नारदः॥ न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित्। अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सरा
र्धां द्विवर्धतिवर्धत इति। यस्तु याचितं कं गृहीत्वा देशांतरं गृहीत्वा गतः तं प्रति कात्यायनेनोक्तं। योयाचि
तकमादाय तमदत्वा दिशं व्रजेत्॥ ऊर्ध्वं संवत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् इति॥ यश्च याचितकमादाय याचि
तोप्पदत्वा देशांतरं याति तं प्रति प्रश्न तेनैवोक्तं। कृतोद्धारमदत्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत्॥ ऊर्ध्वं मा
सत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् इति। यः पुनः स्वदेशस्थितेप्येव याचितो याचितं याचनका
लादारभ्य वृद्धिं दापयेत् राजा॥ यथाह॥ स्वदेशेपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः क्वचित्॥ तं ततोकारितां वृद्धिमाः
२८

निर्द्दिष्टं तं वदापयेदिति । आताकारितवृद्धेरपवादो नारदेनोक्तः । ऋणप्रमूल्यं स्ततिन्यासोदवृद्धो यश्चोपकल्पि
तः ॥ हृष्यादानात्प्रक्षेपणं वर्धते नाविवक्षिताः । अविवक्षिता अनाकारिता इति ॥ अधुना द्रव्यविशे
षेण वृद्धिविशेषमाह ॥ संततिस्तु पशुस्त्रीणां पशूनां स्त्रीणां संततिरेव वृद्धिः पशूनां स्त्रीणां पोषणास
मर्थस्य तत्पुष्टिसंततिकामप्रयोगः संभवति ग्रहणं च शरीरपरिचर्यार्थिनः ॥ अधुना प्रयुक्तस्य द्र
व्यस्य वृद्धिग्रहणमंतरेण चिरकालावस्थितस्य द्रव्यस्य क्रियते परा वृद्धिरित्येतदाह ॥ रसस्य
अष्टगुणा परा वस्त्रधान्यहिरण्यानां । चतुस्त्रिद्विगुणा परा । रसस्य तैलघृतादेर्वृद्धिग्रहणमंतरेण चिर
कालावस्थितस्य स्वकृतया वृद्ध्या वर्धमानस्याष्टगुणा वृद्धिः परा । नातःपरं वर्धते तथा वस्त्रधान्यहि
रण्यानां यथासंख्यं चतुर्गुणा । द्विगुणा च त्रिगुणा च वृद्धिः परा विशिष्टेन तु रसस्य त्रैगुण्यमुक्तं । द्विगु
हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं धान्येनैव रसा व्याख्याताः । पुष्पमूलफलानि च तुला घृतमष्टगुणमिति मनु

५०
नान्यधान्यस्यपुष्पमूलफलादिनां र्लवोमेषोर्णावमरीकेशादिः वाह्योवलीवर्द्दतुरगादिः ॥ धान्यशदलव
वाह्यविषयावृद्धिः पंचगुणानतिक्रामतीति तितनोधर्म्मएषयोगपलौवतेंनडुलिष्यादिकालवशेन
चव्यवस्थाद्रष्टव्या ॥ चैतच्चसकृत्प्रयोगे सकृदाहरणेचवेदितव्यं ।पुरुषांतरसंक्रमणेनप्रयोगां
तरकरणेनतस्मिन्नेव वापुरुषेरेकस्मैकालप्रयोगांतराकरणेस्ववर्णादिकं द्वैगुण्याद्यतिक्रम्य पूर्ववि
वर्धते ॥ सकृत्प्रयोगेप्रतिदिनंप्रतिमासंप्रतिसंवत्सरं वावृद्ध्याहरणे धर्मर्णदेयस्यद्विगुणोपास्तसं
वात्प्रयोगेयिप्रतिदिनंप्रतिमासं वाहृतवृद्ध्यासह द्वैगुण्यमतिक्रम्यवर्द्धत एवयथाह मनुदेः ॥ कु
कीदवृद्धिर्द्वैगुण्यंनात्येतिसकृदाहितेति सकृदाहृते त्यर्थिपागोस्ति ॥ उपचयार्थंप्रयुक्तं द्रव्यंकु
सीदंतस्यवृद्धिः कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यंनात्येतिनातिक्राम्यति । यदिसकृदाहिता सकृत्प्रयुक्ता पुरुषां ५०
तरसंक्रमणादिनाप्रयोगांतरकैस्मैद्वैगुण्यमात्येति ॥ सकृदाकृतेतितुपावशनैःशनैः प्रतिदिनप्रति

मासं प्रतिसंवत्सरं वा धमर्णो दाहृता द्वैगुण्यमस्येतीति व्याख्येयं ॥ तथा गौतमेनाप्युक्तं । चिरस्थाने द्वै
गुण्यं प्रयोगस्येति प्रयोगस्य लौकवचनं निर्दिष्टेंशं प्रयोगांतरकरणाद् द्वैगुण्यातिक्रमो नास्त्येतः ।
चिरस्थान इति निर्देशात् ॥ छंनैः स्थानैर्वृद्धिग्रहणाद् द्वैगुण्यातिक्रमो दर्शितः ॥ ऋणप्रयोगे धर्मा उक्तासी
प्रतं प्रयुक्तस्य धनस्य ग्रहणे देयं धर्मा उच्यंते ॥ उपपन्नं साधयंश्च वृद्धिं नवावो न पतासंवत् ॥ साध्यमानेन च प
गच्छेन्नादद्यादाप्यवतुर्देर्न । पयत्तन्न मन्त्रु पगातमधमर्णेन धनी । साह्यादि क्रिंजोर्वैयुतं वा साधयमानं घस्या
हरन्न धर्मो दिच्छितु पापे उत्तमर्णो निपुतां वा वो निवारणीयो न संवति । धर्मादय स्वो पायागनुदर्शिताः । ध
र्मेण व्यवहारेण छलेनाचारितेन वा प्रयुक्तं साधयेदर्थं पंचमेन बलेन चेति । धर्मोपप्रीतियुक्तेन सत्स
वचनेन व्यवहारेण साक्षिलेख्यादिः पुन्यापन्यासेन छालिनाक्षो वाचादिव्याजेन दूषणादिस्वेनाचरितेन
न न्यक्तो जनेन पंचमेनोपायेन बलेन न निगडबंधनादिना । उपयायार्यं प्रयुक्तो द्रव्यमेव तेरुपायै

रात्मसात्कुर्यादिति । इयन्तं साधयन्नर्थं नवाप्नुयादिति वदन् प्रतिपन्नं साधयन्नाज्ञानिवारणीयाति
दर्शयति । एतदेव स्पष्टीकृतं कात्यायनेन ॥ पीडयेद्योधमर्णं काश्चिद्दाणिकं न्यायवादिनं । तस्मा
दर्थात्स हीयेतेति समं वाप्नुयाद्धमर्णात् । यस्तु धर्मादिभिरुपायैः प्रपन्नमर्थं साध्यमानो वाप्यमृ
नोनं पगच्छेद्राजानं समतिगम्य साधयेदिति मारितयुक्तैः सदण्ड्यो भवति शक्त्यनुसारेण धनिने तद्द
द्यादिति । साध्यमानो न पगच्छेदिसेत स्मृ. त्यावार व्ययेतेने त्यस्य प्रत्युदाहरणं बोधव्यं ॥ बहूनृणे धर्मार्णि
कैषु युगपत्प्रवृत्तेषु केषु कोधमर्णिकः केन क्रमेण दाप्यो राज्ञेत्यपेक्षित आह ॥ गृहीतानुक्रमाद्दा
प्यो धनिनामधमर्णिकः । दत्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरं ॥ समानजातीयेषु धनिषु युगपद्बहु
मेणदाप्यो धमर्णिको दाप्यो राज्ञा भिन्नजातीयेषु ब्राह्मणादिषु क्रमेण ॥ यदा पुनरुत्तमर्णोऽद्बलः प्रति ४१

पन्नमर्थं धर्मा।दिभिरुपायैः साधयितुमशक्नुवन्न।ज्ञामाधितार्थोलवतितदाधमर्णस्य दंडमु
त्तमर्णस्य वत्ततिदानमाह॥राज्ञाधमर्णिकोदाप्यःसाधिताद्दशकंशतं।पंचकंच सतं दाप्यःप्रा
प्तार्थेह्युत्तमर्णिकः॥अधमर्णिकोराज्ञाप्रतिपन्नार्थांसाधिताद्दशकंशतंदाप्यः।प्रतिपन्नस्यदश
मोंशंराज्ञाधमर्णिकाद्दंडरूपेणगृह्णीयादित्यर्थः।उत्तमर्णिकस्तुप्राप्तार्थः।पंचकंशतंधृतिरू
पेणदाप्यःसाधितस्यार्थस्यविंशंशतिंरातितृमर्लागमुस्कवर्णाद्राजाल्लस्पर्थंगृह्णीयादित्यर्थः
।अप्रतिपन्नायसाधनेतु दंडविस्तागोदाशितोनिह्नवेलावितोद्द्विगुणदित्यादिना॥सधनम
धमर्णिकंप्रत्युक्तंअधुना।निर्धनमधमर्णिकंप्रत्याह॥हीनजातिंपरीक्षीणमृणार्थंकर्मका
रयेत्।ब्राह्मणस्तुपरिक्षीणःशनैर्दाप्योयथोदयं॥ब्राह्मणादिजातिरुत्तमर्णाहीनजातिंक्षत्रि
यादिजातिंपरीक्षीणंनिर्धनमृणार्थंऋणनिवृत्त्यर्थंकर्मस्वजात्यनुरूपंकारयेत्कुटुंबाविरोधेन

ब्राह्मणःपुनःपरीक्षणो निर्धनःशनैर्यथोदयंयथासंभवमृणंदाप्यः अत्रचहीनजातिग्रहणंसमं
जातेरप्युपलक्षणंनतत्रसमजातिमपियरिक्षणंयथावित्तंकर्मकारयेत्॥ब्राह्मणग्रहणंचक्ष
योजातेरुपलक्षणम्‌तत्रक्षत्रियादिरपिपरिक्षीणोवैश्यदःशनैःशनैर्दाप्योयथोदयं।एतदेव
स्पष्टीकृतमनुनाकर्मणा।यिसमंकुर्याद्हीनिकेनाधमर्णिकः॥समोपकृष्टजातिस्त्वदधाच्छ्रेयंसकृत
कुर्यादिति॥उत्तमर्णेनसमंनिकृष्टेनउत्तमर्णोधमर्णव्यपदेशमात्मानमधमर्णःकर्मणांकुर्यादित्यर्थः।
किंच॥दीयमानंनगृह्णातिप्रयुक्तंयःस्वकंधनं।मध्यस्थस्थापितंयस्याद्वर्धतेनततःपरं।उप
नार्यार्थप्रयुक्तंधनमधमर्णोतदीयमानमुत्तमर्णोवृद्धिलोभादिनागृह्णातितदाधमर्णेनमध्यमस्थ
स्थस्थापितंयादिस्यात्तदाततःस्थापनादूर्ध्वंनवर्धतेअथस्थापितमपियाच्यमानोनददाति।ततः
पूर्ववर्धतएव॥इदानींदेयमृणंयदायेनचदेयंतदाह॥अविभक्तैःकुटुंबार्थेयदृणंतुकृतं ४२

भवेत् ॥ दद्युस्तद्रिक्थिनः प्रेते प्रोषिते वा कुटुंबिनि ॥ अविभक्तैर्बहुभिः कुटुंबार्थमेकैकेन वा
यदृणं कृतं तदृणं कुटुंबी दद्यात् तस्मिन् प्रेते प्रोषिते वा तद्रिक्थिनः सर्वे दद्युः ॥ येन देयमित्य
त्र प्रत्युदाहरणमाह ॥ न योषित्पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता दद्यादृते कुटुंबार्थान्न पतिः
स्त्रीकृतं तथा ॥ पत्या कृतमृणं योषिद्भार्या नैव दद्यात् पुत्रेण कृतं योषिन्माता न दद्यात् ॥ तथा पु
त्रेण कृतं पिता न दद्यात् ॥ तथा भार्याकृतं पतिः कुटुंबार्थादृत इति सर्वशेषः मनः कुटुंबा
र्थं येन केनापि कृतं तत्कुटुंबिना देयं तदलाभे तदापद्दरे देयमित्यर्थः तमेवापुत्रपौत्रैर्न्नादेय
मिति वक्ष्यति तस्य पुरस्तादपवादमाह ॥ सुराकामद्यूतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकं । वृथादानं त
थैव हि पुत्रो दद्यान्न पैतृकं ॥ सुरापानेन यत्कामृणं कामकृतं स्त्रीव्यसनानिमित्तं द्यूतपराजयनिमि
त्तं दण्डशुल्कयोरवशिष्टं यद्वा दानं धूर्तवंदिमल्लादिभ्यो यत्प्रतिज्ञातं । यत्प्रतिज्ञातं धूर्तवं

दिनिमल्लेचकुवैर्धूर्तैकितवेकितवेशठे।वाटचरणचोरेषु दत्तं भवति निष्फलमितिस्मरणात्।एतद्द
५३ णपित्वाक्षतंपुत्रादिःसौंडिकादिभ्योनदद्यात्।अत्रदंडशुल्कावशिष्टकामित्यवशिष्टग्रहणा
त्सर्वंदातव्यमितिनमंतव्यं।दंडवाशेषदंडवाशुल्कंतच्छेषमेवच।।नदातव्यंतुपुत्रेणयच्च
नव्यावहारिकमित्यौशनसःस्मरणात्।गौतमेनापुत्रौ।मद्यशुल्कद्यूतदंडानप्येयेत्रानधिकं
नावेपुत्रैति।नपुत्रस्यापरिलापयतीत्यर्थः।।यूनेनादेयमाणमुक्तौ।नपतिःस्त्रीकृतंतथेमस्यापत्युर्दमा
द।।गोपशौंडिकशैलूषरजकव्याधयोषितां।ऋणंदद्यात्पतिस्तेषांयस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया।।गोपो
गोपालःशौंडिकःसुराकारःशैलूषोनटः।रजकोवस्त्राणांरंजकः।व्याधोमृगयुः।एतेषांयोषि
द्भिर्यदृणंकृतंतस्याःपतिर्निर्देयं।यस्मात्तेषांवृत्तिर्नावनंतदाश्रयायोषिदधीनायस्माद्वृत्तिस्तदा
श्रयेतिसोऽतुव्यपदेशादन्योऽपियेयोषिदधीनजीवनास्तेऽपियोषित्कृतमृणं।यच्छेतिगम्यते।पत्ति ४२
क्ष

कृतं भार्या न दद्यादित्यस्यापवादस्साह ॥ प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतं । स्वयं कृतं
वा यद्दत्तं ॥ नान्या स्त्री दातुमर्हति ॥ मुमूर्षुणा प्रवत्स्यता वा पत्या नियुक्तया ऋणदाने यत्प्रतिप
न्नं तत्पतिकृतमृणं देयं । यच्च पत्या सह भार्यया ऋणं कृतं तदपि तत्र तावे भार्यया ऽपुत्रया देय
ऽयच्च स्वयमेव कृतमृणं तदपि देयं । ननु प्रतिपन्नादित्रयं स्त्रिया देयमिति न वक्तव्यं ॥ संदे
हाभावात । उच्यते ॥ भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः । यत्ते समधिगच्छंति यस्य ते त
स्य तद्धनमिति वचनान्निर्धनत्वेन प्रतिपन्नादिषु दानाशंकायामिदमुच्यते प्रतिपन्नं स्त्रिया देय
मित्यादि । न चानेन वचनेन स्त्र्यादीनां निर्धनत्वमभिधीयते परतंत्र्यमात्रप्रतिपादनपरत्वात् ।
एतच्च विभागप्रकरणे स्पष्टीकरिष्यते नान्या स्त्री दातुमर्हतीत्येतन्नाहितवक्तव्यं विधानेनैवास
म्प्रतिषेधसिद्धेः । उच्यते ॥ प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतमित्यनयोरपवादार्थमु ।

५५ ष्यते। अन्यच्च सुराकामादिवचनोपात्तं प्रतिपन्नमपि त्पासह कृतमपि न देयमिति। पुनरपि य
दृणं दातव्यं येन च दातव्यं यत्र काले दातव्यं तात्त्रितयमाह॥ पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभि
प्लुतेऽपि वा॥ पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निह्नवे साक्षिभावितं॥ पिता यदि दातव्यम् ऋणमदत्वा प्रेतो
विसनाभिप्लुतोऽपि वा दूरदेशं गतोऽचिकित्सनीयव्याध्याद्यभिप्लुतो वा तदा तत्कृतमृणं
स्वेनोपार्जितेन पुत्रेण पौत्रेण वा। पितृधनाभावेऽपि पुत्रत्वेन च तत्कुक्रमोपायमेव पित्रलाद
पुत्रः॥ पुत्राभावे पौत्र इति पुत्रेण पौत्रेण वा निह्नवे कृतेऽर्थिना साक्ष्यादिभिर्भावितमृणं देयं
पुत्रपौत्रैरित्यन्वयः॥ अत्र पितरि प्रोषितः स्थिता वडंतौ। कालाविशेषस्तु नारदेनोक्तो द्रष्ट
व्यः॥ नाकामेव सरा च्छिं शाल्पितरि प्रोषिते सुतः। ऋणं दद्यात्पितृद्रव्ये काक्षे प्रेतेऽप्यथापि वेदि
प्रेतेऽपि प्राप्तव्यवहारकालेन दद्यात् प्राप्तव्यवहारकालस्तु दद्यात्। सच कालस्तेनैव दाशि ५५

तः।गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेयः अष्टमाद्वत्सराच्छिशुः। बाल आषोडशाद्वर्षात् पोगण्डश्चेति शब्द्यते। परतो
व्यवहारज्ञः स्वतंत्रः पितरावृते इति। यद्यपि पितृमरणादूर्ध्वं बालोपि स्वतंत्रो जातस्तथापि नः
णादानाग्नस्य भवति। यथाहुः। अप्राप्तव्यवहारश्च स्वतंत्रोपि हि नार्हति। नाकृ स्वातंत्र्यं हि स्मृतं ज्येष्ठे
ज्यैष्ठ्यं गुणवयःकृतमिति।। तथा। आमेधाक्षाननिषेधश्च दृश्यते।। अप्राप्तव्यवहारश्च कृतौ
दानेन्मुषावृती। विषमस्थावनासिधीनवैतानाक्रयेन्क्षपइति। यस्मादत्र पुत्रेण जातेन स्वार्थ
मुत्सृज्यैव न तः।। प्राणास्थिता भावनीयो यथा नारदकं बृजोहति पुत्रेण व्यवहारज्ञतया ज्ञा
तेन निष्पन्नेनेति व्याख्यातं। आधेनु बालस्याप्यधिकारः।। नन्ददत्तेत्याव्यवहारयेदन्यत्र स्व
ग्रामिनयनादिति गौतमस्मरणात्। पुत्रपौत्रैरिति बहुवचननिर्देशाद्बहवः पुत्रा इत्यादौ वि
भक्ताः सर्वांशानुरूपेणार्द्धदध्कः। आविभक्ताश्चेत् तु यः समुच्छानेन गुणप्रधानत्वेन वर्तमानानां।

प्रधानस्तत एव दद्यादिति गंस्यति ॥ यथाह नारदः ॥ अतिऊर्द्ध्वं पितुः पुत्रा ऋणं दद्युर्यथांशतः ॥ अ
45 विभक्ता विभक्ता वा यस्तां वोद्वहते धुरमिति ॥ अत्र च यद्यपि पुत्रपौत्रैः ऋणं देयमित्यविशेषेणो
क्तं तथापि पुत्रेण यथा पिता सवृद्धिकं ददाति तथैव देयं ॥ पुत्रेण तु सममूल्यमेव दातव्यं न वृ
द्धिरिति विभूषोपगतव्यं ऋणमापस्तम्बी पवर्ति अपुत्रदेयं विलावितं ॥ पैतामहं समं देयमदेयं
तस्य सुतस्याक्षिति ते वृहस्पतिवचनात् ॥ अत्र विलावितमित्यविशेषोपादानात्साक्षिलाविता मि
त्यत्र साक्षिग्रहणं प्रमाणोपलक्षणं समं च वक्ष्यतीति तदेवेदं येन वृद्धिः ॥ तत्सुतस्य प्रपौत्रस्यादे
यमगृहीतधनस्य ॥ एतच्चोत्तरश्लोके स्पष्टयिष्यते ॥ ऋणापकरणे ऋणात्सुतः पौत्र इति त्रयः क
र्तारो दर्शिताः ॥ तेषां च समवाये क्रमोऽपि दर्शितः ॥ इदानीं कर्तुरसमवाये च क्रममाह ॥ रिक्थग्राही
ऋणं दाप्यो योषिद्ग्राहस्तथैव च ॥ पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः ॥ अन्यदीयं द्रव्यमन्यस् ४५

कृ

कर्याद्व्यतिरेकेणाय स्त्रीत्ववतित. डि र्च्छ।। विभागद्वारे रिक्थं गृह्णातीति रिक्थहरः मत्स्वर्णं दाप्यः।।
एतदुक्तं भवति योयद्दीयं द्रव्यं रिक्थरूपेण गृह्णाति स तदृणमृणं दाप्यो न चेतरादिति। योषि
तं भार्यां गृह्णाति योषिद्ग्राहस्तस्यैव ऋणं दाप्यः।। यदीयां योषितं यो गृह्णाति स तदृणमृणं दा
प्यः योषितोऽर्थं विभाज्य द्रव्यत्वेन रिक्थव्यपदेशानर्हत्वाद्भेदेन निर्देशः। पुत्रश्चानन्याश्रित
द्रव्यस्यर्णं दाप्यः अनन्यमाश्रितं अन्याश्रितं अन्याश्रितं मातादिच सर्वं वधिद्रव्यं यस्यासावनन्याश्रि।
तद्रव्यः न अन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्यारिक्थिन ऋणं दाप्य इति संबंधः।। एतेषां समवाये क्रम
श्च पाठक्रम एव रिक्थग्राहणारौ दाप्यस्तदभावे योषिद्ग्राहस्तदभावे पुत्र इति नन्वेतेषां समवाय
एव नोपपद्यते न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुरिति। पुत्रे सत्यपि स्परिक्थग्रहणं सं
वात्।। योषिद्ग्राहोऽपि नोपपद्यते न द्वितीयश्च साध्वीनीकृत्वि इत्तोपादिरूपत इति स्मरणात्।।

तद्यसर्वर्णपुत्रोदाप्यइत्यप्युक्तं पुत्रपौत्रैः ऋणंदेयमित्युक्तत्वात्॥ अनन्याश्रितद्रव्यइति विशेषण
मप्यनर्थकं। पुत्रोमतिद्रव्यस्यान्याप्रग्रहणासंभवात्। संभवेवारिक्थग्राहित्वेनैवगतार्थत्वात्॥
पुत्रहीनस्यरिक्थिन इत्येतदपिनवक्तव्यं। पुत्रेसत्यपिदारिक्थग्राहऋणंदाप्यइतिस्थितं॥ असति
पुत्रेरिक्थग्राहीसुतरांदाप्यइतिसिद्धमेवेति॥ अत्रोच्यते पुत्रेसत्यप्यनारिक्थग्राहीसंभवति
क्लीबांधबधिरादीनांपुत्रत्वेपिरिक्थहरत्वासंभवात्॥ तथाचक्लीबादीननुक्रम्यभर्तव्याःस्युनिरंशा
काइतिवद्यपाति॥ तथासवर्णपुत्रोप्यन्यायवृत्तोनलभतेकेषामितिगौतमवचनात्॥ अतस्वकी
वादिषुपुत्रेष्वपुसत्स्वन्यायवृत्तेवमवर्णापुत्रेसतिरिक्थग्राहीपितृमतलुपुत्रादिः॥ योषीड्रुस्तो
यद्यपिपुत्रास्त्वाविरोधेननसंभवतितथाप्यतिक्रांतनिषेधःपूर्वपतिकृतण्पापाकरणार्थंका
सीवस्त्येव। यत्रतस्याणांस्वैरिणीनामंतिमागत्रक्तौतियत्वपुनर्संभवातिस्त्रणीप्रथमं॥ यथाह ४६
नारदः॥

मरपूर्वास्त्रियस्त्वन्याःसप्तप्रोक्तायथाक्रमं।पुनर्भूस्त्रिविधातासांस्वैरिणीचतुर्विधा॥ कन्यैवाक्षतयोनिर्याप्त
पाणिग्रहदूषिता।उत्संन्नमाहसान्यस्मैसाद्वितीयाप्रकीर्तिता॥उत्सत्तुमाहसाऽउत्संन्नव्यासिचारा।अस्तु
देवरेषुस्त्रीवैधावैर्यापदीयते।सवर्णायसपिंडायसाऽतृतीयाप्रकीर्तिता।स्त्रीप्रसूताप्रसूतावापत्यावे
वतुजीवतिजीवतीकामासमाश्रयेदन्यंप्रथमासैरिणीतुसा।कौमारंपतियुत्सृज्ययात्वन्युरुषंश्रिता।पुनः
पत्युर्गृहंमायात्सासाद्वितीयाप्रकीर्तितामृतेभर्त्तरितुप्राप्तान्देवरादीनपास्यया।उपगच्छेत्परंकामासाऽतृती
याप्रकीर्तिता।प्राप्तादेशाद्धनाक्रीताक्षुत्पिपासातुराचया॥तवाहमित्युपगतासाचतुर्थीप्रकीर्तिता॥इतिमा
स्वैरिणीनांयाप्रमाचपुनर्भुवां।सर्णतयोःपातिहेतदंद्याधस्तउपस्मृतइति।तथान्यापियोषिद्रोहणापा
करणाधिकारीतनैवदर्शितः॥यातुसप्रधनैवस्त्रीसापत्यावान्यमाश्रयेत्॥सोस्मादद्याद्दणंसर्वेकोरसमाजे
द्वातथैवती।प्रकष्टेनधनेमहृवत्ततइतिसप्रधानावड्रुधनोवड्रुधनेतियावत्॥तथ्यसप्रधानस्यहस्तमुनस्स

५२ मृतस्योपैतियः स्त्रियं ॥ दायंवोढुः सभजते सैवचास्यधनं स्मृतंमिति । पुत्रस्यपुनर्वर्जनं कुमार्यं त्र्यनन्या
श्रितद्रव्यइतिवक्षुपुत्रेषु रिक्थासाचेप्यंत्राग्रहणपयोग्यस्यैव सर्वपाकरणाधिकारोनायोग्यस्य सोदरेत्से
वमर्थं पुत्रहीनस्य रिक्थिनइत्येतदपिपुत्रपौत्रहीनस्य प्रपौत्रादयो यदिरिक्थग्राहिणः तदर्णं दाप्या नान्य
थेत्येवमर्थं पुत्रपौत्रौ तु रिक्थग्रहणाभावेऽपि दाप्याविति तु तौ ॥ यथाह नारदः ॥ क्रमादभ्यागतं प्राप्तं पुत्रैर्य
न्नर्णमुद्धृतं । दद्युः पैतामहं पौत्रास्तच्चतुर्थान्निवर्तते इति सर्वनिरवद्यं । यद्वा योषिद्ग्राहस्ताभावे पुत्रोऽदा
प्य इत्युक्तं ॥ पुत्राभावे योषिद्ग्राहो दाप्य इत्युच्यते । पुत्रहीनपरिक्थिन इति रिक्थग्राहेन योषिदेवा
प्यते । स एव चास्य धनं स्मृतमिति स्मरणात् ॥ योऽयं स्पृहरतेदारान्मृतस्य तस्य तरतेधनमिति वचनं ननु योषि
द्ग्राहाभावे पुत्रः स एव दाप्यः पुत्राभावे योषिद्ग्राह इति परस्परविरुद्धं उभयसद्भावे न कश्चिद्दाप्य इति । ने
षदोषः ॥ अतिमत्सोऽरिणीग्राहिणः त्रयमपुनस्त्र्यग्राहिणः सप्रधान स्त्रीदत्ता तेणाश्च साभावे पुत्रो दाप्यः पुत्रसा ५२

वेतु निर्धननिःपौरे स्वयोषिज्जीहीदाप्यइति एतद्देवोक्तेनारदेन। धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्योध
नं हरेत्। पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहार्यधनपुत्रयोरिति। धनिस्त्रीहारिपुत्राणां समवाये योध
नं हरेत्सऋणभाक्। स्त्रीधनिनोः स्त्रीवधनवस्त्रीधनेतोविद्यते ययोस्तौ स्त्रीधनिनौ तयोः स्त्रीध
निनैरसतोः पुत्र एव ऋणभाक्। धनपुत्रयोरसतोः स्त्रीहार्य एव ऋणभाक्॥ स्त्रीहार्यस्तावपुत्रस्य दारान्ना
कृपुत्रस्तावेस्त्रीहारिपुत्राद्यर्णं कस्य दाप्याइतितिवीवीधप्रतिस्तासपरिहारः पूर्ववत्॥ पुत्रहीन
स्यरिच्छिनइत्यस्यान्या व्याख्या॥ येत धनस्त्रीहारिपुत्राद्यणं कस्य दाप्या इति वीक्षायामुत्तवर्णस्य
दाप्यास्तद्दत्ताव तत्पुत्रादेः पुत्राद्येस्तावेकस्य दाप्या इत्यपेक्षायामिदमुपतिष्ठते। पुत्रहीनपरि
च्छिन इति पुत्राद्यन्वयहीनस्योत्तमर्णस्य योरिच्छथर्णायोग्यः सापिण्डादिस्तस्य ऋक्थिनो दाप्यः
तथा च नारदेन॥ ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य न वास्ति चेत्। निर्वपेत्तत्सकुल्येषु तदभावेस्य बंध

द

धित्पत्तिधायामिह्रितं।यदा तु नसऊप्पास्फर्नवसं वांधिवांधवाः।तदांद्या द्विजेत्पस्कातेषसस्व

४८ मैमुनिपेद्धीपादिति॥अकनापुरुषाविशेषेक्षणग्रहणां प्रतिषेधनप्रसंगादन्याविप्रतिषेधति।त्व

टणामपदंपत्योःपितुःपुत्रस्यवैवहि।प्रातिलाव्यमणं साक्षीमालेत्तनेनतुस्मृत।प्रतिस्तुवोल

वःप्रतिसाव्यंत्वटणांदंपत्योः पितापुत्रयोःपक्षेऽव्यवायावसानत्वात्॥ज्ञाणस्पवावत्पप्रतिदय

त्वात्।एतच्चपरस्परानुमतिव्यतिरेकेणपरस्परानुमत्यात्वविभक्तानामपिपात्ताव्यादिलवस्य

व।विभागादूर्ध्वंतुपरस्परानुमितिव्यतिरेकेणपिभवति।ननुदंपत्योर्विभागात्त्राकप्रातिभा

व्याप्रतिषेधेनयुज्यते।तयोर्विभागाभावेनविशेषणानर्थक्यंतु।पिभागाभावशोपत्रपूर्व

दर्शितः।जयापत्योर्नविभागोविद्यतइति।सत्यं।अतस्मात्तौग्निसाध्येषुकर्मसुतत्फलेषु

चाविभागाभावेनपुनःसर्वकर्मसुद्रव्येषुवा।तथाहि॥जयापत्योर्नविभागोविद्यतइत्फले ४८

किमिति न विद्यत इत्यपेक्षायां हेतुमुक्तवान्॥ पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु तथा पुण्यफलेषु चेति। हि
यस्मात्पाणिग्रहणादारभ्य कर्मसु सहत्वं श्रूयते जायापती अग्निमादधीयातामिति। तस्मादाधाने सहा
धिकारादाधानसिद्धाग्निसाध्येषु कर्मसु सहाधिकारः। तथा कर्म स्मार्तं विवाहाग्नावित्यादिस्मरणा
द्विवाहसिद्धाग्निसाध्येष्वपि कर्मसु सहाधिकारः। वा अतस्त्वासत्य विवाहाग्निरपेक्षेषु कर्मसु पूर्तेषु जा
यापत्योः पृथगेवाधिकारः संपद्यते॥ तथा पुण्यानां फलेषु स्वर्गादिषु जायापत्योः सहत्वं श्रूयते।
दिवि ज्योतिरजरमारभेतामित्यादि॥ येषु पुण्यकर्मसु सहाधिकारस्तेषां फलेषु सहत्वमिति बोद्ध
व्यं। न पुनः पूर्तानां स्वतंत्रेणानुज्ञाया नुष्ठितानां फलेष्वपि। ननु द्रव्यस्वामित्वेपि सहत्वमुक्तं॥ द्रव्यपरिग्रहेषु
च न हृस्तु विप्रोसावः। प्रसौ नौ मेनौ मित्यकेदानस्तेयमुपदिशंतीति। सत्यं द्रव्यस्वामित्वपत्न्या। त्वा
दर्शितमनेन पुनर्विप्रवासावः॥ अस्माद् द्रव्यपरिग्रहेषु चेत्यस्का। तत्र कारणमुक्तं॥ न तु विप्रवासे

५१

नैमित्तिके च स्वरूपकर्त्तव्ये दाने अतिथिभोजनभिक्षाप्रदानादौ हि यस्मान्नस्तेयमुपदिशन्तीति मन्वादयः
तस्माद्भार्या अपि द्रव्यस्वामित्वमस्ति अन्यथा स्तेयं स्यादिति ॥ तस्माद्भर्तुरिच्छया भार्या वा अपि द्रव्य
विभागे भवत्येव न स्वेच्छया । यथा वक्ष्यति । यदि कुर्यात्समानंशान्पत्न्यः कार्याः समांशिका इति ॥ अ
धुना प्रातिभाव्यं निरूपयितुमाह ॥ दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते ॥ आद्यौ तु वितथे दाप्या
वितरस्य सुता अपि ॥ प्रातिभाव्यं नाम विश्वासार्थं पुरुषान्तरेण सह समयः ॥ तच्च विषयभेदात्त्रिधा भि
द्यते यथा दर्शने यथा दर्शनापेक्षायामने दर्शयिष्यामीति प्रत्यये विश्वासे मत्प्रत्ययेनास्य धनं प्रय
च्छ नायं त्वां वंचयिष्यते यथोमुष्यस्य पुत्रोयममुष्यराज्ञाय स्वरस्य ग्रामवरो । स्तीति दाने यद्ययं न ददा
ति तदानीमहमेव दास्यामीति प्रातिभाव्यं विधीयते इति प्रत्येकं संबंधः ॥ आद्यौ तु दर्शनप्रत्ययप्र
तिभुवौ वितथेऽन्यथाभावे दर्शने विश्वासव्यभिचारे च वैं दाप्यौ राज्ञा प्रस्तुतं धनं उत्तमर्णस्य ॥ ५९

इतरस्य दानप्रतिभुवः सुता अपि दाप्या पूर्वयोः तान दाप्या इत्युक्तौ सुता इति वदता न पौत्रा दाप्या इ
ति दर्शितं ॥ एतदेव स्पष्टीकर्तुमाह ॥ दर्श॥ नप्रातिभूर्यत्र मृतः प्रत्ययिकोपि वा । न तत्पुत्रा धनं दद्युर्द
नाय यः स्थितः ॥ यदा दर्शनप्रतिभूः प्रात्ययिको वा प्रतिभूर्दिष्टं गतस्तदा तयोः पुत्राः प्रातिभाव्यायातं
पैतृकमृणं न दद्युः । यस्तु दानाय स्थितः प्रतिभूर्दिष्टं गतस्तस्य पुत्रा दद्युरेव न पौत्राः ते तु मूलमेव दद्यु
र्न वृद्धिं । ऋणं पौतामहं पौत्रैः प्रातिभाव्यागतं सुतैः ॥ समं दद्यात्तत्सुतैस्तु न दाप्यामिति निश्चय इति व्या
सवचनात् ॥ प्रातिभाव्यव्यतिरिक्तं पौतामहमृणं पौत्रैः समं यावद्गृहीतं तावद्देयं वृद्ध्या न वृद्धिं । त
था सुतैरपि प्रातिभाव्यागतं पितृऋणं सममेव दद्यात् । तयोः पुत्रपौत्रयोः सुतौ प्रपौत्रौ तौ पैत्राव प्राति
भाव्यायातं वलं यथाक्रममगृहीतधनेन दाप्याविति । यदापि स्मरणं ॥ स्वादको वित्तहीनः स्याल्लग्न
को वित्तवान्यदि । मूलं तस्य भवेद्देयं न वृद्धिं दातुमर्हति ॥ तदपि लग्नकः प्रतिभूः स्वादको धमर्णः ॥

लग्नको यदि दिवत्तर्वा वैधकं एकैर्वाऽसंगृहीत्वा प्रतिस्तुर्ज्ञातस्तत्र तत्पुत्रा अपि पितुः तस्मादेव वंध
50 कात्तु प्रातिभाव्यायतमृणं दद्युरेव ॥ यथाह कात्यायनः ॥ गृहीत्वा वंधकं यत्र दर्शनेऽस्य स्थि
तो भवेत् । विना पित्रा धनात्तस्माद्दाप्यः स्यात्तद्धनं सुत इति दर्शनग्रहणं प्रत्ययप्रत्ययोपलक्षणं ॥
विनापि त्रापितरि प्रेते इत्यादेशंगतेवेति ॥ यस्मिन्ननेक प्रतिभूस्संभवस्तत्र कथं स तेनेव स्त
नैकं यदि तत्र कथमित्याह ॥ बहवः स्युर्यदि स्वांशैर्दद्युः प्रतिभुवो धनं ॥ एकच्छायाश्रि
तेष्वेषु धनिकस्य यथारुचि ॥ यद्येकस्मिन् प्रयोगे द्वौ बहवो वा प्रतिभुवस्तदा ते विभज्य स्वा
ंशेन दद्युः ॥ एकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु पर्षस्याधमर्णस्य छाया सादृश्यं तामाश्रिताः एकच्छ
याश्रिताः अधमर्णो यथा कृत्स्नस्य इव दानाय स्थितः तथा दानप्रतिभुवोऽपि प्रत्येकं
कृत्स्नदानाय स्थितास्तिष्ठितु ॥ एवं दर्शने प्रत्यये चैतेषु एकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु यस्तु धनि ५०

कस्योत्तमर्णस्य यथाह ॥ विश्वस्याकामं ग्रतस्व धनिको वित्ताद्यपेक्षया स्वार्थं यत्प्रार्थ्यते स एव

वद्धस्तं दधानाद्ग्रातः। एषच्छायाश्रितेषु यदि कश्चिद्देशान्तरं गतः तस्तु त्वस्वसं त्विक्तितः।

तदाधनिकेच्छया मसर्वंदाप्यः। मृते तु कस्मिन्नुविस्वे पित्रीश्र मष्टद्धिकदाप्यः॥ यथाह कात्या

यनः॥ एषच्छायाश्रितेषु प्रविष्टानां दाप्योयस्तत्र दृश्यते। प्रोषिते तत्सुतः सर्वं मित्रंशं तु म

तेन्तु सइति॥ प्रातिलाभ्यर्णदानविधिमुक्ता प्रतिभूदत्तप्रतिक्रियाविधिमाह॥ प्रतिभूर्दाप्य

तोयत्तु प्रकाशं धनिनां धनो द्विगुणं प्रतिदातव्यं लाणिकैस्तस्य तद्भवेत्। यद्द्रव्यं प्रतिभूस्तत्सु

त्रो वा धनिकेनोपपीडितः। प्रकाशं सर्वजनसमक्षं राजा धनिनां दापितो न पुनर्द्वैगुण्य पलो

तेन स्वमयपेत्यदत्तं॥ यथाह नारदः॥ पंचार्थप्रतिभूर्दद्यात् निकेनोपपीडितः। ऋणिकैस्तं

प्रति स्तु वेद्द्विगुणं प्रतिदापयेदिति । ऋणाके रधमर्णे स्तस्य प्रतिसुवस्तु द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदातव्यं
51 स्यात् । तत्र का विशेषः । न पैस्यसद्य एवा द्विगुणं दातव्यं वचनं सामर्थ्यात् । एतच्च हिरण्य
विषयं । नान्यद्वचनं द्वैगुण्यमात्रं प्रतिपादयति । तच्च पूर्वोक्तकालकलाक्रयावाधेनाप्युप
पद्यते । यथाजातेष्टि विधौ नष्टा वित्वा वेधेन । अपिच । सद्यः सद्द्विकदानपक्षे पशुस्त्रीणां स
द्यः संततस्तावानूमूल्यदानमेव प्राप्नोतीति । तदसत् । वस्त्रधान्यहिरण्यानां तु स्त्रि द्विगु
णापरेत्यनेनैव कालकलाक्रमेण द्वैगुण्यादिसिद्धे द्वैगुण्यमात्रविधानं द्वैवचनयनर्थकं
स्यात् । पशुस्त्रीणां तु कालक्रमपक्षेऽपि संततस्तावे स्वरूपदानमेव । यदा प्रतिसूरापिंड्वत्प्रद
नानंतरं क्रियता पिकालेनाधमर्णेन संघटते तदा संततिरपि स्तनवल्येव । यदा पूर्वसिद्ध ५१

संतत्याहसहपश्वास्त्रियोदास्यं तीति नाकिं विंदेतत् । तथा प्रातिलाव्यं प्रतीहृतमतश्चप्रातिसु
वादत्तेप्रातिदत्तयेक्वन प्रीतिदत्तस्यवावना स्त्राग्हद्दिरास्ति ॥ यथाह । प्रीतिदत्तेतु यां किंवि
द्दर्द्धतेनत्वयावितां याप्यमानमदत्तंवेद्धूर्धते पंच कैंत्रातमिति । अतश्चास्य प्रातिदत्तस्याया
चितस्यापि दानदिवसादारभ्य यावद्द्विगुणं कालक्रमेण वृद्धि रित्यनेन वचनेनोच्यत इ
ति । तदप्यसत् । अस्यार्थस्यास्माद्वचनादप्रतीतेर्द्विगुणं प्रतिदातव्यमित्येतावदिह प्रतीय
ते । तस्मात्कालक्रममनपेक्ष्यैव द्विगुणंप्रतिदातव्यं वचनारंभसामर्थ्यादिति सुष्टुक्तं ॥
प्रतिरूदत्तस्य सर्वत्र द्वैगुण्ये प्राप्ते अपवादमाह ॥ संततिस्त्रीपशव्ये वृधान्यं त्रिगुणमेवच ॥
वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा । हिरण्यं द्वैगुण्यं कालं ज्ञार दोपैव स्त्रीपाल्याद्यः प्रति

52

पादितद्वृद्ध्यादाप्याः। श्लोकस्तु व्याख्यात एव॥ यस्य द्रव्यस्य यावती वृद्धिः पराकाष्ठोक्ता तद्द्रव्यं प्रा
प्तिरूपदत्तं स्वादकेन तया वृद्ध्या सह कालविशेषमनपेक्ष्य सद्यो दातव्यमिति तात्पर्या
र्थः। यदाति दर्शनप्रातिभूः संप्रतिपन्ने काले धमर्णं दर्शयितुमसमर्थस्तदा धन्वेषणा
द्ध यतस्य पक्षत्रयं दातव्यं तत्र यदि दर्शयति तदासौ मोक्तव्योन्यथा प्रस्तुतं धनं दाप्यः। नष्टस्या
न्वेषणार्थं तु दाप्यं पक्षत्रयपरं। यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्न चेत्तु काले व्यतीते
प्रतिभूरूपं दितं नैव दर्शयेत्। निबद्धं दापयेत्तं तु प्रेते त्वेष विधिः स्मृतः स्वामिनाधिकृतस्तु
या॥ निरुद्धं दंडितं चैव संदिग्धं चैव न क्वचित्। नैवारिक्थी तदिति कात्यायनवचनात्। लग्न
के विशेषनिषेधः। तथैव चोक्तः। न स्वामी न च वैरी च स्वामिनाधिकृतस्तथा॥ निरुद्धो दंडि ५२

तस्यैवसांदिग्धश्चैवनष्टश्चिह्नानैवरिक्थीनमित्रंचनचैवात्यंतवाशिनः।राजकार्यनियुक्ताश्च
येचप्रव्रजितानराः।नशक्तोधनिदातुंदंडंराज्ञेचतत्समं।जीवन्वापिपितायस्यतथैवेच्छा
प्रवर्तकः।नाविज्ञातोगृहीतव्यःप्रतिभूस्वक्रियांप्रतीति।संदिग्धोलिंगशास्तः अत्यंत
वाशिनोनैष्ठिकब्रह्मचारिणः॥इतिइतिप्रतिभूविधिः॥धनप्रयोगेद्वौविश्वासहेतूप्रति
भूराधिश्च।यथाहनारदः॥विश्रंभहेतूद्वावत्रप्रतिभूराधिरेवचेति।तत्रप्रतिभूर्नि
रूपितइदानीमाधिर्निरूप्यते।आधिनामगृहीतस्यद्रव्यस्योपरिविश्वासार्थमधमर्णेनो
त्तमर्णेक्रियतेआधीयतइत्याधिः॥सचद्विविधः।कृतकालोऽकृतः।कालश्चपुनश्चैवैकशो
द्विविधः।गोप्योभोग्यश्च।यथाहनारदः॥अधिक्रियातइत्याधिःसविज्ञेयोद्विलक्षणः॥ ॥॥

कृतकालोपनेपश्च यावद्धेयोद्धृतस्तथा ।स पुनर्द्विविधः पोतो गोप्यो भोग्यस्तथैव चेति।कृ
53 तेकाले आधानकाल एवामुष्मिकाले देयो ऽसवादो मयायमाधिर्लोत्त्यो ऽन्यथा तवैवाधि
लविष्यतीत्येवं निरूपिते काले उपनेयः आत्मसमीपं नेतव्यो मोचनीय इत्यर्थः ।देयं दानं
देयमनतिक्रम्य वा वद्देयं उद्धृतो नियस्थापित इत्यर्थः ।यावद्देयमुद्धृतो यावद्देयोद्धृतः ग
हीतधनप्रत्यर्पणावाधेरनिरूपितकाल इत्यर्थः ।।गोप्यो रक्षणीयः।। एवं चतुर्विधस्याधेर्विशेष
माह।।आधिः प्रणश्येद्द्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते ।काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्य
ति।प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्विगुणीभूते यद्याधेरधमर्णेन द्रव्यं देनिन
मोक्ष्यते तदानष्टपत्यधर्म्मीणस्य धनप्रयोक्तुः स्वीभवति ।कालकृतः कृतकालः आहितामा ५२

दिषुपाठात्कालशब्दस्य निपूर्वनिपातः स तु कालेरूपितेप्राप्तेन शेषेत्र द्वौ गुणपात्त्रागूर्ध्वं बा।
।फलभोग्यःफलभोग्यंय स्यासौ फलभोग्यः देवत्रारामादिः समकादावि दपिनश्यतिद्धतका
लस्यगोपस्यभोग्यस्यवतत्कालातिक्रमेनाशाद्युत्ता कालेद्धतोमत्रपादिति। अकृतकालस्यभोग
स्यनाशात्तावद्धृत्वाः फलभोग्योननस्यात्तीति पारिशेष्यादाधिःप्रणश्येपदित्येतदद्धतकालगोप्याधि
विषयमवतिष्ठते द्विगुणप्रातिक्रमेण निरूपितकालातिक्रमेणवविनाशोवत्तदशादिवसप्रती
क्षणंकर्तव्यं बृहस्पतिवचनात्॥ हिरण्यादद्विगुणीभूते पूर्णेकालेकृताविधेः। बंधकस्य धनी स्वामी
द्विसप्ताहंप्रतीक्ष्य च। तदंतराधनंदत्वाक्तणी बंधमवाप्नुयादिति नत्वाधिःप्रणश्येदित्यनुपपन्नं।
नधर्मस्यस्वत्वनिवृत्तिहेतोदीनविक्रीयादेरभावात्। धनि[illegible]स्वत्वहेतोःप्रतीयहक्रयादेरभा

56 वा रू।मनुवचनविरोधाच्च।नवाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति नाविक्रिय इति॥कालेनसंरोधः।
कालसंरोधः चिरकालमवस्थानं तस्मात्कालसंरोधाच्चिरकालव्यवस्थानादाधर्नैनिसर्गोऽस्ति न
न चाधिकरणमस्तिन च विक्रयः।एवमाधीकरणविक्रयप्रतिषेधान्निःस्वत्वं तावोवगम्यत इ
ति इत्युक्ते॥ आधीकरणमेव लोके भोग्याधिकस्य तु निवृत्तिहेतुः। आधिस्वीकारस्तु सोपाधिक
स्वत्वापत्तिहेतुः प्रसिद्धः। तत्र धनदेयगुण्येन निरूपितकालप्राप्तौ वद्धव्यदानस्यार्त्यतिकत्वं तु
प्रतिप्तितिवृत्ते। अनेन वचनेनाधमर्णस्यार्त्यतिकीस्वत्वनिवृत्तिरुत्तमर्णस्य चार्त्यतिकस्वत्वं भवति। न
च मनुवचनविरोधः। वातानत्वेवाधौ सोपकारे कौसीदं वृद्धिमाप्नुयादिति। सोऽप्यपादिष्ट स्मृते
दमुच्यते। नवाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रय इति॥ सोऽप्यस्याधेश्चिरकालावस्थाने ५६

प्याधीकरण विज्ञाय निषेधेन धनिनः स्वत्वं नास्तीति इदानीमुक्तां फलभोगेन न नश्यतीति गोप्या-
धौ तु द्विगुणद्रव्यागादूर्ध्वं मनुना। न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेदिति इह पिवक्ष्यते। गो-
गोप्याधिभोगेनाद्य वृद्धिरिति। आधिः प्रणश्येद्द्विगुणे इति गोप्याधिं प्रत्युच्यत इति सर्वमविरुद्धं। किं
च गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते। नष्टो देयो विनष्टश्च दैवराजकृतादृते। गोप्याधे-
स्ताम्रकटाहादेरुपभोगेन वृद्धिर्भवति अल्पेऽप्युपभोगे यहत्यपि वृद्धिर्हातव्या समयातिक्रमात्।
तथा सोपकारे उपकारकारिणि बलीवर्दताम्रकटाहादौ गोप्याधौ सवृद्धिके हापिते हानिं व्यवहारा-
क्षमत्वं गमिते नो वृद्धिरिति संबन्धः। नष्टो विकृतिं गतस्ताम्रकटाहादिः छिद्रभेदनादिना। पूर्ववत्-
कृत्वा देयः। तत्र गोप्याधिर्नष्टश्चेत्पूर्ववत्कृत्वा देयः। उपभुक्तोऽपि वृद्धिरपि हातव्या। भोग्या-

राज२

55 धिर्यदिनष्टस्तदा पूर्ववित्तं सलाभं देयो वृद्धिसद्भावे वृद्धिर्वा हातव्या । विनष्टश्चात्ययिकं नाशं प्राप्तः
सोऽपि देयो मूल्यादिद्वारेण तद्दाने सवृद्धिकं मूल्यं लभते धनी । यदि न ददाति तदा मूलनाशः । वि
नष्टे मूलनाशः स्याद्दैवराजकृताद्दृते इति नारदवचनात् । दैवराजकृतादृते दैवमग्न्युदकदेशोप
प्लवादि दैवकृताद्विविनाशाद्विना तथा स्वापराधरहिताच्च अकृतात् । दैवराजकृते तु विनाशे सवृ
द्धिकं मूल्यं दातव्यमधमर्णेनाध्यन्तरं वा । यथाह ॥ स्रोतसापहृते क्षेत्रे राज्ञा चैवापहारिते ॥
आधिरन्योऽथ कर्तव्यो देयं वा धनिने धनमिति । तत्र स्रोतसापहृत इति दैवकृतोपलक्षणम् ॥ आधेः
स्वीकरणात्सिद्धिरक्ष्यमाणोऽप्यसारताम् । यातश्चेदन्य आधेयो धनभाग्वा धनी भवेत् । आधेरप्य
सत्योगस्य स्वीकरणादुपभोगादाधिग्रहणसिद्धिर्न साक्षिलेख्यमात्रेणानुद्देशमात्रेण ॥ ॥ ५५

यथाह नारदः ॥ आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जंगमस्थावरस्तथा सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति ।
नान्यथेति । अस्य च फलं ॥ आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरेति । स्वामीकारांकिता क्रिया सा
पूर्वा बलवती स्वीकाररहिता तु पूर्वापि न बलवतीति स्वाधिः प्रयत्नेन रक्ष्यमाणोपि कालवशेन
यद्यसारतां न विकृत एव सवृद्धिकमूल्यद्रव्यापर्याप्ततीतस्तदाधिरन्यः कर्तव्यो धनिने वा धनं दे
यं । रक्ष्यमाणोप्यसारतामितिवदताधिः प्रयत्नेन रक्षणीयो धनिनेति ज्ञापितं ॥ ॥ आधिः प्रणश्ये
त्र द्विगुणाद्धृत्यस्यापवादमाह ॥ ॥ चरित्रबंधककृतं सवृध्या दापयेद्धनं । सत्यंकारकृतं द्रव्यं द्वि
गुणं प्रतिदापयेत् । चरित्रं शोभनाचरितं चरित्रेण बंधकं तेन यद्द्रव्यमात्मसात्कृतं परा
धीनं वा कृतं एतदुक्तं भवति । धनिनः स्वच्छाशयत्वेनाल्पमूल्यमाधिं द्रव्यमाधीकृत्याधर्म ।

णेनाल्पमेवद्रव्यमात्मसात्कृतं यदिवाधमर्णस्यस्वछात्रायत्वेनाल्पमूल्यमाधींग्रहीत्वावद्ध-
56 द्रव्यमेवधनिनाधमर्णाधीनीकृतमिति तद्धनं सन्यो वृद्धसहृदापयेत्। अयमाशयः। ए
वंरूपंधर्मकं द्विगुणीकृतेपिद्रव्येननश्यति किंतुद्रव्यमेववृद्धिगुणंदातव्यमिति। तयासर्व
कारकृतंकरणाकारोलवघञ्समस्समकारः सस्यकारः कारसत्यागदस्येति मुमासस्यंकार
कृतं अपमात्सिसंधिः यदावैधकार्यणासमय एवैवं परिभाषितंद्विगुणीकृतोपिद्रव्येमेवा द्वि
गुणंदातव्यंनाधिना ॥२॥ इति तदातद्विगुणंदापयेदिति ॥ अन्योर्थः ॥ चरित्रमेव वैधकंचारि
त्रवैधकं चरित्रशब्देन गागास्वानां नियस्तेत्रादिजनिमतपूर्वमुच्यते यत्र तदेवाधीकृ-
तायद्रव्यमात्मसात्कृतं तत्र तदेवद्विगुणीकृतं दातव्यं नाधिना ॥२ इति। आधिप्रसंगात्। ५६

न्यड्कुर्वतो सत्यंकारकृतमिति।क्रयाविक्रमादिव्यवस्थानिर्वाहायदंगुडलीयकाद्यर्पितंसएव
दिपरहस्तेकृतंतद्व्यवस्थातिक्रमे द्विगुणंदातव्यं॥तत्रापियेनांगुलीयकाद्यर्पितंसएवचेद्व्यव
स्थातिवर्त्तीतेनतदेवहातव्यं।इतरश्चेद्व्यवस्थातिवर्त्तीतदातदेवांगुलीयकादिद्विगुणंप्रतिदा
पयेदिति।किंच।उपस्थितस्यमोक्तव्यआधिस्तेनोन्यथाभवेत्।प्रयोजकेसतिधनंकुलेन्यस्या
धिमाप्नुयात्।धनदानेनादिमोक्षणायोपस्थितस्याधिर्मोक्तव्योधनिनानवृद्धिलोभेनस्थापद्
तवः।अन्यथाधिमोक्षणायोपस्थितस्याधिमोक्तव्यःस्तेनश्चोरवद्दंड्योभवेत्।असंनिहितेपु
नःप्रयोक्तरिकुलेतदाप्तहस्तेसवृद्धिकंधनंनिधायाधमर्णःस्वयमाधिंगृह्णीयात्।अथप्र
योक्ताप्यसंनिहितस्तदाप्ताश्चधनस्यग्रहीतारोनसंतियदिवामान्विहितेप्रयोक्तर्याधिविक्रये

57 णाधनादिसाधमर्णस्य तत्र किं कर्तव्यमित्यपेक्षितमाह ॥ तत्रेति कृता कालकृतमूल्यो वा तत्र ति-
छेदद्विद्विकः । तस्मिन काले यत्तस्याधेर्मूल्यं तत्परिकल्प्य तत्रैव धनिनेतमाधिद्विद्विरात्कृतमस्वा
प्यैन्नेतततऊर्ध्वं धनं वर्धते यावद्धनी धनं गृह्णीयात्तमाधिं भुवति यावद्धात मूलं तन्मूलं द्रव्यम
णाप्रवेशायति । यदा तु द्विगुणीभूतेपि धनेपि धनो द्विगुणं धनं तेव गृहीतव्यं न त्वाधिना शइति
क्वचारितमणग्रहणवालएव । तदा द्विगुणीभूते द्रव्येऽसति हितेवाधमर्णे धनिना किं कर्तव्य- द
मित्यपेक्षितमाह । विनाधारणकाद्वापि विक्रीणीत ससाक्षिकं । धारणाधमर्णाद्विनाधमर्णेऽसन्नि-
हितेसाक्षिसिस्तदा तैस्सह तमाधिं विक्रीय धनं गृह्णीयाद्धनी ॥ वासद्दोव्यावस्थित विकल्पार्थ
। यदर्णग्रहणकाले द्विगुणीभूतेपि धने धनमेव गृहीतव्यं नाधिना शइति न विचारितं तदाप्याधि- ५७

प्रागशयोर्द्विगुणइत्याधिनात्र विचारिते त्वयी पद्मइति ॥ लोग्पाद्वौ विशेषमाह ॥ यदा तु द्विगु-
णीभूतमृणामाधौ तदा खलु मोर्च्चं आधिस्तकुडुलग्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने । यदा प्रयुक्तो धनेस्यद्द्व
द्वि तथा द्वद्वगुणीभूतं तदाधौ कृते तडुलग्ने आधमर्ण्येन द्रव्ये द्विगुणे धनिनः प्रविष्टे धनिना आधिर्मो-
क्तव्यः । यदि वाधिर्मैवं दावे वाधौ दत्ते द्विगुणीभूते द्रव्ये त्वया धिर्मोक्तव्य इति परिभाषया कारणा-
तरेण वा लोग्रासा वेनयदा द्वुगुणीभूतमृणं तदा दौ लोग्पार्थ्यं धननि प्रविष्टे तडुत्पन्ने द्रव्ये द्विगु-
णे त्याधिर्मोक्तव्यः । आधि कोपलोगे तदापि देयं मर्वथा सद्द्विकमूल्यं णी पाकरणाध्मर्थी ॥ ॥
र्थोध्मपलोगविषया मदं ववनं । तमेनं द्वया धिमावदन्ते लौकिकाः । यत्र तु द्रव्ययएवाध्मपलो-
गइति परिभाषा तत्रा द्वैगुण्यो तिक्रमे पियावन्मूल्यदानं तावाद्वियस्तु तां एवाधिं पतदेवस्पष्टी

58

ह्यतंबृहस्पतिना । ऋणी बंधमवाप्नुयात् । फलस्तो ग्यं पूर्णकालं दत्वा द्रव्यं समामकं । यदि प्रक
र्षितं स्यात्तदानधनं लाभमर्हनी । ऋणी च न लभेद्बंधं परस्परमतं विनेति । अस्यार्थः फलं भो
ग्यं यस्यासौ फलभोग्यः स चासौ बंधश्चाधिः स वृद्धिरूपो विधः सवृद्धिकमूल्यो । पाकरणार्थो वृद्धि
मात्रापाकरणार्थं भूतश्च सवृद्धिमूल्यापाकरणार्थं बंधं पूर्णकालं पूर्णः कालो यस्यासौ पू
र्णकालस्तमाप्नुयात् । ऋणीयदा शावृद्धिकं मूल्यं फलद्वारेण धनिनः प्रविष्टं तदा बंधा
मवाप्नुयादित्यर्थः ॥ वृद्धिमात्रापाकरणार्थं बंधं समकं दत्वाप्नुयात् ऋणी समं मूल्यं समक्षे
वंसामकं ॥ अस्यापवादमाह ॥ यदि प्रकर्षितं स्यात् । तद्बंधकं प्रकर्षितमतिशयितं दद्
रैस्याधिकफलं यदि स्यात्तदा दानधनलाभधनी समकं न लभेत धनं । मूल्यमदत्वैव ऋणी ५८

वंधमवाप्नुयादितियावत्॥अथत्वप्रकर्षितेतद्बंधकंद्वयेप्यपर्याप्तेतदा।सामूकंदत्त्वा।पूर्वंधनीलस
तौ।धमर्णाधमर्णयोः परस्परानुमत्यत्वावेयदिप्रकर्षितमित्याद्युक्तं परपुस्तके शेषमपिदत्त्वैव लभेते
त्यर्थः॥पुनरुक्तत्वपवादमाह॥परस्परमितिविना।उत्तमर्णाधमर्णयोः परस्परानुमत्यत्वावेयदि
प्रकर्षितमित्याद्युक्तं परस्परानुमते तु ष्टमपिवंधकंयावन्मूल्यप्रदानमुपस्तुतो धनी निकृष्टमपिमूल्यमा-
त्मदानेनैवाधमर्णाल्लभतइति॥ऋणदानप्रकरणं॥ ॥उपनिधिप्रस्तावः॥वसनस्थमनाख्यायहस्तेन्य
यदर्प्यते।द्रव्यंतदौ।पनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तु।निक्षेपद्रव्यसाधारणत्वेतद्व्यतिरेकं वासनंकरंडका
दितिस्थं वासमस्थं गद्रव्यं रूपसंख्यादि।विशेषमनाख्यायाकथयित्वा मुद्रितमन्यस्य हस्ते रक्षणार्थंवि
श्वस्ता दर्प्यते स्थाप्यते तद्रव्यमौपनिधिकमुच्यते॥यथाहनारदः॥असंख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधी
यते।तज्जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं॥विद्धि इति प्रतिदेयं तथैव तु यस्मिन्स्थापितं तेन तथैव पू

र्वंमुद्रादि (विह्नितमर्पितं तथैवस्थाप्य कायप्रतिदेयं स्यात्स्वप्रणीतं प्रतिदेयं स्थितिम् तस्यापवादमाह॥
59 नदाप्याप हृतं तं तु राजपदोवि कतस्करैः। तमुपतिधिराज्ञदैवेनोदका दिनातस्करैर्वापहृतं नष्टं नदा
प्योसौ यस्मिन्नुपहृतिं धनिन एव तद्द्रव्यं नष्टं यदि जलकारितं न लवति॥ यथाह नारदः॥ ग्रहीतुः
सहस्योर्थेन नष्टो नष्टः स दाप्यो न हि। दैवराजकृतेतद्व न्वत्ते जिह्मकारितम्मिति॥ अस्यापवादमाह॥
सेयस्वेच्छा गितं तद्दत्ते दाप्योदण्डवत्सम॥ स्वामिना मार्गिनियावितं याचितं न ददाति तदा तदुत्तरकाल
यद्यपि राजादिभिर्विषोना शः संजातस्तथापि तद्द्रव्यं मूल्यकल्पनया धनिनेगृहीता दाप्योत्तराज्ञे
नातस्समदण्डोनोत्तारं चाह॥ ॥ आजीवन्स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्तं चापि वोदयं। यः स्वेच्छया
स्वाम्यनुज्ञयो पितं द्रव्यमाजीवत्युपस्तृतैर्व्यवहारतिवा प्रयोगादिना लाभार्थमसस्वपसे ५९

दा२ द्वि२

गानुसारेणस्तातांनुसारेणवादंध्यस्तत्वोपनिधिंसोदयमुपभोगेनसवृद्धिकंव्यवहारे
मलासंधनिनेदाप्यः वृद्धिप्रमाणंच कात्यायनेनोक्तं। निक्षेपंवृद्धिशेषंचक्रयंविक्रयमेव
न च। याच्यमानंनदद्याद्वर्धतेपंचकंशतमिति। एतच्चनष्टेतद्द्रव्ये॥ यो उपेक्षाज्ञाननष्टेतुतेनैव
विशेषोदर्शितः। भक्षितंसोदयंदाप्यःसमंदाप्यउपेक्षितं। किंचिन्न्यूनंप्रदाप्यःस्याद्द्रव्यम
ज्ञाननाशितमिति किंचिन्न्यूनमितिचतुर्थांशहीनं॥ उपनिधेर्धर्मान्याचितादिष्वतिदिशति
याचितान्वाहितन्यासनिक्षेपादिष्वयंविधिः॥ विवाहाद्युत्सवेषुवस्त्रालंकारादियाचित्वानीतं
यदेकस्यहस्तेक्षिप्तंद्रव्यंतेनापिपश्चादन्यहस्तेस्वामिनेदातुंनिहितंतदन्वाहितं। न्या
सोनामगृहस्वामिनेअसमर्पणीयमिति। समक्षंतुसमर्पणंनिक्षेपः॥ आदिशब्देनसुवर्णकारा

60 दिहस्तेकटकादिनिर्माणायन्यस्य स्ववर्णादिः प्रतिन्यासस्यच परस्परप्रयोजनापेक्षया त्वयेदं।
सदीयं रक्षणीयं मयेदं त्वदीयं परस्य पतिश्रुतं इति न्यस्तस्य ग्रहणं ॥ यथाह नारदः ॥ एष एव विधिर्दृष्टो या
विता न्वाहिता दिषु शिल्पिषूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव चेति । एतेषु याचिता दिष्वयं विधिः ॥ उ
उपनिधेर्थः प्रतिदानादि विधिस एव वेदितव्यः ॥ निक्षेपप्रकरणं ॥ प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षि
णश्चेति कीर्तितमित्युक्तं ॥ तत्र भुक्ति र्निरूपिता सांप्रतं साक्षिस्वरूपं निरूप्यते । साक्षीव साक्षाद्दर्श
ना श्रवणाच्च भवति ॥ यथाह मनुः ॥ समक्षं दर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यतीति । स च द्विविधः
कृतो ऽकृतश्च । साक्षित्वेनानिरूपितः कृतः अनिरूपितो ऽकृतस्तत्र कृतः पंचविधो ऽकृतश्च षड्विध इत्ये
कादशविधः ॥ यथाह नारदः ॥ एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः । कृतः पंचवि ६०

धोज्ञेयः षड्विधो कृतउक्ता इति ।। तेषां वस्त्रेनैव दर्शितः । लिषितः स्मारितश्चैव यदृच्छातिज्ञए
वच । गूढश्चोत्तरसाक्षा च साक्षी षड्विधः कृत इति । लिषितादिव स्वरूपं कात्यायनेनोक्तं
। अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये संनिवेश्यते । स साक्षी लिषितो नाम स्मारितः पत्रकादृते इ
ति स्मारितः । पत्रकादृते इ स्मारितः पत्रकाद्यृते इत्यस्य विवरणं तेनैव कृतं ।। यस्तु कार्यप्रसिद्ध्य
र्थं दृष्ट्वा कार्यं पुनः पुनः । स्मार्यते ह्यर्थिना साक्षी स स्मारित इहोच्यते इति । यस्तु यदृच्छयाग
तः साक्षी क्रियते च यदृच्छातिज्ञः अनयोः पत्रानारूढत्वं पि तेनैव दर्शितः । प्रयोजनमार्थ
मानीतः प्रसंगादागतश्च यः । द्वौ साक्षिणौ त्वलिखितौ पूर्वपक्षस्य साधकाविति । तथा साक्षि
णामपि यः सद्भावमुपधिमुपरिभाषितेः । श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञित इति । पञ्चि

धस्याप्यकृतस्य से दोना रदेनदार्शितः॥ग्रामस्थप्राड्विकवाक्यस्य राजाव व्यवहारिणः।कार्यछश्चिकृतो
६१ यस्मादार्थना प्रदितव्ययः॥कुल्याकुलाश्च वादेषु विज्ञेयास्तेपि साक्षिणः इति।प्राड्विकाग्रहणं लेख्य
कसत्योपलक्षणार्थः।लेखकः प्राड्विकाद्धेषु विज्ञेयास्तेपि साक्षिण इति।प्राड्विकाग्रहणं लेखु॥क
असमसाक्ष्यैवानुपूर्वशः।नृपेप्रक्रूपति तत्कालं यं साक्षिणः समुदाहृतः।इति।तेसाक्षिणः कीदृशाः कि
यतश्चतत्वतीत्यत आह।तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः।धर्म्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवं
तो धनान्विताः॥त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्त्तक्रियापराः।यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु॥
वा स्मृताः॥तपस्विनस्तपःशीला दानशीला दाननिरताः कुलीना महाकुलप्रसूताः।सत्यवादिन
सत्यवदनशीलाः धर्म्मप्रधानाः नार्थकामप्रधानाः।नार्थकामप्रधा ऋजवो कुटिलाः पुत्रवंत ६१

घनान्विताः षड्कुसुवर्णादिधनयुक्ताः श्रौतस्मार्त्तक्रियापराः नित्यनैमित्तिकानुष्ठाननिरताः एवंभूताः
पुरुषास्त्र्यवराः साक्षिणो भवंति। त्र्यवराः त्र्यवरान्यूनाः येषां ते त्र्यवराः त्रिभ्योर्ध्वं कुर्वन् भवंति परतस्तु यथा
कामं सर्वाः स्यर्थः जातिमनतिक्रम्य यथा जातिजातेयो मूर्द्धावसिक्तादयः। अनुलोमजाः प्रतिलोमजा
श्च। तत्र मूर्द्धावसिक्तानां मूर्द्धावसिक्ताः साक्षिणो भवंति। एवमंबष्ठादिष्वपि द्रष्टव्यं।। वर्णमनतिक्रम्य यथा
वर्णानां ब्राह्मणादयः। तत्र ब्राह्मणानां ब्राह्मणवेत्तालक्षणोक्ताभिख्याकाः साक्षिणो भवंति। एवं क्षत्रि
यादिष्वपि द्रष्टव्यं।। तथा स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रीयः पव कुर्युः। यथाह मनुः।। स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युरिति। सज
ति सर्वाणां सर्वे सर्वेषु मूर्द्धावसिक्तादिषु ब्राह्मणादिषु च यथासंभवं साक्षिणो व्यक्ताव्यक्तयो ब्राह्मण
दयश्च सर्वेषु मूर्द्धावसिक्तादिषु ब्राह्मणादिषु च यथासंभवं साक्षिणो भवंति।। उक्तलक्षणानां साक्षि
णां असंभवे प्रतिषेधमकृतानामन्येषामपि साक्षित्वं प्रतिपादनार्थं असाक्षिणो वक्तव्या स्तेवर्यं

विधानारदेनदर्शिताः॥ अशाक्षिपिरित्रिशास्तेषु दृष्टःपंचविधोवुधैः। वचनाद्दोषतस्तेदास्वयमुक्ति
मतोतरइति। केषुनर्वचनाद्दसाक्षिणइत्यआह॥२ श्रोत्रियस्तापसादृद्धांयेचप्रव्रजितादयः। अ
साक्षिणस्तेवचनान्नात्रहेतुरुदाहृतइति। तापसावानप्रस्थाआदिग्रहणपवित्रा। विवदमान
नोग्रहणं। यथाह शंखः। पित्रा विवदमाना न गुरुकुलवासापरिव्राजकवानप्रस्थनिर्ग्रंथा अ
क्षिणइति। दोषादशाक्षिणोदर्शिताः। स्तेनाःसाहसिकाश्चंडाः कितवावंधकास्तथा॥ असाक्षिण
स्तेदृष्टत्वात्तेषुसत्यंनाविदइति॥ चंडाः कोपनाः। कितवाद्यूतकृतः। भेदादसाक्षिणश्चस्वरूपं
तनैवदर्शितंच। साक्षिणीलिखितानांवा। निर्दिष्टिनांचवादिभिः। तेषामेकोन्यथावादी भेदादस
वेनसाक्षिणाइति। तथास्वयमुक्तिस्वरूपंप्रोक्तं। स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टःस्वयमेवैत्यपद्वोवदेदिह॥ ६२

स्त्रीरक्षतः शशास्वेषु नश्यान्नान्विरोधं भवतीति ॥ मतांतरस्यापि लक्षणमुक्तं । योर्थः श्रावयितव्यः
स्यात् तस्मिन्न सति वार्थिनः क्वचित् तद्वदतु साक्षी मिलन् साक्षी मतांतर इति । येनार्थिना वा साक्षिणा योर्थः
श्रावितः तमोस्तवे घूयमानार्थे साक्षिण इति तस्मिन्नर्थे निष्प्रत्यार्थिनि वा सति मतेर्थे वा निवृत्ते
ते साक्षी कचास्मिन्नर्थेकस्य वाक्यते साक्ष्यं वदालिति मतांतरः साक्षी न भवति । यत्र मुमूर्षुणा स्वरुचे
न पुत्रपुत्रादयः श्राविताः अस्मिन्नर्थेऽमी साक्षिण इति तत्र मतांतरोपि साक्षी ॥ यथाह नारदः
मतांतरोर्थिनि प्रेते मुमूर्षुश्राविताद्दृते । लब्धाश्राविताऽनातुरेणापि यस्त्वर्थो धर्मसंहितः । म
तोपि मातृत्व साक्षी स्यात् षट्सु चान्वाहितादिषु इति ॥ ततो तानसाक्षिणो दर्शयति । स्त्रीबालवृद्ध
कितवमत्तोन्मत्ताभिशस्तकाः । रंगावतारिपाषंडिकूटकृद्विकलेंद्रियाः । पतिताप्तार्थसंबंधिस

लि३

63 हायरिपुतस्करा:। साहसी दृष्टदोषश्चेति धूर्त्ताद्यास्त्वसाक्षिणः। स्त्रीप्रसिद्धा। वालोऽप्राप्तव्यवहा
रः। वृद्धोऽशीतिकावरः। वृद्धग्रहणं वचनं निषिद्धानामन्येषामपि स्त्रीयादीनामुपल
लक्षणार्थं। कितवो द्यूतदेवी। मत्तः पानादिना। उन्मत्तो ग्रहाविष्टः। आर्त्तिरात्तौ वियुक्तो व्रह्महत्या
दिना। रंगावतारी चारणः। पाषंडिनो निर्ग्रंथप्रभृतयः कूटकृत्कपटलेख्यादिकारी। विकलें
द्रियः श्रोत्रादिरहितः। पतितो व्रह्महत्यादिः। आप्तः सुहृत्। अर्थसंवंधी विप्रतिपद्यमानार्थं।
संवंधी सहायएव। कार्यः रिपुः शत्रुः तस्करः स्तेनः साहसी स्वबलं वलावष्टंभकारी। दृष्टदोष
दूषितयवचनः। निर्धूतो वंधुभिस्त्यक्तः आदिशब्दादन्येषामपि स्मृत्यंतरोक्तानां दोषादसाक्षि
णां भेदादसाक्षिणां स्वयं युक्तिमतां तरस्य वग्रहणं। एते स्त्रीवालादयः साक्षिणो न भवंति॥ ॥ ६३

अवराः साक्षिणो ज्ञेया इत्यस्यापवादमाह। उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित्। ध
र्मपूर्वकं नित्यनैमित्तिकधर्मानुष्ठायी धर्मवित् स एकोऽप्युभयानुमतश्चेत् साक्षी भवत्यपि शब्द
३ श्री द्वावपि। यद्यपि श्रौतस्मार्तक्रियापरा इति अवराणामपि धर्मवित्त्वं समानं तथापि तेषामुभ
यानुमतत्वेऽपि साक्षित्वं भवत्येकस्य द्वयोर्वा उभयानुमतत्वे कस्य द्वयोर्वा उभयानुमतत्वेऽव
साक्षित्वं भवत्येकस्यापवादमाह। सर्वः साक्षी संग्रहणे चौर्यपारुष्यसाहसे। संग्रहणादौ नि
वक्ष्यमाणलक्षणानि तेषु सर्वे वचननिषिद्धास्तपःप्रभृतिगुणरहिता अपि साक्षिणो भवन्ति। दे
षादसाक्षिणो भेदात् साक्षिणः स्वपक्षतिवत्रापि मोक्षिणो न भवन्ति। दोषादन्यासत्याभाव
दिति हेतोरत्रापि सत्त्वात्। मनुष्यमरणं चौर्यं परदाराभिमर्शनं। पारुष्यमुभयं चेति साहसं।

64

स्यात्तु द्विविधमिति वचनाद्यद्यपि स्त्रीसंग्रहणचौर्यपारुष्याणां साहसत्वं संग्रहणादिशब्दवाच्यत्व-
मिति तेषां साहससामान्यमुक्तं तथापि तेषां स्वबलावष्टंभेन जनसमक्षं क्रियमाणानां साहसत्वं र-
हसि क्रियमाणानां तु संग्रहणादिशब्दवाच्यत्वमिति तेषां साहसान्यत्वमुपपादनं ॥ ॥सा-
क्षिश्रावणमाह ॥ ॥साक्षिणः श्रावयेद्वादिप्रतिवादिसमीपगान्। अर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ सा-
क्षिणः समवेतान् श्रावयेत्। नासमवेताः पृष्टाः प्रब्रूयुरिति गौतमवचनात्। वक्ष्यमाणं
श्रावयेत्। तत्रापि कात्यायनेन विशेषो दर्शितः। समस्तान् साक्षिणः सर्वानर्थिप्रत्यर्थिसन्नि-
धौ। प्राड्विवाको नियुंजीत विधिनानेन सान्त्वयन्। देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान्।
उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा पूर्वाह्णे वै शुचिः शुचीन्। आहूय साक्षिणः पृच्छेन्नियम्य शपथैस्त्री ॥

६४

समस्तान्विहिताचारान्विज्ञातार्थान्पृथक्पृथगिति। तया ब्राह्मणादिषु श्रावणे नियमो
मनुनः शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः। गोवीजकांचनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैरिति।
ब्राह्मणी अन्यथा ब्रुवतः सत्यं ते नश्यतीति शापयेत्। क्षत्रियं वाहनायुधानि तव विफलानीति
गोवीजकांचनानि तव विफलानि सन्त्विषम्प्रतीति वैश्यं। शूद्रमन्यथा ब्रुवतस्तव सर्वाणि यातका
नि संत्विषम्प्रतीति शापयेत्। अत्रापवादस्तेनैव दर्शितः। गोरक्षकान्वाणिजकांस्तथा कारुकुशी
लवान्। प्रेष्यान्वार्द्धुषिकांश्चैव विप्रान्शूद्रवदाचरेदिति। विप्रग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोरुप
लक्षणार्थं। कुशीलवा गानयानाः। प्रतिवादिना साक्षिदूषणे दत्ते प्रत्यक्षयोग्येषु दूषणेषु बा
ल्यादिषु तथैव निर्णयः। अयोग्येषु तु तद्वचनाल्लोकतश्च निर्णयो न साक्षित्वं तस्येति नानावस्था।

65

यदि साक्षिदोषमुद्भाव्य साधयितुं न शक्नोति विप्रतिवादी तदासौ साक्ष्यानुसारेण दंड्यः। अ
थ साधयति तदा ततो साक्षिणः॥ यथाह॥ अलावन्द्रमदाप्पोदूषणं साक्षिणां स्फुटं॥ नावि
नैसाक्षिणो वाच्याः साधर्मनिराकृता इति॥ उद्दिष्टेषु च सर्वेषु साक्षिषूद्दिष्टेषु बहुषु॥ यदा क्रि
यां तरतिरपेक्षस्तदा पराजितो भवति जितः स विनयं दाप्यः स्वाभुत्स्वेष्टं न कस्मात्॥ यदि
वादी निराकांक्षः साक्षिसत्येषु व्यवस्थित इति स्मरणात्॥ क्वो॥ सकीर्द्दम्श्चेत्क्रियान्तरमवलंबे
तेति प्रायः॥ कथं श्रावयेदित्याह॥ ये पातककृतां लोका महापातकिनां तथा॥ अग्निदानां
च ये लोका ये च स्त्रीबालघातिनां॥ स तान्सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत्॥ सुकृतं यत्त्व
या किंचिज्जन्मांतरशतैः कृतं तत्सर्वं तस्य जानीहि पराजयसे मृषा॥ पातको महापातका॥

६५

तौ२

कारिणामग्निदानं स्त्रीबालघातिनां च ये लोकास्तान् सर्वान् स प्राप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदति
। जन्मान्तरशतैर्यत्तु सुकृतं तत् सर्वं तस्य भवति यस्तेन तवदनेन पराजितो भवतीत्यावयोरिति
संबंधः । एतच्च स्त्रविषयं द्रष्टव्यं । शूद्रे सर्वैस्तु पातकैरिति शूद्रे सर्वपातकश्रवणाद्विहितत्वा
रागोरक्षकादेः जाति विषयं गोक्षुरकान्वीतीयका निःसृतत्वात् । अन्यानेकसन्माजितसु
तसंक्रमणमोक्षपातकादिफलश्रवणं नतवदनमात्रेणानुपपन्नं तेः साक्षिसंत्रास
र्थमिदमुक्तं । यथाहनारदः ॥ पौराणैर्धर्मवचनैः सत्यमहात्म्यकीर्तनैः । अनृतस्यापवा
दैश्च भृशमुत्त्रासयेदिमानिति ॥ यदा साक्षिणः कथं विनश्येयुः स्यात्वट् तदा किं
कर्त्तव्यमित्याह ॥ अब्रुवन् हि नरः साक्ष्यमृणं सदशबंधकं । राज्ञा सर्वं प्रदाप्यः स्यात्षट्

66

त्वां रिंतं केहनीयः साक्ष्यमे । कृत्य आवितः सत्कथं विन्नवदा । ति स राज्ञा सर्वं सम छिकम
तं धनिदाप्यः स अविदत्तुं वधकं दशमीस सकित [illegible] शोगोलवति । राजाधर्मं कि वि
दाप्यः साधताः इशार्कं ज्ञात मित्यक्तत्वात् । एतश्च [illegible] स्यात्रिना के त नि प्राप्ते वोदितं वं । ततो
वाग्वदन्न दाप्यः । इदं वव्याध्याकपञ्च वदहि तस्य । यथाह मनुः ॥ त्रिपक्षा दब्रुवन्साक्ष्यम
णादिषु पुनरोगदः । तद्दृणं प्राप्नुयात् सर्वं दशबंधं च सर्वशः इति । अगद इति राजदेवो पञ्च
वर्दिरहोप्रलक्षणं ॥ यस्तु ज्ञानन्नपि साक्ष्यमेवनीगीकरोति दौरात्म्यात् सत्यारु नद्ददाति हि
यः साक्ष्य जानन्नपि नराधमः । स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दंडेन चैव हि ॥ यः पुनर्नराधतो
विप्रतिपन्न, मर्थ विशेषतो जानन्नपि शाद्दं न ददाति न [illegible] गीकरोति स कूटसाक्षिणी तुल्यः । ६६

पापैस्त्वा दंडनेव कूटसाक्षिणो वर्द्दंडं वक्ष्यति कूटसाक्षिणां च दंडो चित्वा पुनश्च व्यवहारस्त्वपु
वर्त्तनीयः । कृतोवापि कौटसाक्ष्ये विदिते निवर्त्तनीयः ॥ यथाह मनुः ॥ यस्मिन्यस्मिन्विवादे तु
कौटसाक्ष्यं कृतं भवेत् तत्तत्कार्यं निवर्तेत कृतं वाप्यकृतं भवेदिति । साक्षिविप्रतिपत्तौ कथं निर्ण
य इत्यत आह ॥ द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा । गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तमाः
साक्षिणां द्वैधे विप्रतिपत्तौ बहूनां वचनं ग्राह्यं समेषु तु समसंख्येषु द्वैधे गुणिनस्तेषां वचनं प्रमा
णं तथा पुनर्गुणिनां विप्रतिपत्तिसमवाये गुणवत्तमाः श्रुताध्ययनतदर्थानुष्ठानधनपुत्रादि
गुणाधिकं पुंनास्तेषां वचनं ग्राह्यं ॥ यत्तु गुणिनः का [illegible] त्रापि गुणिनामेव
व [illegible] स्तयानुमतः साक्षी नैवं त्यक्तोपि धर्मविदिति गुणातिशयस्य पुरुषत्वात्तया

तु भेदाद्दसाक्षिणाइत्युक्तं तत्सर्वं साम्ये नागृह्यमाणविशेषविषयं सा साक्षि लिखितक युक्तु
ते जयः कथं वा पराजय इत्यपेक्षमाह ॥ ॥यस्योचुः साक्षिसाक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी ।
स्त्र वेत्तर । अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवं यस्य पराजयः । यस्य वादिनः प्रतिज्ञां इव्यजातिसं
ख्यादिविशिष्टां साक्षिणः सत्यां वदन्ति सत्यमेवं जानीमो वयमिति स जयी उत्तप्रतियस्य पुन
र्वादिनः प्रतिज्ञान्यथावैपरीत्येन मिथ्येति वदन्ति तस्य पराजयो ध्रुवो निश्चितः यत्र तु प्रति
ज्ञातार्थस्याविस्मरणादिना सावा सावी साक्षिणो न प्रतिपादयन्ति तत्र प्रमाणान्तरेण निर्णयः
कार्यः । न च राज्ञा साक्षिणः पुनः पुनः प्रष्टव्याः उक्तसावोक्तमेव वचनं यस्मात् ॥ यथाह । स्व सावो
क्तं वचस्तेषां ग्राह्यं यद्दोषवर्जितं ॥ उक्ते तु साक्षिणो राज्ञा न प्रष्टव्याः पुनः पुनरिति ॥ ॥

अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य
पराजय इत्यस्या

पवादमाह। उक्तेपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तमाः। द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः॥ पूर्वोक्तलक्षणैः साक्षिभिः साक्ष्ये स्व
त्रिप्राये प्रज्ञातार्थवैरीत्येनाभिहिते यद्यन्ये पूर्वेभ्यो गुणवत्तमाः द्विगुणा वान्यथा प्रतिज्ञातार्थानुगुण्येन साक्ष्यं ब्रूयुस्तदा पूर्वे साक्षिणः कू
टाः मिथ्यावादिनो भवेयुः। नत्वेतदुपपन्नं। अर्थिप्रत्यर्थिसत्यसम्भावपतितैः परीक्षितैः प्रमाणभूतैः साक्षिभिर्निगदिते तदितरप्र
प्रमाणान्तरान्वेषणे न वस्तादोषप्रसङ्गात्। निर्णीते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत्। लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न
न्ये चेत्। यथा पक्केषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः। निर्णीतव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथेति नारदवचनाच्च। उच्यते। यदार्थप्र
तिज्ञातार्थे स्यान्तरात्मसाक्षित्वेनानाविःकृतदोषाणामपि साक्षिणां वचनमर्थविसंवादित्वेनाप्रमाणं मन्यमानः साक्षिदो
वदोषं कल्पयति तदा प्रमाणान्तरान्वेषणं केन वार्यते। उक्तं च यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनो नान्य
इति। यथा चक्षुरादिकरणे दोषानध्यवसायेप्यर्थाविसंवादतज्ज्ञानितस्य ज्ञानस्याप्रमाण्ये न करणदोषकल्पना तथेहापि। साक्षि

परीक्षातिरेकेण वाक्यपरीक्षोपदेशाच्च। साक्षिभिर्भाषितं वाक्यं सह सभ्यैः परीक्षयेदिति कात्यायनेनापुक्तं। पदा शुद्धा क्रिय
स त्यापात्तदा तद्वाक्यशोधनं। शुद्धाच्च वाक्याद्यः शुद्धः शुद्धोर्थ इति स्थितिरिति क्रियासाक्षिलक्षणं। नार्थसंबंधिनो नाप्ता इति
68 क्यासाक्षिलक्षणं॥ नार्थसंबंधिनो॥ न्यापाद्यदा शुद्धा तदा तद्वाक्यशोधनं। साक्षिवाक्यशोधनं कर्तव्यं। वाक्यशुद्धिश्च सत्या
र्थप्रतिपादतेनासत्येन शुध्यते वाक्यमिति स्मरणात्। एवं शुद्धायाः क्रियायाः शुद्धाच्च वाक्याच्च शुद्धोवगतोर्थः स शुद्धस्तथाच्च
६८॥ तइति स्थितिरीदृशमर्थो दान्यापविदं कारणदोषबाधकप्रत्ययाभावे सत्यवितथ एवार्थ इत्यर्थः। ननु स्वपमर्थिनो प्रमा
णरूकृतान्साक्षिणोतिक्रम्य कथं क्रियांतरं प्रमाणीक्रियते नैष दोषः। यतः क्रियां बलवतीं मुक्त्वा दुर्बलां योवलंबते। स जयेव
वध्यते सभ्यैः पुनस्तां न्यायप्राप्तां क्रियामिति कात्यायनेन यथावधारणोत्तरकालं क्रियांतरपरिग्रहनिषेधाज्जयावधार ६८
णात्प्राक् क्रियांतरपरिग्रहो दर्शितः। नारदेनापि। निर्णिक्ते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेदिति वदता जयावधारणोत्तरकाल

मेव प्रमाणांतरं निषिद्धं न प्रागपि। तस्मादुक्तेपि साक्षिभिः साक्षेऽपरितुष्यता क्रियांतरमंगीकर्तव्यमिति स्थितं। एवं स्थिते
पद्यन्निहितवचनेभ्यः साक्षिभ्यो गुणवत्तमाद्द्विगुणा वा पूर्वनिर्दिष्टेभ्यः सन्निहिताः साक्षिणः संति तदा त एव प्रमाणं
कर्तव्याः स्वनामवेनैव पद्धू पुस्तज्ञाह्यं व्यवहारकं नित्यस्य सर्वव्यवहारशेषत्वात्। निर्णिक्ते व्यवहारे तु प्रमाणे न फलं
न्नवेत्। लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेदिति नारदवचनाच्चापूर्वेनिर्दिष्टानामसंभवे त्वनिर्दिष्टा अपि
७ तथाविधाः साक्षिण एव ग्राह्या न दिव्यं। संभवे साक्षिणां प्राप्तो दैवकीं वर्जयेत्क्रियामिति स्मरणात्। एतेषामसंभवे
दिव्यं प्रमाणं कर्तव्यं। अतः परमपरितुष्यताप्यर्थिना न प्रमाणांतरमन्वेषणीयमवचनादिति परिसमापनी
यो व्यवहारः। यत्र तु प्रत्यर्थिनः स्वप्रत्ययविसंवादित्वेन साक्षिवचनस्याप्रमाणत्वं मन्यमानस्य साक्षिषु दोषारो
पणेनापरितोषस्तत्र प्रत्यर्थिनः क्रियामन्यासावसाराना वातस्मप्ताहावधिके दैवकराजिकव्यसनोद्भवेन

श्रीः

साक्षिपरीक्षणं कर्त्तव्यं। तत्र वदोषावधारणे साक्षिणो विवादास्पदीभूतमर्थं दाप्याः सारानुसारेण दंडनीया
श्च: अथ दोषानवधारणं तदा प्रत्यर्थिना तावत्तासतो दण्ड्यो। यथाह मनुः पस्य दृश्येत सप्ताहाद् दुरुक्तवाक्यस्य सा
स्मृ क्षिणः। रोगोग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्याद्दमं च सः इति। एतच्च पक्षयोर्बुः साक्षिणोः ससोः प्रतिज्ञा सा विज्ञपीत्र वेदितव्यसा
॥ ६९॥ परितुष्यत्प्रत्यर्थिविषयेप वादो द्रष्टव्यः। केचित्तु तेपि साक्षिभिः साक्ष्ये इत्येतद्वचनमर्थिना निर्दिष्टेषु साक्षिषु ६९
69 र्थ्यनुक्तल मन्निहितवत्सु यदि प्रत्यर्थी द्विगुणवत्तमान् द्विगुणान्वा साक्षिणः पूर्वोक्तविपरीतवादयति। तदा पूर्व
वादिनः साक्षिणः कूटा इति व्याचक्षते तदसत् प्रत्यर्थिनः क्रियानुपपत्तेः यथा ह्यर्थी नामसाध्यस्यार्थस्य निर्देष्टा
तत्प्रतिपक्षस्तु दभाववादी प्रत्यर्थी तत्राभावसिभावसिद्धिसापेक्ष्यसिद्धित्वाद्भावस्यचाभावसिद्धनिरपेक्ष
सिद्धित्वाद्भावस्यैव माध्यत्वं युक्तं। अभावस्य स्वरूपेण साध्यादि प्रमेयत्वाभावात् अतः॥ ध्यच्च मस्तु:॥

नाम

न्व.दो

र्थिन एव क्रियोक्ताऽपि वोत्तरानुसारेण सर्वत्र । क्रियापातिपत्तास्मयेते । प्राङ्न्यायकारणेप्तौ तु प्रत्यर्थी वादिनो क्रियां । मिथ्योक्तौ पूर्ववा
नु प्रतिपत्तौ न शास्त्रव्याख्येति । नु चैवमस्मिन्व्यवहारे द्वयोः क्रिया । न चैवमस्मिन्विवादे तु क्रियास्याद्वादिनो द्वयोरिति स्मरणात् । तस्मात्प्रतिवादिनः सा
क्षिणो वर्त्तमानेऽपि गुणवान्यथा भूयांसुरित्यनुपपन्नं अयमत्तं ज चेद्वावपि भावप्रतिज्ञावादिनौ मदीयमिदं द्वयादि प्राप्तं मदीयमिदं द्वयादि प्रमितिपूर्व
परकालविभागतावलितमेव वदतस्तत्र द्वयोः साक्षिषु सत्सु वक्तव्यसाक्षिणोऽथा द्याइत्यत्रां छापां द्वयोर्विवदतोरयेद्वयोः सत्सु चसाक्षिषु पूर्वे पक्षो भवे
त्स्य न वेत्तु तस्य शाक्षिण इति वनेन यः पूर्वं निवेदयति तस्य साक्षिणो ग्राह्या इति स्थिते तस्यापमपवादः उक्तोऽपि शाक्षिभिः साम्यदृति । अत एव पूर्वोत्तरयो
र्वादिनोः समर्थेष्वेषु समगुणेषु च शाक्षिषु सत्सु पूर्ववादिनः साक्षिणः प्रष्टव्याः पूर्वतत्तरवादिनः साक्षिणो गुणवत्त्वमादि गुणवत्तरप्रतिवादिनः
वादिनोः समर्थेष्वेषु ... अपि भाववादित्वात् चतुर्विधोत्तरविलक्षणात्वात् प्रश्नोत्तरत्वेऽपि क्रियापाद्व्यवस्था एवमस्मिन्व्य
साक्षिणः प्रष्टव्याः एवं चनाभावस्य साध्यता उभयोरपि भाववादित्वात् तथा वादिप्रतिवादिनोः क्रियापादद्वयेऽप्यविरोध इति तद्व्याख्यानं नानुमन्यते । उक्तोऽपि शाक्षिभिः साम्येऽस्पतः
वहारे यः चैवमस्यार्थिनः क्रियादिद्वयं परमते तथा वादिप्रतिवादिनोः क्रियापादद्वयेऽप्यविरोध इति तद्व्याख्यानं ... । उक्तेऽपि शाक्षिभिः साम्येऽत्यतः
शादाद्धर्मोत्पूर्वरणाच द्रव्यार्थस्यानवगमादित्यत्र प्रसंगेन ॥ दृष्ट साक्षिणो दर्शितास्तेषां दर्शयति । पपत्रो पपत्रं दण्डनीयाः । दृष्टः साक्षिणस्त
या विवादादिगुणं दण्डं विवाद्यो वा लक्षणः स्मृतः यो धनदानादिना दृत्तं साक्षिणः करोति शकृत्स्त्रलोपोऽनुमेयतया दृष्टान्तं विवादात्पराधे यो
द्वंडस्तत्र तन्नोत्तेस्तं दंडं द्विगुणं एवं पयत्रो पगो वै कृशोऽदंडनीयाः ब्राह्मणस्तानि वाप्यो राष्ट्रान्निर्वास्यो न दंड्यः । एतद्वलोभादिकारणविशेषाप
रिज्ञानेऽनभ्यासे च द्रष्टव्यं । लोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने भ्यासे च अनुनोत्तं लोभात्सहस्रं दण्ड्यः स्यान्मोहात्पूर्वं तु साहसं भयाद्वे मध्य

70

मोहं यो मैत्र्यां पूर्वे चतुर्गुणं कामादेशानुगुणे पूर्वे क्रोधात्त्रिगुणं परं अज्ञानाद्दुःशते पूर्वे वालिशपाष्ठतमे वलितितत्र लोभेऽपर्याप्तिस्यामोहो
विपर्ययज्ञानं भयं शत्रासत मैत्री श्रेहातिशयः कामः स्त्री व्यतिकराभिलाषः क्रोधोऽमर्षः अज्ञानमस्पुटज्ञानं वालिशं ज्ञानानुत्पादः शाहस्था
दिषु कामशिक्ताः परगायस्यां ते तथा क्रोधसाहस्येतु कुर्वीणं स्त्रीन्वर्णान्न धर्मिको नयः प्रवाशयेदं उपित्वा ब्राह्मणं तु विवाशयेदिति स्कन्दस्य ब्रूयास वि
षयं कुर्वीणानि तिर्वर्तमानान्निर्देशात् त्रीन्वर्णान्न छत्रियादीन् मस्पूर्वं शाहं दंडं दंडयित्वा प्रवाशयेन्नरपेदर्थं शास्त्र प्रवाशश दस्यमाणे पूजोत्पाद
॥७०॥ स्य चापर्यस्याप्युरूपत्वात्तत्रापि प्रवासनमोक्षच्छेदनं जिह्वाच्छेदनं प्राणवियोपनं च वर्णैः सहस्य विषयानुसारेण दव्यं ब्राह्मणं तु दंडयित्वा विवासयेत्स ॥७०
राष्ट्रान्निष्क्राशयेत् यदा विवासयेत् ग्रामतो विगतो विवासाः विवाससंक्रोरोतीतिणिचि कृतो णविरुद्धव्रात्यातिपदिकत्वेतिदि लोपे रूपं पटीकु
र्वीरित्यर्थः अपवाव शास्यस्यान्निति वासो गृहं विवासयेत् द्रुपरहं कुर्यादिति पाविरिति ब्राह्मणस्यापि लोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने। नभ्या
से चेतत्रत्रो त्रौ यदंडं देवनमभ्यासित्वेयदंडो विवाशनं च तत्रापि ज्ञातिद्रव्यानुबंधापेक्षया विवासनं नेत्रीकरणं गृहमेगोदेशान्निर्वा सा
नेवोतिव्याः वस्त्राणुष्ठु व्यालोभादिकारणपरिज्ञानेऽनभ्यासे चाल्पविषये कोदसाहस्ये ब्राह्मणस्यापेक्षा विपादि वदर्थं दंडेऽवःमणविषये
तुदेशान्निर्वासनमेवात्राप्यभ्यासे सर्वेषामेव मनुतं दृष्टव्यं न च ब्राह्मणस्यार्थदंडो नास्ती ति मंतव्यं अर्थदंडभावे शारीरदंडोऽचेनिषिद्धत्वे
त्यपपराधेन गनी करणं गृहभंगो वा करणं चिह्नकरणं [illegible] चतुर्णामपि वर्णानां प्रयाश्चितमकुर्वतां शारीरं धन

संयुक्तं दंडं धर्मप्रवृत्त्यपेक्षमिति स्मरणाच्चतस्याग्राह्यमेव ब्राह्मणो द्रव्योऽगुप्तं वा विप्रो वलाद्धरन्निति स्मरणात्। परन्तु शास्त्रवचनैर्ब्राह्म
णानां धनमाहृत्य वधवैधित्रिकाविकाशानां ब्रह्मचरणं ब्राह्मणस्येति तत्र धनापहारः सर्वस्वापहारो विवक्षितो वधस्ताडनं चपोल शरीर
स्त्ववरोधादिर्जीवितान्तः प्रवासितः ब्रह्मरूपादिस्त्वपीडः सर्वस्वान्तस्तथैव चेति वधस्य वैरूप्यापोहपाठात् यद्यप्युक्तं राज्ञा देहेनं वलि
रुपासमनार्थनमच्छुतमिति तत्सर्वं साहसविषयं न सर्वविषयं शारीरस्य नत्वाचिकालस्य भवति। न जातु ब्राह्मणं हन्यात्स
र्वपापेष्ववस्थितमिति सामान्येन मनुस्मरणात्। तथा न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मो विद्यते भुवि तस्माद्दस्य वधं राजा मनसापि न चिं
तयेदिति च। अपि वा यः साहसं शावितोऽन्यैर्योनि ... तेन तमो वतः। सहसाप्याददेद्गुणेभ्यो ब्राह्मणेन्तु विवादस्य तस्मात्साक्षिभिर्मंगीकृत्य
न्यैः साक्षिभिः सहसा हृदयं शावितः सन्निगृह्यालेत मोक्षतो राजा याक्रोतिचित्तः तत्सहस्यमन्येभ्यः साक्षिभ्योनि ... तेनोक्तमत्र सा
क्षीभवामेति स विवादपराजये योदंडस्तमष्टगुणं दाप्यः ब्राह्मणं पुनरष्टगुणाद्व्यंदं दानासमर्थं विवासयेत्। विवासनं च
नगरीकरणं राहे भंगदोषनिर्वासनलक्षणं विषयानुसारेण द्रष्टव्यं इतिरेषात्वष्टगुणद्व्यं दण्डासंभवे स्वजात्युचितक
र्मकरणानिगडवंधनकारागृहप्रवेशादिद्रष्टव्यं एतच्चपूर्वश्लोकेप्यनुसन्धेयं जघासर्वैसा हृयं निह्नुवते तदासर्वैसमानदोषाः

जानतु साक्ष्यमुक्त्वा पुनरन्यथा वदेदिति तदनुवेधाघनुपेक्ष्य वाद्वं स्या। जघन्यत्वात्साघनः उक्तान्यथा भुवाणाश्च दंड्याः स्युर्वीक्षित्वानि
ताइति न चान्ये नोक्ताः साक्षिणो न्येतरहस्यमनुसन्धेयाः। जघाहेनारदः नपरेष्टाभ्यनुद्दिष्टमुपेयात्साक्षित्वं रहः। नेद्दपेक्ष वैनाश्येन
दिपेतेव समाचरन्तीति। साक्षिणामवचनमसत्यवचनं च सर्वत्र प्रतिषिद्धं तदपवादमाह वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्य
७। नृतं वदेत् यत्र वर्णिनां शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां सत्यवचनेन वधः संभाव्यते तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्सत्यं न वदेत्। अनेन च स
त्यवचनप्रतिषेधेन साक्षिणः पूर्वप्रतिषिद्धमसत्यवचनमवचनं चाभ्यनुज्ञायते। यत्तु सेवलि पोगाद्दोसत्यवचनेवासि
॥८१॥ निषधोऽनेनैव वचनेन कस्यापि वधः स्यात्तत्रानृतवचनमभ्यनुज्ञायते। यत्पुनः सत्यवचनेऽर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्य वधो सत्यव ॥८
नेचान्यतरस्य वधस्तत्र तूष्णींभावोऽभ्यनुज्ञाराणापघनुमन्यते अपराजोवध्यमसत्यवचनेन स्ववचतित तामेराव साक्षि त्वं व
र्तव्यं तस्यापापसंभवे समेव वद्यदि तदमसत्यवचने वर्णिवधदोषो ऽसत्यवचनदोषश्चासत्यवचने तु वर्णिवधदोष एवत
त्र चयपाशास्त्रे प्रायश्चित्तं वक्तव्यं। तस्मादसत्यवचने तूष्णींभावे वा शास्त्राभ्यनुज्ञानात्प्रत्यवायाभाव इति तन्मतं तत्पावना
य निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः तत्पावनाय अनृतवचनावचननिमित्तप्रत्यवायपरिहाराय सारस्वतश्चरुः द्विजैर्वैश्यैः शो

निर्वप्यः वृत्तेव्यसरस्वती देवतास्येति सारस्वतः। अन्नं च प्राचितांत रूपम् पवृत्तं ने चर्वः प्रसिद्धः इत्याय मन्निसंधिसाक्षिणामनृतवच
नमवचनं च यन्निषिद्धं तद्दोषापि मध्यनुज्ञाते यत्तु नानृतवचनमवचनं च निषिद्धं तदिति क्रमानिमित्तमिदं प्रायश्चित्तेन च मंतव्ये साक्षि
णामनृतवचनावचनाभ्यानुसनिपिसाधारणानृतवचनावचने प्रतिषेधातिक्रमनिमित्तं प्रत्यवायस्य तातवस्थादभ्यनुज्ञावच
नमन्यर्थ व्याप्नोति। यतः साक्ष्यनृतः वचनावचनमयं। मन्यपान्प्रत्यवायः साधारणानृतवचनावचनयोर लघीवानित्यर्थं वदभ्यनुज्ञावच
नं यद्यस्य भूयसः प्रतिवायस्य निवृत्त्यानुषंगिकस्याल्पीयसः प्रतिवायस्यानिवृत्तिरन्यत्र तथापि तथाभ्यनुज्ञावचनात् प्रायश्चित्तविधा
नाचाभूयसो निवृत्त्यात्नीयसोनन्यपिज्ञानुषंगिकोपि प्रत्यवायो न निवर्तत इति गम्यते। एतद्देवान्यत्रप्रश्नेषु वक्ष्यति विधाशं वापं
पांप्याहीनामनृतवचनावचनाभ्यनुज्ञानं वेदितव्यं न च तत्र प्रायश्चित्तमस्ति प्रतिषेधातिरामावात निमित्तं तत्र लेवानांतरेर्ध्यतयात्वावगो
पि साक्षिणामन्येषां चादेशाभावात् स्मादेव वचनादवगम्यते इति इति साक्षिप्रकरणं॥ ॥ युक्ति साक्षिणौ निरूपितौ सांप्रतं लेख्यं निरूप्यते। तत्र ले
ख्यं द्विविधं शासनं जानपदं चेति शासनं निरूपितं जानपदमभिधीयते। तच्च द्विविधं स्वहस्तकृतमन्यकृतं चेति तत्र स्वहस्तकृतमसाक्षिकमन्यकृतं
ससाक्षिकमनेयोश्च देशाचारानुसारेण प्रमाणं। यथाह नारदः। लिख्यं तु द्विविधं ज्ञेयं स्वहस्तान्यकृतं तथा असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थि
तेस्तयोरिति न तत्रान्यकृतमाह व्यासः तच्छिद्दयो निम्नामिति तत्स्वदत्तानुपरकारे लिखितं तु साक्षि... त्वार्थतस्मिन्धनिकपूर्वकं। धनिकाधमर्णयो

3

र्थोधेहि रणपद्भिः परस्परं स्वरूच्याऽपगमकाले नैतावद्देयं त्वया पत्नीव प्रतिमासं वृद्धिरिति ग्राह्यतो विवक्षितः तस्मात् स्मिन्नर्थे कालांतरे विप्र

तिपत्तौ वस्तुतत्त्वनिर्णयार्थे लिख्यं साक्षिमद्भ्रूलं छल्लं साक्षिमत्तं धनिकपूर्वकं धनिकः पूर्वे यस्मिं स्तद्धनिकपूर्वकं धनिकनाम लेखनपूर्वं कुर्या

72 तिपांवत्सरार्थं कृत्यं नृपं तत्कुलं छन्ना साक्षिणो वा कर्त्तव्याः कुर्याऽतु यहो तेषां पिसिध्द्यर्थं तस्य साक्षिणः प्रवर्त्तते विवादे प्रत्युत्पन्नं तं वा पलेर न्य

त्रमिति स्मरणात् तज्ज्ञापि च समामासतदर्धाहर्नाम जाति स्वगोत्रकैः सब्रह्मचारि कात्मीयपितृनामादि चिह्नितं । समासं वत्सरः मासा ॥७२॥

॥७२॥ श्चैत्रादिः तदर्धं पक्षः शुक्लो कृष्णो वाऽहस्तिथिः प्रतिपदादिः नाम धनिकर्णिकयोः जातिर्ब्राह्मणत्वादि स्वगोत्रं वासिष्ठादि गोत्रं । एतैः समादि

चिह्नितं तथा सब्रह्मचारिकं बह्वृचादिशाखाप्रयुक्तं गुणनाम बह्वृचः कठ इति आत्मीयपितृनाम धनिकर्णिकपितृनाम च आदि ग्रहण

द्रविणातिसंख्या धरादेर्गृहणं पतेश्च चिह्नितं लेख्यं कार्यमिति शेषः तत्संबंधः किंचा त समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् मतं

मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितं । धनिकाधमर्णौ यौ पार्थैः स्वरूपाय्यवस्थितं तस्मिन्नर्थे समाप्ते लिखेत् नृपीणा धमर्णो ना

नात्मीयं स्वहस्तेना स्मिं लेख्ये यदुपरि लिखितं तन्मया अमुकपुत्रेणाभिमतं मति प्रत्यक्षमिति निवेशयेत्पश्चो लिखेत् । तथा साक्षिणः

स्वहस्तेन पितृनामपूर्वकं अत्राहममुकः साक्षीति लिखेयुरिति ते समाः तस्मिं लेख्ये येऽशासिणो लिखिता स्तेऽपात्मीयपितृनाम

लेख्येन पूर्वेवद्विन्नर्थेऽहममुको देवदत्तः साक्षीति स्वहस्तेनैवैवंशो लिखेयुस्ते च समाः संख्याता गुणेन तेऽन्ये कर्तव्याः पद्धमलेः साक्षी
चालिपिज्ञो न भवति तदा धर्मेणान्येन साक्षी च सामर्थ्यं तरेण सर्वसाक्षिसन्निधौ स्वमतं लेखयेत्। जथाह नारदः। अलिपिज्ञ ऋणी यः स्या
त्स्वमतं तु स लेखयेत्। साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपतः इति अपि च। अपापस्थितिर्नैतिमपापस्थ वृद्धिरन्तानां। लिखितं त्वमुकेने
ति लेखकोऽन्ततो लिखेत्। ततो लेख्यं बोधनिर्मुक्ति काम्यामुना भ्यां प्राधिते नमपापुत्रेन देवदत्तेन विमुक्तिरुत्तमनुत्ता एतस्मै लेख्यं लिखित
मित्यन्ते लिखेत्। सोऽपूर्तं स्वहस्तं लेखमाह। विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तेन तु लिखितं तु यत्। तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं बलोपधिकृतादृते।
पत्रलेख्यं स्वहस्तेन लिखितं अधर्मेण न तत्साक्षिभिर्विनापि प्रमाणं स्मृतं मन्वादिभिः। बलोपधिकृतादृते। बलेन बलात्कारेण उपधि
ना लोभक्रोधभयमदादिलक्षणेन यत्कृतं तस्माद्विना। नारदोऽप्याह। मत्तामियुक्तस्त्रीबालाबलात्कारकृतं च यत्। तद्प्रमाणं लिखितं
भयोपधिकृतं तथेति। तत्स्वहस्तकृतं परकृतं च लेख्यं देशाचारानुसारेण संबंधवद्व्यवहारे बंधकव्यवहारयुक्तमर्थक्रमापरि
रलोपेन लिप्यक्षरापरिलोपेन च लेख्यमित्येतावत्पुनः साधुशब्दैरेव प्रातिस्विकदेशभाषयापि लेखनीयं जथाह नारदः ॥
देशाचारविरुद्धं यद्व्यक्ताधिविधिलक्षणं। तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरमिति। विधाने। विधिराधेविधिराधीवरणं।

तस्य लक्षणं गोप्याधिनोपाधिवालक्षणमित्यादि तथा तं विस्यकं यस्मिंस्तत्पक्षाधिविधिलक्षणं । अर्थानां क्रमः क्रमश्चासौ क्षराणि च त्र
४ माक्षराणि अविलुप्तानि क्रमाक्षराणि यस्मिंस्तत् विलुप्तक्रमाक्षरं तदेवं भूतं लेख्यं प्रमाणं राजमशासनयन्मसा धशब्दनिपमे । तत्र चि
73 प्राय । लेख्यप्रसंगेन लेख्यारूढमप्यणं त्रिभिरेव देयमित्याह लग्नं लेख्यकृतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु । यथालब्धपादिकृतमणं त्रिभिरे
व देयं तथा लेख्यकृतमप्याह तैस्तु त्रितत्तु वैस्त्रिभिरेव देयं न चतुर्थादिभिरिति नियम्यते ॥ ननु पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यविशेषेणागमि
नो त्रिभिरेव देयमिति नियतमेव बाह्यतोर्थो सर्गस्य पाप्रारुठणी विषविपेस्मिन्त्यतरप्र भवामयचादर्शं ब्रामयकेनुमिदं वचनमारब्धं । ॥७३
तथा हि पत्र लक्षणमभिधाय व्यास्यावनेनाभिहितं । एवं ब्रालमतिक्रांतं पित्रणं हापयेद्दणमित्यिस्वेयचारर्ठं मणमतिक्रांतकालमपि
॥७३॥ पिछणं संबंधहापयेदजातनपि छणमितिवउवचननिर्देशात्कालमतिक्रांतमितिवचनात् चतुर्थादिहीयप्र इतिप्रतीपते तथा
हारीतेनापि लेख्यं यस्य भवेद्धस्ते लाभं तस्य विनिर्दिशेदिति अत्रापि यस्य हस्ते पत्रं मलितं तस्यणलाभ इति सामान्येन चतुर्थादिना
प्यणलाभोस्तीति प्रतीयते अतस्तयोरहापशंकानिवृत्त्यर्थमेतद्वचनमितिपुत्रं वचनद्वयं च योगीश्वरानुसारेण योजनीयं । अस्या
पवादमाह आधिस्तु भुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयते संबंधके पि पत्रारूठमणं त्रिभिरेव देयमिति नियमादृणापाकरणा । नचि

कारेणाध्याहारयोप्यनधिकारप्राप्तविदमुच्यते ॥ यावच्चतुर्थे नपंचमे नत्वाज्ञणां नदीयते तावदेवाधिर्द्वि ज्यत इति वदतासवंधवल्मीयाक्करण चतुर्थादे
रप्यधिकारे पर्शितः । नन्वेतदस्पुक्तमेवपूर्वलभोग्योनन्नपतीति सत्यं । तदप्येतस्मिन्नसत्यपवादवचनेपुरुषत्रयविषयमेव स्यादिति सर्वमनव
द्यं ॥ प्रासेजितं परिसमाप्य प्रकृतमेवानुसरति ॥ देशांतरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हृते तथा । छिन्ने भिन्ने दग्धे वाच्छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत् । व्यवहारा प्र
मेपत्रे पत्रांतरं कुर्यादिति विधीयते । व्यवहाराक्षमत्वं चात्यंतव्यवहितदेशांतरस्थेपत्रे दुर्लेख्ये उद्घाटितसंदिह्यमानान्यवाचकानि वा लेख्यानि लिप्यक्षरा
णि पदानि वा यस्मिंस्तस्मिन् दुर्लेख्यं तस्मिन् दुर्लेख्ये नष्टे कालवसेन उन्मृष्टे मषीदोषेल्यादिना मृदितलिप्यक्षरे हृते तस्करादिना भिन्ने विदलिते दग्धे प्रज्वलिते
छिन्ने द्विधा भूतेसति भवति ॥ एतच्चार्थिप्रत्यर्थिनोः परस्परानुमतौ सत्यां । विसंवादे तु व्यवहारप्राप्तौ देशांतरस्थपत्रानयनाय उद्योपेक्ष्यापेक्षधा कालो दा
तव्यः । दुर्गदेशावस्थिते नष्टे वापत्रे साक्षिभिस्तु व्यवहारनिर्णयः कार्यः । यथाह नारदः ॥ लेख्ये देशांतरन्यस्ते शीर्णे दुर्लिखिते हृते । सतस्तात्कालकारणमस
सतोऽष्टदर्शनं स्मृति ॥ सते विद्यमानस्य पत्रस्य देशांतरस्थस्यानयनाय कालवरं देयः कालावधिर्दातव्यः । असतः पुनरविद्यमानस्य पूर्वे ये द्रष्टारः साक्षि
णस्ते द्दर्शिनं व्यवहारपरिसमापनं कार्यं । यदा तु साक्षिणो न संति तदा दिव्येन निर्णयः कार्यः । अलेख्यसाक्षिके दैवीं व्यवहारे विनिर्दिशेदिति स्मरणात् । ए
तच्च जानपदव्यवस्थापत्रं । राजबीजमपि व्यवस्थापत्रयोः दृशमेव भवति । इयांस्तु विशेषः । राज्ञः स्वहस्तसंयुक्तं स्वमुद्राचिह्नितं तथा । राजबीजस्मृतं लेख्यं
सर्वेष्वर्थेषु साक्षिमदिति । तथान्यदपि राजबीजं यपपत्रं वृद्धं च स्वशिषिणोक्तं । यथोपन्यस्तसाध्यार्थसंयुक्तं सोत्तरानुक्रियं । साबधारणकं चैव जयपत्रकमि

१ प्यते। प्राड्विवाकादिहस्तांकं मुद्रितं राजमुद्रया सिद्धार्थवादिने दद्यात् जयिने जयपत्रकमिति। तथा सभासदोऽपि मतं ये तु द्विपुत्रिस्येति स्वहस्तं दद्युः। सभास
दश्चापेतत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिता। जयालेख्यविधौ तत्त्वं स्वहस्तं दद्युरेव त इति स्मरणात्॥ सभासदां च परस्परानुमतिव्यतिरेकेण न व्यवहारे निःशल्यो
74 भवति जयाह नारदः। जत्र सभ्यो जनः सर्वः साध्वेतदिति मन्यते। शनैःशल्यो विवादः स्यात् सशल्यस्त्वन्यथा भवेदिति। एतच्च लेख्या व्यवहारे बाला ध
साध्यमर्थं पत्रानुपातान्निवर्तते च परः। राजमुद्रांकितं चैव जयपत्रकमिष्यते इति स्मरणात्। पत्रं तु हीनताय पराजितवादी त्रिपाद्धेषी। नोपस्था
॥७४॥ तातिरुत्तरः। आहूतः प्रपलायी चहीनः। पंचविधः स्मृत इति। न तत्र जयपत्रकमस्ति आपितु हीनपत्रमेव तत्र कालांतरे दंडप्राप्त्यर्थं। जयपत्रं तु प्राङ्न्या
यविधिसिध्यर्थमिति विशेषः॥ लेख्यसंदेहे तिर्णयनिमित्तान्याह। संदिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात् स्वहस्तलिखितादिभिः। युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसंबंधागमहेतु ॥७४॥
भिः। शुद्धमशुद्धं चेति संदिग्धस्य लेख्यस्य शुद्धिः स्वहस्तलिखितादिभिः स्यात् स्वहस्तेन लिखितं पत्रलेख्यांतरेतेन शुद्धं यदि सदृशान्यक्षराणि भवंति तदा
शुद्धिः स्यादित्यर्थः। आदिशब्दात्साक्षिलेखकहस्तलिखितेन च तत्स्वहस्तलिखितांतरसंवादाच्छुद्धिरिति। युक्त्या प्राप्तिः युक्तिप्राप्तिः देशकालपुरुषाणां द्रव्येण सह
संबंधः प्राप्तिः अस्मिन्देशेऽस्मिन्काले अस्य पुरुषस्येदं द्रव्यं घटत इति युक्तिप्राप्तिः। क्रियातस्माक्ष्युपन्यासः चिह्नं असाधारणं श्रीकारादि संबंधोऽर्थिप्रत्यर्थि
नोः पूर्वमपि परस्परविश्वासेन दानग्रहणादिसंबंधः। आगमोऽस्येतावतोऽर्थस्य संभावितः प्राप्त्युपायः। एत एव हेतवः। एभिर्हेतुभिः संदिग्धलेख्यशुद्धिः
स्यादित्यन्वयः। यदा तु लेख्यसंदेहे निर्णयो न जायते। तदा साक्षिभिर्निर्णयः कार्यः। यथाह कात्यायनः। दूषिते पत्रके वादी तदारूढास्तु निर्दिशेदिति साक्षि
न्वो

विषय

संभाव्यमिदं। साक्ष्यसंदेहविषयं तु हारीतवचनं। न मयैतत्कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितं। अधरीकृत्य तत्पत्रमर्थे दिव्येन निर्णय इति। एवं सशंग
यिते पत्रे छलोचरतत्वे प्राप्ते यदा अस्मिन्नेवास्मै दातुः समर्पितः तदा दिव्यं कर्तव्यमित्यत आह। लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलेख्यं कृत्वा कृत्वा चिह्नं बोधनं। धनी वो
पगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितं। पत्रं धमर्णिकः सकलमृणं दत्तुं न समर्थस्तदा शक्त्यनुसारेण दत्त्वा दत्त्वा पूर्वकृतस्य लेख्यस्य पृष्ठे लिखे
त्। अन्यथा न दद्यादिति। उत्तमर्णो वोपगतं प्राप्तं धनं तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे लिखेत् तावन्मात्रं लभ्यमिति कृत्वा स्वहस्तपरिचिह्नं च तत्र लिखि ६४
तात् धनं परिचिह्नितं। पत्रे उपगतं प्रवेशपत्रं स्वहस्तलिखितचिह्नितमधमर्णाय उत्तमर्णो दद्यात्। छलेन तु कमेण दत्ते लेख्यं किं कर्तव्यमित्यत आह दत्त्वा
र्णं पाटयेल्लेख्यं शुद्ध्यै वान्यत्तु कारयेत्। क्रमेण तत्कृतं दत्त्वा कृत्स्नमृणं दत्त्वा पूर्वकृतं लेख्यं पाटयेत्। यदा तु दुर्गदेशावस्थितं लेख्यं नष्टं वा तदा
शुद्ध्यै अधमर्णस्त्वनिवृत्त्यर्थमन्यल्लेख्यं कारयेत् उत्तमर्णोऽधमर्णः। पूर्वोक्तक्रमेणोत्तमर्णो विशुद्धिपत्रमधमर्णाय दद्यादित्यर्थः। ससाक्षिकेऽपि छ
लेन दत्ते हातव्ये किं कर्तव्यमित्यत आह। साक्षिमच्चैव भवेद्यदा तदा तत्समसाक्षिकं तु ससाक्षिकमृणं तत्सर्वं साक्षिसमक्षमेव दद्यात्॥ इति लि
ख्यप्रकरणं॥ ॥लिखितसाक्षिभुक्तिलक्षणं त्रिविधं मानुषं प्रमाणमुक्तम् यावच्छास्त्रप्राप्तं दिव्यप्रमाणमभिधास्यन् तुलाग्न्याप इत्यादि निरा
घे पंक्तिः श्लोकैर्दिव्यमाचष्टे वक्ष्यति तत्र तावद्दिव्यानुदेशाः। तुलाग्न्यापो विषं कोशादिव्यानीह विशुद्धये। तुलादीनि कोशान्तानि पंचादिव्या
नीह धर्मसाक्ष्यविशुद्धये। संदिग्धस्यार्थस्य संदेहनिवृत्तये दातव्यानि॥ ननु चान्यान्यपि तंडुलादीनि दिव्यानि स्मृत्यन्तरे। धटोग्निरुदकं चैव विषं कोशस्त

६ यै वच। तंदुलाध्येवद्रिव्याणि सप्तमस्तु प्रमाणवत् इति पितामहस्मरणात् ॥ अतः स्वयमेता वक्ष्येवेत्यत आह ॥ महान्ति योगस्थे तानि। एतानि म
हान्ति योगे च्छेवना चैन्यत्रेति नियम्यते। न पुनरिमान्येव दिव्यानीति। महत्त्वावधिं च वक्ष्यति। नन्वल्पानि योगेऽपि कोशो स्त्येति निशमत्ये
75 पि हायपदिति स्मरणात्। सत्यं कोशस्तु तुलादि प्रयोगेन महान्ति योगे च्छेवेति नियमार्थः। किंतु सावष्टंभाभियोगेऽपि प्राप्त्यर्थः। अन्यथा शं कानि
योगएव स्यादिति। अवष्टंभाभियुक्तानां। धटादीनि विनिर्दिशेत्। तंदुलांश्चैव कोशश्च शंकास्वेव नशंशच। इति स्मरणात्। महान्ति योगेषु शंकि
॥७५॥ तेषु सावष्टंभेषु वा विसेषेण प्राप्तावपवादमाह॥ शीर्षवर्त्ते नियुंजीरे एतानि तुलादीनि नियुक्तो शिशीर्षवर्त्ते स्थे नियुक्तस्य भवंति। शीर्षं शिरो यावत्तारस्य
चतुर्थः पादो यस्य पराजयलक्षणस्तेन च दंडो लस्युते। तत्र तिष्ठतीति शीर्षवर्त्ती। तत्प्रयुक्तो दंडभागित्यर्थः। तत्रो याति लिखवेत्स्पदः। प्रतिज्ञातार्थसाधनं इति ॥७५
भावप्रतिज्ञात्या रिनएवं विक्रेयतिव्यवस्थादर्शिता। तदपवादार्थमाह॥ रुच्यावान्यतरः। कुर्यादितरो वर्त्तेयो छिरः। रुच्यानियोक्तृनियुक्तयोः परस्परसंपस्यानय व
तरो नियुक्ता वा दिव्यं कुर्यादितिरो नियुक्तोः शिरः शारीरमर्थदंडं वावर्त्तयेदंगीकुर्यात्। अजमानसिसंधिः। नमानुषप्रमाण वृद्धिव्यं प्रमाणं भावेद्रगोचरेऽपि
तु भावीभावाविशेषेण गोचरपतिज्ञतम्य मिथ्यात्वरेऽत्यवस्य देशस्याये चापि प्रत्यर्थनो ऽन्यतरस्ये छया भवतीति। अल्पाभियोगम्महाभियोगे शंका
सावष्टंभयो ऽस्य विशेषेण कोशोभ्यतीत्युक्तो। तुलादीनि विषांतानि तु महाभियोगेष्वेव सावष्टंभेष्वेवेति च नियमो दर्शितस्तत्रावष्टंभाभियोगे च्छे वेत्य
पृ.को स्यावादमाह॥ विनापि शीर्षवर्तं कुर्यान्नृपद्रोहे पणातवे। राजद्रोहाभिशंकायां चाप याह। राजभिः शंकितानां च निर्दिष्टानां च दस्युभिः आत्मशुद्धिपराणां
दत्तात् द्याना कौशं कापा शिरः स्थाने नाथ न्याय तुलादीनि कुर्यात्। महान्तो योगानि शंकानां २४

रिव्यं दैवं शिरो विनेति। तंडुलाः पुनरल्पचौर्यपंशेह्रायामे। चौर्ये तु तंडुलादेया नान्यत्रेति विनिश्चयः। इति पितामहवचनात्। तप्तमाषस्तु महाचौर्यशं
कायां चौर्यशंकायां निपुणानां तप्तमाषो विधीयत इति स्मरणात्। तज्जन्ये पुनः शपथा जल्पार्थविषयाः। सत्यवाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च। देवता
विप्रपादाश्च दत्तानि सुकृतानि च। स्पर्शो शिरांसि पुत्राणां दाराणां सुहृदां तथा। जानीयेन पुत्रसहायेषु कोशपानमथापि वा। इत्युक्ते शपथाः प्रोक्ता मनुना
स्वल्पकारणे। इति नारदस्मरणात्। पद्येपि मानुषनिर्णयके पत्रे दिव्यमिति लोके प्रसिद्धा शपथानामपि दिव्यत्वं तथापि क्वालं तरनिर्णयः निमित्त
त्वेन समनंतरनिर्णयनिमित्तभूतो धटादिदिव्यो नो नेदं न्यपदेशो ब्राह्मणपरिक्षा जल्पवत् कोशस्य तु शपथत्वेपि घटादिषु पात्रेषु तान्नियोगविषयत्वेन
वक्ष्यमाणनियोगविषयत्वेन च घटादिष्वप्याप्तानुसमनंतरनिर्णयनिमित्तत्वे तंडुलानां तप्तमाषस्य च समनंतरनिर्णयनिमित्तत्वे तत्र विषयत्वेन शंका
विषयत्वेन च वक्ष्यमाणदिव्ये तद्व्यपदेशः इति सेतौ स्पष्टं। कानि च दिव्यानि शपथास्य यथासंभवाः स्मरणादिषु विवादेषु प्रयोक्तव्यानि यत्तु पितामहवचनं
स्थावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्जयेदिति। तदपि लिखितसाक्षिसद्भावे दिव्यानि परिवर्जयेदिति व्याख्येयं। ननु विवादांतरे अपि प्रमाणांतरसंभवे दि
व्यानाम नवकाशः एवास्तु स्मरणादिषु विवादेषु तत्र लक्षणसाक्ष्यप्रत्यासेर्घितत्वे तेपि शास्त्रार्थो यदि दृष्टप्रमाणवचने न दिव्यमवलंबेत। तदा दिव्यमपि भवा
दिव्यस्य च निर्दोषत्वेन च तस्मात् तत्त्वविषया। तल्लक्षणत्वाच्चधर्मस्य। पयालोः। तत्रैव स्मृत्यैस्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिणि। देशस्थाद्ये पोरुषेयीनलेख्यं वा
प्रयोजयेदिति। स्थावरेषु विवादेषु प्रत्यर्थिनादेशावष्टंभे न च दिव्यावलंबने। कृतेपि स्याद्यादि दृष्टप्रमाणसद्भावेन दिव्यं ग्राह्यमिति विज्ञल्यानिराकरणार्थं स्थाव
रेषु विवादेषु द्विपादिमिति महत्ववचनं न्याय्यमिति वदद्दिव्यानिराकरणार्थं लिखितिमित्याह नारदः लक्षणसंभवे दिव्यानि निर्णयप्रसंगात्॥ किंच। सचैलं स्नातमाहू

सादि व्याव चे मं

पस्त्यौरुपउपोषिते। कारयेत्सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसन्निधौ। एवं चरतः पोषितमुद्दिश्य लंघातेदिव्यगतिर्महाप्रसादान्नां च ब्राह्मणानां स
निधौ सर्वाणि दिव्यानि कारयेत्प्राड्विवाकः। त्रिरात्रोपोषितायस्य देवराजोषितापवा। नित्यं देयानि शुचये येवाईचासस्य वा सविकल्पः पिता
मते प्रोक्तः बलवद्बलवन्मता ह्यापील्यवादे विषयत्वेन विवक्षितो द्रष्टव्यः। उपवासनियमश्च कारयितुः प्राड्विवाकस्यापि दिव्येषु सर्वेषा पोलिप्रा
ड्विवाकः समाचरेत्। अथ धरे तुषयाधूर्तः सोपवासो नृपप्रजापतिः पितामहवचनात्। अथ धर्मविस्त्र्यौ दयइत्यविशेषेणोक्तं तथापि शिष्टसमाचरा
ज्जातुक्रमोदिव्यानि देयानि। तत्रापि पूर्वाह्णे चिन्हपरीक्षास्यात् सर्वाह्णे च धटो भवेत्। मध्याह्ने तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभीप्सता। दिवसस्यतु पूर्वाह्णे कोश
॥७६॥ शुद्धिर्विधीयते। नाऽन्नौतु पश्चिमे याने विषं देयं तु शीतले इति पितामहोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः। अनुक्तवेलाविशेषाणां तन्दुलानामपि प्रमतीनां पूर्वा ॥७६॥
ह्णे एव प्रदानं पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रयुज्यानां प्रकीर्तितमिति सामान्येनापरस्मरणात्। अतनिविधा विभक्तो प्रथमो चाद्यः पूर्वाह्णे न धमो मध्या
ह्नेः उत्तमे पराह्णे। तथापरोपि वाक्यविशेषो विधिप्रतिषेधमुखेन दर्शितः। विधिमुखस्त्वा वलऽन्न गतो शिशिरहेमंतो वर्षास्वेव प्रशस्ता इति।
शरत्ग्रीष्मे तु सलिलं हेमंते शिशिरे विषं चैत्रो माघे शिरस्येव तत्पैत्र चा। एते साधारणमासादिव्यानामविरोधिनः। कोशस्तु सर्वदा देयस्तुला
स्यात्सर्वकालिकी इति। श्रावणाग्रहणं सर्वशपथानामुपलक्षणं। तंडुलानां पुनर्विशेषाननिधानात्सार्वकालिकत्वं प्रतिषेधमुखोपि। न
नशीते तोयशुद्धिः स्यान्नोष्मकाले ऽग्निसोधनं। न प्रावृषि विषं दद्यात् प्रवाते न तुलां तथा। नापराह्णे न संध्यायां न मध्याह्ने कदाचनेति। न

शीततोयशुद्धिः स्यादित्यप्र शीतशरद्धेमंतशिशिरवर्षासु योगग्रहणं। नोष्णकालेऽग्निशोधनमित्यत्रोष्णकालशब्देन वसंतग्रीष्मशरदः। विधानलक्ष्य
स्यापि निषेधकाद्दर्शयेः प्रयोजकं तु विद्यते। अधिकारिविवस्थामाह। तुलास्त्रीबालवृद्धांधपंगुब्राह्मणरोगिणां। अग्निर्जलं वा शू
द्रस्य यवाः सप्त विषस्य वा। स्त्री स्त्रीमात्रं जातिवयोवस्थाविशेषानादरेण बालत्वमाषोडशाद्वर्षात् जातिविशेषानादरेण वृद्धोऽशीतिकावरः अंधो
नविकलः पंगुः पादविकलः। ब्राह्मणो जातिमात्रे रोगी व्याधितः। एतेषां तु शोधनार्थं तुलैवेति नियम्यते अग्निः [illegible] क्षत्रियस्य ज
लमेव वैश्यस्य। या शूद्रे वधारणे विषस्य यवाः सप्तपरिमाणाः सप्तविषस्य शूद्रस्य शोधनार्थं भवति। ब्राह्मणस्य तुलाविधानात् शूद्रस्य यवाः सप्तविषप
स्येति विषविधानात् अग्निर्जलं वेति क्षत्रियवैश्यविषयं युक्तं। एतद्देवस्पष्टीकृतं पितामहेन। ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः। वैश्यस्य
सलिलं योक्तं विषं शूद्रस्य दापयेदिति। कुत्र स्त्र्यादीनां दिव्याभावस्मरणं। सर्वतानां मशक्तानां व्याधितानां तपस्विनां। स्त्रीणां येन नवो दिव्यं प
दिधनैस्तपेदपलहरिताः तत्र त्याज्यानि अन्यतरः कुर्यादिति विकल्पनिवृत्यर्थं। एतदुक्तं भवति। अभियोगे स्त्र्यादीनां सन्निपाते त्वेकाभियो
ज्यातामेवादिव्यमेतेषां सन्निपाते त्वेकाभियोक्तृणामेव दिव्यं परस्पराभियोगे तु विकल्प एव। तत्रास्तु तुलैवेत्यनेन वचनेन नियम्यते
तथा मलपातकशंकायां नियोगे स्त्र्यादीनां तुलैवेति। एतच्चेदं वचनं सर्वदिव्यसाधारणेषु मार्गशिरचैत्रवैशाखेषु स्त्र्यादीनां सर्वदिव्यसम
वधाने नियामकं वत्सार्थं वर्त्त। न च सर्वकालार्थं स्त्रीणां तुलैवेति। स्त्रीणां तु विषं प्रोक्तं न चापि शलिलं स्मृतं। घटकोशादिभिस्तासामंतस्तत्त्वं वि

८ वारयेदिति विषसलिलव्याप्तिरिक्तेऽधवत्वोशण्टादिनिमज्जनेविधानात् एवचालादिष्वपि जोजनाग्न्यंतप्राक्रालणादीनामपि नसार्वकालिक
स्त्रलादिनियमः सर्वेषामेव वर्णानां । नो केशशुद्धिर्विधीयते । सर्वोप्येतानि सर्वेषां शालयस्य विषं विनेति पितामहस्मरणात् तस्मात्लाघा
रलेकालेव जेसरिद्व्यसमेव धाने कालादिके प्रमाये मे वेदं वचनं । कालंतरे तु तत्तत्कालविततं सर्वेषां । तथाहि वर्णस्य गिरेवसवैषं हेमंतशि
७७ शिरयोस्तत्स्यशिवयादिरूपाणी भक्षिनिविषयो विद्यत्स्यः । कालस्यत्वा । ग्रीरेवनवस्त्रा । चिदिषं ब्राह्मणस्यास्य विषं विनेति प्रतिषेधात् । ग्रीष्मशरदोस्त
सलिलाधिवा ये षांतुव्याद्धे विशेषणमादिनिषेधकाहो नां वर्णयेदिगिं सलिलं मासन्नासिनां पित्र चनित्यं विषुलुधारि वर्जयेदिति ।
तथा मयन्यादिकाले पिशाधारणं तुलाधेवरिवं भवति । तथातोयमग्निविषं चैव स्वतवं चवलिनां नराम् अति वचनात् दुर्बलानामपि सर्वेष्वपि ७३
॥१७१॥ विप्रतिषेधादतत्कालानतिक्रमेण जातिवियावस्थाभिर्तानि दिव्यानि देयानि । महाग्नि जोगिछ्येतानाल्मलं तन्नाग्निजोगस्य पदपेदयं महत्वं तदि
दानोमाद । नोसहस्त्राद्धेरत्कालं नविषं नतुलां तथा । पणशतश्शादिर्वीजकृष्णलं विषं तुलां । चानचारयेत् । मध्यवर्ति जलमपि । यथोक्तं । तुलादीनि
विषांतानि गुरुष्वर्थेषु दापयेदिति । अत्र कोशस्य ग्रहणं कोशमल्पेपि दापयेदित्यल्पाग्निपागेपितस्यस्मरणात् । एतानि चत्वारि दिव्यानि पणशत
हस्रादूर्ध्वमेव भवंति नार्वागित्यर्थः । नन्वर्वागल्पादीनि विलामहेन दर्शितानि सहस्रेतु धटं दद्यात् सहस्राद्धे । तथापरो । अर्धस्याधे तु सलिलं
तस्याधे तु विषं स्मृतमिति । सत्यं तत्रेछं व्यवस्थायद्यापहारे पातित्यं भवति । तद्विषयं पितामहवचनमितरद्व्या । विषयं योगीश्वरवचनमिति ।

निष्फलः पूज्योधूपमाल्यानुलेपनैरितिनिधेयो ॥८

द्येव वचनद्वयेनोक्तप्रसारहस्याविषयं च्छापद्रूवेतुविशेषोदर्शितः स्थाप्यापनेनो। रत्नस्याप द्रूवोपचप्रमाणे तत्र चल्पयेत। स्तोपमात्सरवोदियं त्वत्त्येष्य पंप्रस
पयेत। सर्वेद्व्यप्रमाणेतु ज्ञात्वाहेमप्रकल्पयेत। हेमप्रमाणपुरंतु तदादिश्यं नपोपयेत। ज्ञात्वा शेष्यांतु वर्णानां शतनाशविषं स्मृतं। अशीतस्यवि
नशिवेद्धा द्वेव अताशको षष्ठानाशे जलं देयं। चत्वारिंशतिवैधारं विंशद्दशविनाशेतु। दोशपानं विधीयते। पंचाधिकस्यचानासेतातो धीधिस्यतं दु
लाः। ततोधी धीस्यतेद्दुलाः। ततोर्यो धीविनाशे हि स्यशेतुचारिमस्तवान्। ततोधीर्धविनाशेतु लोविक्या। घनिपाः स्मृता। एवं विचारयन्नराजाधर्म
धर्मयोर्न लीपतइति। स्याल्लासंख्यांतु वर्णानांमित्यः त्रमुहस्याकरोरित्यत्रतुतान्नि शपमसहसंख्ये कोमध्यं। वर्णेशरः षोडशमाषा। सुवर्णइत्तुतु परिमाण
वचनैः। नाशशतस्थानात्रापद्रूववचनैः। नासहस्राङ्करेदित्यत्रतुतन्निरूपणसहस्रं बोद्धव्यं॥ ॥ननुनृपद्रोतपपातके चेतानिदिव्यान्युक्तानितद्रूपे नाशह
स्राङ्करेत्फलमित्यत्राह। नृपार्थेषिशापेववदेपुः शुचयः सदा। नृपद्रोहे तु महापातकाचियोगे च सदा। इत्यंशेरव्यामनवेहूपेवेतानिदिव्यानिअनुपेतपवासा
दिना शुचयः संतः तयोर्वशेविशेषोपिनारदेनोक्तः। समाराजकुलद्वारेदेवायतनचत्वरे निधेयोद्धार इति शेषः व्यवस्था चस्थाप्यापनेनोक्ता। अस्थानि
नि शस्तानांमहापातकिनां नृणां। नृपद्रोहे प्रवृत्तानां। राजद्वारे प्रयोजयेत। प्रातिलोम्यप्रसूतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे। अतोन्येषुतुकार्येषु सभामध्येतु दुर्वि
धाः अन्त्यस्यापमहोसानांम्लेच्छानांपापकारिणां। प्रातिलोम्यप्रसूतानांनिश्चयोनतुराजति। तत्रसिद्धानिदिव्यानिसंवायेतेषुनिर्दिशेदिति। ॥इति
दिव्यमात्रकः॥ ॥एवंसर्वोदिव्योपयोगिनांदिव्यमात्रकामन्निधायेदानीं धटादिदिव्यप्रयोगमाहातुलाधारणविधिज्ञैरस्तिपुतेस्तलास्थितनपु

२ तिमानसमीभूतोरेणं हत्वावतारितः। त्वंतु लेमत्यधीमासिपुरी देवैर्विनिर्मिता। तत्सत्वं वरकल्याणि संशयान्माविमोचय। घस्निन्यामहुन्मात
स्तातोमां त्वमधोनयो। मुकुन्दश्चैअम्योर्धमोतुलामित्यत्रिमेत्रयेतातुलापाधारलेतोलनं येविदंतिस्तुवलिं ब्रारप्रम्रनपस्तैः प्रतिमानेनमस्तहादिकास
७८ समीश्रतः। समाहृतस्ता। लामाश्रतोधिरहोनिदुकौमियोन्नावादिव्यचारीत्तिरवां हत्वायेनसंविशेनप्रतिमानलमीड्डरणदशादपांशिक्यतत्ले वस्थि
तात्तस्निन्यां तुलेरवेनां वक्षिस्वावतारितेस्ता। लामन्निमेत्रयेत्प्रार्पयेतानिनमें त्रेस्वहेतुत्ले त्वंसत्पस्यस्थाकमसिपुरा स्नादिसरष्टैः देवैर्हि रिल्पयाभेप्र
नातिनिर्विनिर्मिता उत्यादिताततत्स्मात्सत्यंसंदिग्धार्थस्यस्वरूपंचदद शीयवरल्याणिशोभनेत्रास्मात्संसयान्नां विमोचयस्मातःय घंतेपापहकेसेत्यवा ॥७८॥
॥७८॥ घस्नितितो मां त्वमधोनयापयमुकुदः। सत्यावाघस्नितितोमाम्मूर्धमयेति। प्राङ्विवानुस्यवत्तानिमेत्रलमे त्राः स्मरत्यंतरे त्राजयेतुदिव्यकारिणः उपपराप
पत्तछत्तंतुमेत्रतिंगादेवावगम्यतइतिनरघमुतोधट। निमेत्तां पुनराहरोहणीये: सिद्धमेवपितामहेनारदादिभिः स्पस्नेहतोतद्याधि स्वातुधरिपंवछं
रूपवत्तंत्रपूर्वंवरलम्यत्तोवपात्तेस्यः तुलावायीस्नीविभिः मंत्रसोमोवानप्रस्थस्त्यः छेदने जप्यएवच। चतुरस्त्रानुलाकार्योदतारव्वीतयैवचाक
दृश्चानिन्देपानि त्रिपुरस्थानेषु चार्थवत। चतुर्हस्तानुलाकार्यापाहेचोपरितसमौ। अंतरंतुतयोर्हस्तौ नवेदध्य हे मेवचा। हस्तहृपंनिरवेपंतुपारयोरः
नयोरपितोरणे चतपावायैपश्चिमयोरनयोरपि। पदाउद्घतरेस्यातांनित्यंदशनिरंगुलैः। अवलंबोचवक्रैस्तौतोरणामयानधोमुखौ। स्वस्ममैयोस्त्रसंब
कोधरनामचतुंवनो। प्राङ्मुखोत्तनिश्चलः धार्यः मुचोदेशोधरस्तथा। शिक्यहृपेसमासज्यपाश्चियोरनयोरपि प्राङ्मुखवाङ्कत्तपयेदनी छिक्य

व्यपोरूनयोरपि। पश्चिमे तोलयेत्कुद्देन न्यासिन्नत्तिग्रंशुनोपरि क्रंशरयेत्तस्मिन्निष्टकाग्रावपांशुजितः। अत्र वेषम्न्तिश्चेष्टकाद्या वपांसतं
चित्रत्वमः परीक्ष्य ज्ञानिपोतेव्यास्तल्लामान विशारदाः। वणिपोतिमकारस्य थोस्पकारास्तथैव वेकापीः परीसन्नेनित्यमवलंवसमोधयः
उद्द्वे च प्रदातव्या धटस्योपरि पिष्टितैः। पश्चिमं पूर्वतो पंसवेशो पः समोधटः। तोलयित्वा तरंपूर्वं पश्चात्तमव तापयेत्। धटं तु कारयेनि
त्यं पातकाधजशोणितं ततश्चावाहयेद्देवान्विधिनानेनमेत्रवित्। वारिवत्सर्वं घोषेधनं धमात्पानुलेपनो। प्राङ्मुखः प्रांजलिर्भूत्वा प्र
दिक्पालमतो वेदं ताए ह्येहि भगवन्धर्मेश्च लिमन्दिव्ये समाविश। सहितो लोकपालैश्च वस्त्वास्त्वमसरत्सैः। जावाहयेदु धटं धर्मे पश्चादेवगणान्वि
न्यसेत्। इन्द्र पूर्वं तु संस्थाप्य प्रेतेशे दक्षिणे तथा। वरुणं पश्चिमे भागे कुवेरं चोत्तरे तथा। अग्न्यादि लोकपालांश्च कोणे नागे प्रविन्यसेत्। इन्द्रः
पातोयमः स्वामो वरुणः स्फटिकप्रभः। कुवेरस्तात्तुवर्णो मध्याग्निश्चापि तु वर्णभः। तथैव निर्ऋतिः श्यामो वायुर्धूम्रप्रकीर्त्यते। ईशानस्त
नवेन्दुः एवं व्यापेत्क्रमादिमान्। इन्द्रस्याद्दक्षिणे पार्श्वे वस्तूनाराधयेद्बुधः। धरो ध्रुवस्तथा सोमः कन्यापश्चैवानिलोऽनलः। प्रत्यूषश्च प्रभासश्च
वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः। देवशेशानयोर्मध्ये मादित्यानां तथार्पणं। धाताऽर्यमाच मित्रश्च वरुणोंऽशो भगस्तथा। इन्द्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो द
शमस्ततः। ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः। इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्तिताः। अग्नेनैऋत्ये मध्ये गेतु रुद्राणां नयनं विदुः।

१०

रमडख्ये शांभुख्यागिरशश्चमलापशाजानैकृपादतिर्बुध्यः पिनाकी चापराजितः। भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशांपतिः स्थाणुर्भवश्च भगवान्

रुद्रा एकादश स्मृताः। पूर्वे शरच्छो मध्ये च मारस्थानं गन्धकल्पयेत्। ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डागणशं

युता निर्ऋते रुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः। वरुणस्योत्तरे भागे। मरुतां स्थानमुच्यते गगनस्पर्शनो वायुरतिलोमारतस्तथा। प्राणः प्राणेशजी

वो च महतोपैः प्रचीर्तिताः धरस्योत्तरभागे तु दुर्गामातालिपे बुधः एतासां देवतानां तु त्वनान्नापूजनं विदुः भूपश्वसानां धर्मोपदर्चाद्वाधीद्धि

यंत्रमालश्माधीदिमख्यादंगानं मूलं तत्तपकल्पयेत्। गंधादिकां निवेद्यां तां परिचर्यां प्रकल्पयेदिति गजचतुर्लां पताका ध्वजा लछत्तां चिधापतस्या ॥७८

मे पूतीति मंत्रेण धर्मनो वा ह्यधर्मापादीके कल्पयामि नमः इत्यादिप्रयोगेणाधिपाद्याचमनीयः मधुपर्कौ चमनीयः स्नातवस्त्रयज्ञोपवीतां चमनीय

॥७८॥ मुकुटचक्रादिभूषणं तिरधाङ्गादीनां दुर्गतानां प्रणवादैत्वनामजिम्बतुर्थ्यां तैर्नमोतैरधीदिभूषां तपराधीनुसमपेनदत्वा धर्मापणं धूपदीप दी

पानिवेद्यानि दत्वेन्द्रादीनां गंधादीनि पूर्ववद्द्यात्। गंधपुष्पाणि च धूपजापारक्तानि वार्योणि पुधाल्यनारदः रक्तैर्गंधैश्च माल्यैश्च दद्यात्पूजाच्छता

दिजिमञ्चयेत्तु धदंद्रवं ततः शिष्टांस्तां पूजयेदिति इन्द्रादीनां तु विशेषनिनिधाकाघर्घेत्ता नेरतैर्णैवो पूजनेन्नितिपूजान्मा एतद्येन सर्वं प्राण्धिवा

दान्नः कुर्वीत पयोतेः प्राग्दिष्वावस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः। कृतिचितोपरांपतनः शोता चेन्नो विमत्सरः। सत्यसंधः शुचिर्दक्षः सर्वप्राणि हिते

तरः। उपोषितः शुक्लवासा ह्यलंकृतं तान्नुधावन न सर्वासां देवतानां च पूजां कुर्याद्यथाविधि यतः प्राच्छित्तिविजिन श्चतत्र्क्षि मतस्प्रुरिह्रोलोहितेजोरोलोम

द्वापैः प्रयाहः। चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्तव्यो वेदपारगैः। आज्येन हविषा चैव समिद्भिर्होमसाधनैः। सावित्र्या प्रणवेनापस्त्वा हं तेनैव होममेव च। प्रणवादिकं गा
पत्रीमुख्यार्थं पुनः स्थालीपाकं रंतं प्रणवमुख्यार्थं समिद्राज्य चरून् प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयादित्यपः। एवं हवनं तो देवपूजां विधायानंतरमग्निपुत्रमर्पी
वस्यमानमंत्रसहितं पत्रे लिखित्वा तत्पत्रं शोध्यशिरोगतं कुर्यात्। प पाद्यये कार्यमग्निपुत्रः स्याल्लिखित्वा तं तुप त्रेद्धे। मंत्रेणानेन सहितं तत्को ये तु शि
रोगते। मंत्रः। आदित्यचंद्रावनिलोनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च। अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मोपि जानाति नरस्य वृत्तमिति। एतद्धि धर्मो बालना
दिशि रतिपत्रारोपणोत्तमनुष्ठानकोऽपि सर्वदिव्यसाधारणं। प यो तेऽदमं मे त्रविधिहुतस्मं सर्वेदिव्येषु योजयेत्। आवाहयेच्च देवानां तथैव परिवर्त्तयेद
ति। अनंतरं प्राड्विवाको धटमामंत्रयेत्। धटनामंत्रयेचैव विधिनानेन शास्त्रविदिति स्मरणात्। मंत्रास्तु दर्शिताः। त्वं धट ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्म
नां। धकारो धर्ममूर्तिष्ठः टकारः कुटिलं नरं। धृतो भावयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयते। त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च। त्वमेव देव जानीषे
न विदुर्यानि मानवाः। व्यवहाराभिशस्तोयं मानुषः शुद्धिमिच्छति। तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसीति। शोध्यस्त्वं तु लेहिना पूर्वोक्तेन मंत्रेण तुलामामंत्रये
त्। अनंतरं प्राड्विवाकः शिरोगतपत्रकं शोध्यं यथास्थाने यथा संनिवेश्य च धटमारोपयति पुनरारोपयेत्। सम्यक् स्थितो वस्थितपत्रकमिति स्मरणात्। आरोपितं
च विनाडीपंचकं यावत्तथैवावस्थापयेत्। कालपरीक्षा च ज्योतिःशास्त्रविज्ञैः कुर्यात्। ज्योतिर्विप्रकुशलाः श्रेष्ठाः कुर्युः कालपरीक्षणं विनाड्यः पंच विज्ञेयाः
परीक्षाकालकोविदैरिति स्मरणात्। दशगुर्वक्षरोच्चारणकालः प्राणः षट्प्राणा विनाडी उक्तं च। दशगुर्वक्षरैः प्राणः षट्प्राणैः स्याद्विनाडिका तासां। षष्ट्या घटी घ
टीनां षष्ट्या अहः रवाग्नि न्निर्दिवसे मीस इति तासां मध्यकाले शुध्यशुद्धिपरीक्षणार्थं शुचपशुतथा राज्ञानियोजव्यास्तत्शुद्धिशुद्धीक्ष यवेतयथो क्तेपितामहेन सा

साक्षितो ब्राह्मणैः प्रेष्ठा। यथा ह स्पर्शवादिभिः। शालिन शुचयो लुब्धानि पोत्र यान्यपेणतु। शंसंति साक्षिणः सर्वे शुध्यशुधीत्यपेत देति। शुध्य शुद्धि निर्णयः
धारणे चोक्तं। तुलितो यदि वर्धेत स शुद्धः। स्यान्न संशयः। समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवन्त इति। पत्नुपितामहवचनं। जल्पदोषः समो ज्ञेयः रेव हृदोष
४० स्तोहीयत इति। तत्र यद्यप्यणुत्वं स्पायीस्याल्पत्वं च ज्ञत्वं सनिरिव्येना वधारयितुं शक्यते तथापि सम्यक् मतिरेव वेत्त्येत्यल्पत्वमसहमिति पूर्वेत्येन च महत्वामितिदं
उपापच्छिन्नाल्पत्वमहत्त्वमवधार्यते। यदा चानुपलभ्यमानमहद्धार एव काष्ठानां छेदो भंगो वा भवति तदापि शुद्धिरेव। कक्षाच्छेदे तुलाभंगे धर
बन्धस्य पाश्या। रज्जुच्छेदे छभंगे च तथैव चाशुद्धिमादिशेदिति स्मरणात्। कक्षाशिक्यतत्सो। वर्द्धे तु लांत योगः शिक्या धारा गोष्ठ का वापसवीलको। कर्कटसं
॥८७॥ जसक्षिमौ भक्षः पार्श्विः स्तंभयोरुपरि विष्टः तुलाधारपटः। यदा तु दशपमाल कारण कृयेषां भंगस्तदा पुनरारोपयेत्। शिक्यादिच्छेदभंगेषु पुनरारोपयेन्न
रः। इति स्मरणात्। ततश्च ज्वलितसुरोहितत्वा चायोलदृष्टिकालानिश्चितो धपेत्र। एवं प्रायपितारा जो त्वको भोगान्नेनोरमातु। महतां शीलैभ्यः प्रेतिव्रत्लमः पाजव
ल्पते। यदा तदालघ्नं धंतये वस्त्रापयितुमिच्छति तदा वायस्य घ्यपत्नीतनिराशार्थी। स्वपायादिशाहितां शालां कुर्वीत विसालानुच्छितां प्रभूतां धरशालों लो
धारयेत्। पश्चार्धे नोपहत्यो चल्ह्यानिम्भावं जलवायसोत्स्य तत्रैव लोकपालाद्दीन् सवीदि सौनिवेशयेत्। त्रिसंध्यं पूजयेद्दैनो। गंधमाल्यानुलेपनैः
रूपाटवाज लेउकौपरिचार वराक्षितो। मन्त्यानी याग्निसंयुक्तं। मभूत्यो कारयेन्नपा इति स्मरणात्। बीजौनिपव धाल्छो हीनो॥ ॥इति धर
विधिः॥ इदानीं क्रमप्राप्तं अग्निविधिमाह। करोविमृदितव्रीहेर्लक्षयित्वा ततो न्यसेत्। सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि तावत्सूत्रेण वेष्टयेत्। दि

व्यमारव्योक्त साधारण धर्मेषु सत्सु तुल्या विधा मोक्तो धर्मो वाहनादिशिरः पत्रारोपणं तेच विध्यंते सत्यमपमाग्निना वेधो विशेषः विमर्द इति श्रीहे ।। विमर्दि
धर्षिताः श्रीरूपः। कुराम्पोये नासो विमर्द इति श्रीरिः। तस्य वृरोल न्यपित्वा तिलमालवद्भुण न्निग्नादिस्छानेध्यलन्तः चरस्ताहीनां वापिस्वायपाल्ग्नार द्वाह सार
ते पुसर्वेषु कुर्याद्वं सपदानि त्विति। अनंतरं सप्ताश्वत्थपत्राणि हस्तपारे निलीलतपोन्यसेत्। पत्रेरं जलिमापूर्वेज्ञान्यचैश्चैः सप्तभिः सप्तैरिति स्मर
णात्। तानि च तत्र स्नासहितानि संत्रेणतावदेव येथावंश्वत्थपत्राणि सप्त सत्योवेदपोदित्यर्थः। सूत्राणि वसप्त प्रलोकानि भवंति। वेद पीत्नसि
हैको सप्तभिः। सूत्रं तु त्रिरिति नारदवचनात्। तथा सप्तसमीपत्राणि सप्तैव हूवीपत्राणि चाश्वत्थं स्वरध्यत्नानश्वत्थं अश्वत्थपत्राण्याः परि विन्यसेत्
सप्त पिप्पलपत्राणि समीपत्राण्येव यास्तताः। दूर्वापत्र सप्त पत्राणि ध्यत्नो ध्यतोऽश्वत्थतान्यसेत् इति स्मरणात्। तपोऽलमुत्तानि च विन्यसेत्। सप्तपि
प्पलपत्राणि अश्वत्थान्सुमनो दधि हस्तपोर्निक्षिपेत्रसूत्रेण वेद ततपेति पितामहवचनात्। सुमनसः पुष्पाणि पदस्मिरणं अश्वत्थपत्रेषु पाणि
न्यापत्रे पत्रे स्नासप्तभिः अंतर्दितेहरन्स्तुध्ये स्यपदधः। सप्तमेपदे इति। तदश्वत्थपत्राभावे वेदपत्रविषयं वेदितव्यं। अश्वत्थपत्राणां पितामहप्रसंलावच
वचनेन मुख्यत्वात् गमात्। पिप्पला जापतेर्द्धिः। पिप्पलोव छदा हूस्मृतः। अश्वत्थस्य तु पत्राणि हस्तपोर्निक्षिपेदु धइति। केतुरगन्या। चिमंत्रणमाह ।।
त्वमग्ने सर्वभूतानामंतरश्चरसि पावकः। साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं द्विजे मम। अग्ने त्वं सर्वभूतानां जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जानामंतः
शरीराभ्यंतरे चरसि उपभुक्तान्नपानाहारोपाचवदचेन वर्तसे पावक शुद्धिहेतो कवे क्रांतदर्शिन साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यः सत्यं ब्रूहि। पुण्यपापेभ्य इति
ल्यङ्लोपे पंचमी पुण्यपापान्यवेक्ष्य सत्यं ब्रूहि दर्शयेत्यर्थः। अपपि इत्रिलिस्तापे। तत्पूर्वं संदर्शोत पुरनमानीते केतौ पाश्चिमनमे डलोप्राम्सु स्वस्ति

छिन्नेते न मंत्रेणाग्निमग्निमेत्रपते जयात नारद। अग्निवर्णमयः पिंडं सस्फुलिंगं सरजिनं। तापेत्तप्तीये संतापयेतु पासत्य पुरस्कृतमिति।
अस्याधः। लोहमुध्यघेस्तु प्तलोहपिंडं उदकेनिक्षिप्य पुनः संताप्योदके निक्षिप्य तप्तीयेतापे संतप्य संदंशेन गृहीत्वा पुरतः आनीते सत्य
४। पुरस्कृत्यास्य शरदपुते त्वमग्नेसर्वभूता नामित्यादि मंत्रं वदन्ती ब्रूयादिति। प्राड्विवाकस्तु मंडलं भूभागात्प्राक्छित्त्वा प्रदेशे लोहितमग्निमुपसमा
१२ धायाग्नयेपावकायस्वाहेत्याज्येनाष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिर्वा जुहुयात्। शांत्यर्थं च जुहुयाद् अग्नौ घृतमष्टोत्तरशतं इति स्मरणात्। उत्वा चतस्मि
न् अग्नावयः पिंडं प्रक्षिप्य तस्मिंस्तप्यमाने धर्मावाहनादि हवनांतं पूर्वोक्तं विधिं विधाय तप्तीये तापे वर्तमाने यः पिंडस्थमग्निमिमं
त्रेरन्निमंत्रयते। त्वमग्ने वेदस्य त्वारस्यं च पञ्चेषु रूपले। त्वमुखं सर्वदेवानां। त्वं तु रवं त्र लवाहिनां। जठरस्थो हि भूतानां। ततो वोसि
शुभाशुभं। पापं पुनासि वै यस्मात्तस्मात्पावक उच्यते। पापेषु दर्शयात्मानमर्चिष्मान् भव पावकः। अथवा शुद्धभावेषु शीतो भव हुताशन।
॥८४॥ त्वमग्ने सर्वभूतानामंतश्चरसि साक्षिवत्। त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः। व्यवहाराभिशस्तोयं मानुषः। शुद्धिमिच्छति। तदेनं संशया
दस्मात् धर्मतस्त्रातुमर्हसीति। अपि वा तस्यैव तप्तो लोहं पंचाशत्पलिकं समं अग्निवर्णं न्यसेत्पिंडं हस्तयोरुभयोरपि। तस्य कर्तुः इत्युक्तवतो वतस्त्वम
ग्नेसर्वभूतानामित्यादि निर्मंत्रणं कृतवतः। लोहं लोहविकारपिंडं पंचाशत्पलिकं पंचाशत्पलसंमितं सममष्टाश्रिरहितं सर्वतः समवृत्तं स्ने
चेतयाष्टांगुलायामं अस्त्रिहीनं समं मंत्रेण कृत्वा अष्टांगुलमयोमयं। पिंडं तु तापयेदग्नौ। पंचाशत्पलिकं समं इति पितामहस्मरणात्। अग्नि
ग्निवर्णमग्निसदृशमत उभयोर्हस्तयोरश्वत्थपत्राणि दधि दूर्वा घृतं तत्रितपत्रोपरि न्यसेत् निक्षिपेत् प्राड्विवाकः। ततः विंकर्ता दत्वा तस्माद्यतास समभाव पसे पें

पार

मंडलानि शनैर्विजेत। सपुरुषः कपालोत्पिंडमंजलिनागरहीत्वा सप्तमंडलानि शनैर्विजेत। एवं कृते मंडलेऽस्मिन् वपदन्यासं मंडलानि तिक्रमेणं चरेच्छ्री
यतिवर्याः पितामहाः। नेमंडले विंप्रमाणं मंडलपीठं। तपोरं चत्विंशप्रमाणं भूमित्यतेः प्राहाः। षोडशांगुलकं ज्ञेयं। मंडलं तावदंतरं। षोडशांगुलानि
जस्पातः षोडशांगुलकं षोडशांगुलप्रमाणे मंडलं वो रुद्रं मंडलपीठं तरं मध्ये च तावदेव षोडशांगुलं प्रा ~~डुमंडलांतराणि तु सप्त तावत्प्रमाणमेव~~नि। प्र
नेव। सप्तमंडलानि व ज्ञेयानि इति वदता प्रथममेव स्थानमंडलमेकमुक्तं मतस्याद्य मंडलानि षोडशांगुलानि मंडलांतराणि तु सप्त तावत्प्रमाण
नि। एतदेव नारदेन संव्याख्यातं द्वात्रिंशदंगुलं प्राङ्मंडलांतरं। अष्टाविमंडले देवमंगुलानां शतद्वयं। चत्वारिंशं समधिकं। मध्ये ङ्गुलमाख्यातइ
ति। अयमर्थः। अवस्थानमंडलात षोडशांगुलान्मंडलांतरमन्यन्मंडलं द्वितीयाद्युक्रमेण द्वात्रिंशदंगुलसांतरालं तदेव मवस्थानमंडलं। षोडशांगु
लं गतत्वानि च सप्तमंडलानि सांतरालानि द्वात्रिंशत्त्रिंशतसि। अस्मिन्नेपक्षे अवस्थानमंडलं षोडशांगुलं विधाय द्वात्रिंशदंगुलप्रमाणेनो। सप्तानां
सांतरालमंडलभूमिभागानामेकमेव भूभागं विधीविभज्यांतरालभूभागात् षोडशांगुलप्रमाणान्विहाय मंडलभूभागेषु षोडशांगुलप्रमाणेषु दो
रूपप्रमाणानि सप्तमंडलानि कार्याणि यथा तेने बोद्धं। मंडलस्य प्रमाणं तु अर्पा तत्परसंमितमिति। पत्रापितामहेनोक्तं आरभ्येन्मंडलान्यष्टौ पुरस्तान्नवमं
तथा। अग्निर्यं मंडलं चाद्यं द्वितीयं वारुणं स्मृतं। तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं यमदैवत्यं। पंचमं तैंद्रदैवत्यं। षष्ठं कौवेरमुच्यते। सप्तमं सोमदैवत्यं सावित्रं चाष्ट
मंतथा। नवमं सर्वदैवत्यमिति। दिव्यविहितविधिः। द्वात्रिंशदंगुलं प्राङ्मंडलान्मंडलांतरं। अष्टाविमंडलेदेवमंगुलानां शतद्वयं। षट्पंचाशत्समधिकं मं
नेसापरिकल्पना। चतुःप्रसमं कार्यं मंडलं तु प्रमाणतः। मंडले मंडले हैपांकुशाः शा आप्रचोदिताः इति। तत्र नवमं सर्वदैवत्यमपरिमितांगुलप्रमाणं मंडलं

१३ विहायाष्टन्निमेंडलैरष्टाविंश्यांतरालैः प्रत्येकं षोडशांगुलप्रमाणैरेरगुल्लानां षधं चाशदधिकं शतद्वयं संपद्यते। तत्रापि गंतव्यानि सप्तैव मंडलानि। पतत
प्रथमे तिष्ठति नवमे छिपतीति न विरुध्यते अंगुलैः प्रमाणं च। तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्ध्वा वाव्रीहि पङ्क्त्यपः। प्रमाणमंगुलस्योक्तं वितस्ति द्वादशांगुला।
हस्तो वितस्तिद्वितयं दंडो हस्तचतुष्टयं। तत्सहस्रद्वयं क्रोशो योजनं तच्चतुष्टयमिति चोक्तव्यं। सप्त मंडलानि गत्वा विकर्तव्यमित्यतमाह। मुक्त्वा
ग्निं मृदितव्रीहिरदग्धः शुद्धिमाप्नुयात्। अष्टमे मंडले स्थित्वा। नवमे मंडलेऽग्निं तप्तमयः पिंडं स्त्यक्त्वा व्रीहीन्कराभ्यां मर्दयित्वाऽदग्धश्चेत्तस्य
स्ये धुद्धिमाप्नुयात्। दग्धहस्तश्चेदशुद्ध इत्यर्थः। पत्तासंत्रासात्प्रस्खलन्हस्ताभ्यामन्यत्र दह्यते तेन पापशुद्धो न भवति पपात भ्रत्यापनः। प्रस्त्र
वलम्नाच्छिशस्तस्येसष्टानान्यत्र दह्यते अदग्धं तं विदुर्देवास्तस्य भूयोपि दापयेदिति। अंतरा पतिते पिंडे संदेहे वा पुनर्हरेद्वा। पदगच्छतोऽन्तराऽष्टमंडला
॥८२॥ द्वोगे च पिंडः। पतति दग्धो दग्धत्वे वा संशयः तत्पुनर्हरेदित्यर्थं प्राप्नमुक्तं। तत्रचायमनुष्ठानक्रमः पूर्वेद्युः सशुद्धिं विधाय परेद्युर्मंडलानि
यथाशास्त्रं निर्माय मंडलाधिदेवताभ्यर्च्य तत्र तत्र संपूज्याग्निमुपसमाधाय शांतिहोमं निर्वर्त्य अग्नावयःपिंडं निधाय धर्मावाहनादि सर्वं देव
तापूजां वर्तनान्तां निर्वर्त्योपोषितस्नातस्याऽर्द्रवाससः पश्चिमे मंडले तिष्ठतो व्रीहिमर्दनादि करसंस्कारविधाय प्रतिज्ञापत्रं समंत्रकं कृत्वा शिरसि व
ध्वा प्राड्विवाकस्य सन्निधाने तापेऽग्निमध्ये मंत्रदापः पिंडं सदंशेन गृहीत्वा दक्षिणहस्ते मंत्रितं तस्यांजलौ नदद्यात्। सोपि मंडलानि सप्त गत्वा नव
मे मंडले प्रक्षिप्य दग्धः शुद्धो भवतीति॥ ॥इत्यग्निविधिः॥ सप्रत्युदकविधिमाह। सत्येन माभिरक्षस्व वरुणेत्यभिशाप्य कं। नाभिदघ्नोदकस्थस्य
गृहीत्वोरू जलं विशेत्। हे वरुण सत्येन मामभिरक्ष त्वमित्यनेन मंत्रेण कं उदकमभिशाप्याभिमंत्र्य नाभिदघ्नोदकस्थस्य नाभिप्रमाणोदकस्थस्य

स्थ

तस्य पुरुषस्योरुं ग्रहीत्वा जलं विशोध्यो जलं प्रविशेत । जले निमज्जेत्ताए तज्जीवनल्ण पूजायां सत्यां । गंधमाल्यैः सुरभिर्निमैधुक्षीर घृतादिभिः । वस्त्रैः
प्रकुर्वीत पूजा मार्दैः समाहित इति नारद स्मरणात् । यासाधारण धर्मेषु धर्मोवाहनादि सकुलदेवता पूजालोभ समेत्त्रेव प्रतिज्ञापपत्रा । शिरोनिवेश
नोतेषु ससुचा । तोप त्वं प्रेणि नो प्राणः स्त्रद्राधेनु निर्मितो । सुदेव्यवारणे प्रोक्तं ऽव्याणं देहि नोतथा । जतत्वं दर्शपात्मानं शुनासु मपरीक्षण
मितिप्रविवाके नोदक्षाचिमेत्रे लक्षते शोध्यः । तत्येन माचिर सत्वं वरुणोत्तुदके प्रार्थयते । उदकस्थानानि च नारदेनोक्तानि । नदीषु नसुवेगासु सागरेषु वहे
पुच हृदेषु देवखातेषु तडागेषु सरस्सु चेति तथापि तोमहे नापि स्थिरे तोये निमज्जेत्तनु ग्राहिणि न चाल्पके । नशैवालरहिते लवकामस्य वर्जिते देवखा
तेषु कुले ये तस्मिन्कुर्याद्विशोधनं ज्ञात्वा पर्वपर्पे नित्यं शीघ्रगासु नदीषु चाज्ञा विशो सलिले नित्यमूर्ध्नि न पिंके विवर्जिते इति । ज्ञात्वा येतडागादिष्वम्भसि
ते । तान्न वृद्धादिष्वि प्रं । जलं नाभिप्रमाणे स्थित्वा प्रयाजिय देहोऽम्बो धर्मस्कूणामवष्टम्य प्राप्नुवल्लि कुल । उदके प्राप्नुरवल्लि षड् नैस्कूलं प्र
हृचेति स्मरणात् । ततः क्षिवनैयमित्युत ज्ञात्वा । समञ्चात्वा मेषुं मुक्तमानी पान्योजवीनरः । गते तस्मिन्निमग्नगं पश्चे पश्चे षड्दिमा प्रपात निम
ज्ञेन समयकालं गते तस्मिन्नरजविनिए तस्मिन्नुरुषेऽन्यो जवीशस्यतिस्थानो स्थितः । अपुवेन्तु तोमेषु मानीव जले निमग्नांगं यदि पश्य
तितदा सम्पुद्धो एद्रुतो भवति त्रिषु शरेषु मुक्तेषु द्वितीयो वेगवान्मध्यमशरपातस्थाने गत्वा तमादाय तत्रैव तिष्ठत्यन्यस्तु पुरुषो वेगवांस्तोरणमोस्थाने तोर
णमूले तिष्ठति । एवं स्थितयोः पुरुषयोर्ऋत्विग् करतालिकायां शोध्यो निमज्जेत । समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुततरं मध्यमशरपातस्थानं गच्छति
शरस्याही च तस्मिन्प्राप्ते द्रुततरे तोरणमूलं प्राप्य जलगतं परि न पश्यति तदा शुद्धो भवतीति । एतदेव स्पष्टीकृतं पितामहेन । यं तु स्वापि च वक्तुं स्वसमं

गमनं मज्जनं गच्छेत्तोरणमूल्लात्तुलच्छस्थानं जवीनरः॥ तस्मिन्नगते द्वितीयोपि वेगाद्धारापलायते। गच्छेत्तोरणमूलं तु पतः स पुरुषो गतः
१४ ग्यागतस्तोशरगणहीनपश्यपतत स्वजलेऽजंतजेलगतं संप्रमृद्य दशकं विविनिर्दिशेदिति। जविको ऽप्यपुरुषपानिधारणं संलतं नोद्देन। पंचाशतो ध
वनायो स्यात्तामध्येवोऽणवे। तो चतत्रनिपोत्ता व्यौ शरानयनचारणेति। तोरणं वनिमज्जनसमीपस्थाने समेशोध्य कर्णप्रमाणोच्छ्रितं चापं। ग
८३ त्वानुतज्जलस्थानं तटे तोरणमुच्छ्रितं। कुर्वीत कर्णमात्रं तु भूमिभोगे समेषु चापितिनाग्रं स्मरणात्। शरस्यं वैणवं च प्रगुणं मंगलं द्वौ अद्धेतपुष्पादि
भिः पूजनं पूजयेत्। शरान्तं पूजयेत्सर्वं वैणवं चापं धनुस्तथा मंगलैर्धूपपुष्पैश्च ततः कर्मसमाचरेदिति पिंगलमतस्मरणात्। धनुषः प्रमाणं ल
क्ष्यस्थानं च नारदेनोक्तं। क्रूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्मृतं। मंदं च शतं ज्ञेयमेषु ज्ञेयो धनुर्विधिः। मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेच्च शरत्रयं। हस्ता
॥८३॥ का तु शते सार्धे लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः। क्रूरचापे वेधतोयः स्याक्षिप तः सायकं स्पृशेति अंगुल्या नां शमप्राधिवं शते शप्त सतं क्रूरं धनुः। एवं षट् सतं पंचा ॥
सतं एवं वैधा दशांगुलाधिकं। हस्तचतुष्टयं क्रूरस्य धनुषः प्रमाणं। मध्यमस्य दशांगुलाधिकं मंदस्य नवांगुलाधिक्रमित्युक्तं भवति। शरस्थानापसा
रा वैणवाः चापीः॥ शरं स्थानापसारं स्तप्रकुर्वीत विमृश्य पे। वेणुकांडमयं चैव क्षिप्रातु सुदृढो क्षिपेदिति स्मरणात्। क्षिप्रा क्षणि पश्च इति ब्री
ब्राह्मणः सोपवासो निपातव्यः॥ पघात योप्रा वद्धत्रिपः कार्यौ। त्तिः तिर्यंक्र गोपि वाग्नक्रूरहृदयसंतः सोपवासस्ततः क्षिपेदिति त्रिषु मुक्तेषु मध्य
मः शरो जराघ्यते शं च प्रोषितानां च शराणां शास्त्रचोदनात्। मध्यमस्तु शरो ग्राह्यः पुरुषेण बलापसरेति वचनात्। तच्चापि पतनस्था नाह्निततयोनस
पितस्थानातिं। शरस्य पतनं जरायां सर्पिणं तु विवर्जयेत्। सर्पिनसर्पि छरोपापादूराद्दूरतरं जत इति वचनात्। वाते च प्रवायति विषमादिदेशे च शरं

छोनवर्त्तेत्यः इत्युन प्रक्षिपोद्विद्वान्रमारुते चातिवाऽपतिविषमे न पदेशे चवछस्थाप्समाचुल्लो नलग्गुल्मे लताबल्लीपंकपाषाणसेतुत इति पितामहवचना
न्निम्नोगेपशपे स्त्रे छन्द माद्युपादितिवदताऽनर्जितांगस्याशुद्धिर्दर्शिता। स्त्रीणां नांतरगमने च शुद्धिपितामहेनोक्ता: अन्यथान विशुद्धः स्याद्देवांगस्यापि
दर्शनात स्थानाद्यान्यत्रगमनात्। पश्चिमेन्मूर्त्तौ निवेशातइति। एतदंगस्यापि दर्शनादिति च वर्णा घजित्प्रायेण शिरोमात्रं तु दर्शयेत न वक्षौ नापि नाशिका
जस्तु प्रवेशलिप्स्य शुद्धं तमपि निर्दिशेदिति विशेषाभिधानात्। अथ पमत्रयो गान्तमा: उक्तेलक्षणं जलमपशानिधायुक्तलक्षणं तोरसंविधापोत
प्रमाणे देशे लक्ष्यं निधाय तोरणसन्निधौ सशरं धनु:संपूज्य जलाशयेवरुणमावाह्य पूजयित्वा तत्तीरे धर्म्मोद्दीप्तवेदवान्रहवनं तमिछाशोध्यस्याऽभि
रसिप्रतिज्ञापत्रमावध्य प्राड्विवाको जलाभिमंत्रयेत्। तोयत्वं प्राणिनां प्राण इत्यादि नाममंत्रेण। अपशोध्य: सत्येनेत्यादिना मंत्रेण जलमभिमंत्र्य सही
तस्थूलस्य नाभिमात्रोदकावस्थितस्य वल्लीपल्लव: पुरुषस्य समीपेउपसर्पति। अथ शरेषु त्रिषु मुक्तेषु मध्यमशरपातस्थाने मध्यमेशर ग्रहीत्वा
जवित्येव स्मिन्पुरुषोऽस्थिते तन्यस्मिन्नतोरणमूलोस्थिते प्राड्विवाकेन तालत्रयेदत्ते पुनः पड् मनन्मज्जनं अथ शरानयनमिति इत्यं दक्षविधि:॥ ॥
इदानीं विषविधानमाह॥ त्वं विष: ब्रह्मण: पुत्र: सत्यधर्मेव्यवस्थित:। त्रायस्वास्मादभीशापात्सत्येन भवमेऽमृतं। एतन्मंत्राभिविषं शार्ङ्गं मष्टयपेद्वि
म शैलजं। यस्य वेगो विनापीत: सुखं तस्य: विनिर्दिशेदिति त्वं विषेत्यादि मंत्रेण विषमभिमंत्र्य चायुक्तौ विषं हिमशैलजं श्रृंगप्रभवं न छयेत। तच्चानि
छितं यस्य विषं वेगो विनाजीर्यति सशुद्धो भवति। विषवेगो नाम धातोर्धात्वंतरप्राप्ति: धातोर्धात्वंतरप्राप्तिर्विषवेग इति स्मृत इति वचनात्। धात
वश्च त्वंमांसमज्जास्थिमज्जाशुक्राणीति सप्तैवं च शक्ते विषवेगा भवंति। तेषां च लक्षणं निघण्टे व्याख्यातं त्रेवपितानि। वेगो रोमांचमाद्यो

१५ स्वपतिविप्रजः स्वेस्वश्चोपशोषो। तस्यार्धं मत्यरौ हे वपुषि जनयते। वर्लोमे दृष्पूर्वे पोषावेगः पंचमो सो नः पनविधशतां वेठ नंगं चति को षोनि स्वासहे
तु महौ वितरति च मरतिं सप्तमो मच्छवृस्येति अनेन च मलादेवस्यपूर जावर्तव्या। पद्याह नारदः॥ दधाद्विषं सो पवासो देवश्चाल्मलत्वं निधौ। ध्रूपोपतारमै
८५ ने स्य पूजपि ताम हेस्वर मिति। प्रवृद्धिवाक्यः इतोपवासो महादेवं रूपवृत्वात सपुरतो विषं व्यवस्थाप्य धर्मो दूर जां हवनोतां विधाप प्रतिष्ठाप वं शोध्य
स्पर्शिरसि निधाय विषमन्त्रिमंत्रयेत्। त्वं विषब्रह्मरूपासु रूपरीतार्थेदु राख्मनां। पापानां दर्शया त्मानं मुकुतानाममृतं भवामृतं। तौ विषत्वं तिष्ठ ल
ल्पापरि निचितः। नापस्ये छिन्ने नरपापा से त्येनात्यामृतं भवेति। एवमन्त्रिमंत्र्य रुच्छिद्यानि मुखविष्ठि तापादि घाता। नारद वचनात। द्विजानां संनिधावे ॥८५
॥८५॥ वदद्विष्णामि मुखे विष्ठिते। उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा विषं दद्यात् समाहितः इष्ट्रिविषं च वगस नायाद्दिस्याद्दृ। दं निर्णो वसनाभस्यैहै मजस्याविषस्य चेति
पितामह वचनात। वर्ज्यानि निर्वितौ। नैवेधानि। चारितानि च जीर्णानि निस्त्रिमापितपैव वा। स्मि जानि च सर्वाणि विषकालि परिवर्जयेदिति। तथा पारदे
नापि। स्नेहं वताद्वितं चैव ध्रूपितं मि[illegible]तं तथा। कालकूटं भल्लातं च विषं पन्नेन वर्जयेदिति। कालेश्च नारदेनोक्तः। नोत्सापि त्वो सितं कालेदं यं तद्विमाषा
मो। नापरान्हे न द्यावन्ने नसंध्यायां तु पर्वणो विदति। कालांतरे तु तप्रमाणादत्यं दृष्टं। वर्षे चतुर्थं वा मात्रा ग्रीष्मोपं चपवास्मृताः हेमंते सामत्तपमं
वाशरदप्यात तोपि हो तिस्मरणात। अत्येति षष्ठे वेसर्थः। हेमंत ग्रहणेन शेशिरस्यापि ग्रहणं। हेमंतशिशिरस्य पोः समासेनेति श्रुतेः। वसंतस्यस
र्वे ऋव्यसाधारणत्वान्नत्रापि सप्तपवादिविषं च दत्तस्मृते दृष्टं नारद वचनात्। विरवस्य पल्लवं ज्ञ भागमात। भागो त्रिंशतिमत्तापंनमरुमागले
नेतु शोध्ये हपाद्भुत मुतामेति। पलं चार्धं च चतुः सुवर्णं तस्य तस्य पदैोभागोदशमाषाः शयपवाश्च भवंति। पूर्वे चदशयवाइतिषष्ठादिवं श

तेपवाः पलस्य षष्ठो भागस्तस्माद्विंशतितमो भागो ह्युपवासस्याष्टमभागहीनरक्तपवतीनत्वं विंशतितमं भागेन स्वयं बंधतस्तुतं दध्यात् एतं च विष्ण
११ शर्मणेत्यगस्त्यः सर्वे देशीततमो देशे शैवे विषं देयं तु देहिनां। एतेन योजितं स्ते हरणं पि षोडशकुल्यान्वितमिति कात्यायनवचनात्। त्रिंशद्गुणेन एते नान्वि
तं विषं शोध्यम्। कुलत्थादि व्योरष्टमायुः। त्रिरात्रं पंचरात्रं वा पुरुषैः स्वेच्छाहितं। कृत यादि भया धारयेदि व्यवहारितं। उग्रधी मंत्रयोगो मन्त्रीनयावि
षापहान्। वपुः शरीरसंस्वेदस्तद्धोत्पन्नान्यरीक्षयेदिति पितामहस्मरणात्। तथा विषमपि राक्षसी पां शार्ङ्गहैमवतं शक्तं गं धवलरसान्वितं
ज्ञल्कत्रिममसंश्रु मभंत्रोपलतं वयस्तदिति नारदस्मरणात्। तथा विषपीते पावकेरतान्निवृत्ताशतपंचवर्तं तावत्प्रतीक्षणीयो। नंतरं चिसनीयः यथा
हुनारदः पंचतालशतं कालं निर्विकारो यदा भवेत्। तदभयतिसंस्तुकृतः शुपीछाविद्धिसेतमिति। पितामहेनतु दिनांतोऽवधिरुक्तोऽस्य मा
विषपः। तेतु यह स्वस्थो। मूर्छा छर्दि विवर्जितैः। निर्विकारो दिनस्यांते शुद्धं तमपि निर्दिशेदिति। ब्राह्मि वादः सोपवासो महो दे
वैसे पूज्यतामुरतो विषं प्रजपतिसवशोध्यो विषमन्त्रि मंत्रामक्षुपतीति। । इति विषविधानं ॥ कोशविधिमाह। देवानुग्रान्स्नातमभ्यर्च्य
तस्मानोऽदकमाहरेत्। संस्राव्यपायेत्तस्मात्। जलानुप्रस्टतिरूपं। उग्रानुद्धवान् दुर्गादित्या। इन्स्नानमभ्यर्च्य गंधपुष्पादिभिः पूजयित्वा संश्र
स्यतस्नानोऽक्षमाहरेत्। गाहत्स्यवतोय त्वे प्राणिनां प्राण इत्यादि तप्तोयप्रागिद्धः संज्ञाय तोयपाने तरेह्न त्वालस्येन मा निरच्छत्वं वरुणे
स्यनिमं व्रतं पापयेत्सस्तिरूपे। एतद्धि साधारणधर्मेषु धर्मो वाहनादि सबलदेव हृज्जागमसमं त्रच प्रीतिज्ञाय त्रशिरो निवेशनां तेषु सर्वेषु चमाप्य दे
वतानियमः कार्यो नियमो ब्रह्मचारिभिः पितामहादिभिरुक्तोऽन्यत्रोयोपस्य देवस्य पापयेतस्यत ज्जले। समभावेत देवानां ग्रामादि तस्य च पापयेत्।
दुर्गोपाः पापये चौरान्पेच शस्त्रोपजीविनः। स्वरस्यतु पतोये ब्राह्मणानंत नपापयेत्। दुर्गोपाः स्वापये शूलमादित्यस्यतु मंडले। अन्येषामपि

देवानां स्नापयेत् पुष्पाणि इति देवतानियमः। विप्रं भोजयेत् संकल्पसंधिकार्ये तथैव चाप्येवं विधो ब्राह्मणो दातव्यो नित्यं चित्तविशुद्धये इति कार्ये नियमः। तत्रैव स्थितं
१६ ज्ञादित्यानि मुख्यं कृत्वा पापयेत् प्रत्यूहं तिष्ठेत्। नक्षत्र लाक्षिषु विषये तेषु समनंतरमेव मुख्य शुद्धि विभावनां कोशेन कृप्रमित्य तम्भाता। अथ चतु
शादौ कोपस्य नो राजदैविकं व्यसनं जायते। घोरं समुद्र स्पान्न संशयः। चतुर्दशादौ कोशः पूर्वं पस्य राजनिमित्तं दैवप्रभवं व्यसनं वाड्षं महन्नो प्रजापते
ज्ञात्य सोपस्य देहिनामपरिहार्यत्वात्। स मुख्यो वेदितव्यः। कः कं पुनरवबधेर्न दोषः। यथाह नारदः। कुंतस्यादि सप्ताहादे हतं तु मत्या वेत। नाग्नि
८५ योज्यः स विदुषां हा कालव्यतिक्रमात्। इत्ययोलिहं जावीकचतुर्दशा को इत्येतन्महाग्नि योगविषये। महाग्नियोगे षष्ठे तान्नि तिप्रस्तात्याग्नि धानात्।
अल्पविषयाण्येव ध्यतं कराणि पितामहे नोक्तानि अल्पविषयाणि कोशमल्पेपि तपये रितिवचनात्। तालिविलप्तराजाद्या प्राग्दशाहाद्विल्पप्रजात्
वेलतं यस्याहश्येत पापहलस उक्तं हतः॥ इति महाग्नियोगः। इदानीं दव्यत्रिधाविभज्य त्रिरात्राद्यपि यष्ठत्रयं व्यवस्थापनीयं॥ ॥इतिकोशविधिः॥ ॥८॥
॥८५॥ तुलादीनि कोशांतानि पंच महादिव्यानि यथोद्देशं। देशे योगीश्वरेण व्याख्यातानि। स्वल्पं तरोऽल्पानि योगे विषयाण्यन्यान्यपि दिव्यानि वक्ष्यन्ते
तानि। यथाह पितामहः। तंडुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं मच्छणचोदितं। चौरे तु तंडुलादेया नान्यान्यस्येति विनिश्चयः। तंडुलान्कारयेत् शुक्लाञ्छालेर्नान्यस्य
कस्यचित्। मृन्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः। स्नानोदकेन तत्संमिश्रं च। रात्रौ तत्रैव वासयेत्। प्रात्युत्थाय पोषितं स्नातं। शिरोरोपितपत्रकं। तंडुलान्
न कृपित्वा प्रत्ये निष्ठीवयेत्ततः। पिप्पलस्य तु नान्यस्य अभावे भूर्जिएव तु। लोहितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्यते। गात्रं च कंपते यस्य तमशुद्धं विनि
र्दिशेदिति। शिरोरोपितपत्रं तंडुलान्नच्छपितानिष्ठीवयेत्प्राड्विवाकः। वाच्छायेरिति एषां तालिवित्सं भक्षयेदिति। कारितेन लुप्रत्ययः। प्राततरं सर्वे दिव्याश्रा
धारणेषु धर्मीवाहनादि पूर्ववदितिंतापि मंतव्यं। इति तंडुलविधिः॥ ॥तप्तमाषविधिः। पितामहेनोक्तः। यथाह। सौवर्णे राजते वापि ताम्रे वा षोडशांगुलं। चतु

गुलरवात्तं तुमत्तमपं चाधमं डलो। वर्द्धलमित्यपि॥ पूरयेद्द तौ तैलाम्भं विंशत्यनुपलैस्मारात। सुवर्णमाषकं तस्मिन्न। सुतप्तो निक्षिपेत्ततः। ततोगुष्ठांगुलि
योगेन उद्धरेत्तत्त माषकं। कारागरे पोन घनु पाद्विस्फोटो नैचपापते। शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारंगुलिरिति। उद्धरेदिति वचनात्त्राङ्गुष्ठेपणमात्रं न वहिः।
प्रक्षेपक्रमाद्दरा णोपं तत्र परः। कुल्पः सौवर्णे राजतेना ताम्रे वा पात्रे सन्मपेपिया। गव्यं घृतमुपादाय तद्गोता पर्ये शुचिः। सौवर्णी राजतीं ताम्रीमापसीं वा सु
सोधितां सलिलेन सकृद्धोतां प्राक्षेपेत्तत्र मुद्रिकां। भ्रम द्वीचीतरंगाढ्ये तस्मिन्न नखस्पर्शमो चरे। परीक्षेता ऽपि तेनैन चूर्णकारं सघोषकं। ततस्थानन मंत्रेणैसकृ
तदभिमंत्रयते। परं पवित्रममतं घृतं त्वं यज्ञकर्मसु। दह पापकं पापं त्वं हि मशीतं शुचौ भव॥ उपोषितं ततः स्नातमार्द्रवाससमागतं। ग्राहयेन्मुद्रिकां तां तु घृ
तमध्यगतां तथा। प्रदेशवीं च तस्याथ परीक्षेपरीक्षकाः। यस्य विस्फोटकानस्युः शुद्धो सावन्यथा शुचिरिति। तच्चापि धर्मो वाहना द्वानुसंधातव्यं। ततानु
मंत्रणं प्राड्विवाकस्य। त्वमग्ने सर्वभूतानामिति सो ध्यस्याञ्च पानिमंत्रणमंत्रं। प्रदेशिनी परीक्षेयुरिति वचनात्। प्रदेशिन्येवमुद्रिकोद्धरणं॥ इति
तप्तमाषविधि॥ ॥धर्मो धर्मो व्यापि द्दिव्य विधि पितामहेनोक्तः। तथा च। अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणं। हंद्दणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां न
णां। हंद्दणामिति। साहसानि योगेषु। याचमानानां नित्यं यो नियोगेषु। प्रायश्चित्तार्थिनामिति पातकाभियोगेषु। राजतं तारकारयेद्धर्ममधर्मं सीसकं वा पसमि
ति। प्रतिमा विधाने। सीसकं वा आयसं वेति पक्षांतरमाह। लिखेद्भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ। अभ्युक्ष्य पंचगव्येन गंधमाल्यैः। तत्र चयेत्। सि
तपुष्पैस्तु धर्मः। अधर्मोसितपुष्पधृक्। एवं विधायोपलिप्य पिंडयोस्तौ निधापयेत्। गोमयेन मृदा वापि पिंडौ कार्यौ समंततः। मम तद्भांडके त्वनुपलेस्थाप्यो वा
नुपलक्षितौ। उपलिप्तेषु चौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ। आवाहयेत्ततो देवांल्लोकपालांश्च पूर्ववत्। धर्मावाहनपूर्वं तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत्। ततः यदि पाप
संयुक्तोऽहं। धर्मस्त्वा पातु मेश्वर। इत्यभिशस्तो। विमंत्र पठेत्। आचिषु तं तपो पैत्यं प्रगृह्णीतावि लंवितः। धर्मेगृहीते शुद्धिः स्यात् धर्मेतु स हीयते। एवं सम

४७ सतः। प्रोक्तं धर्मो धर्मेपरीक्षणमिति॥ ॥इति धर्माधर्मेचि। अन्ये च शपथाः अल्पात्यमर्थविषया जातिविशेषापेक्षया मन्वादिभिरुक्ताः। यथाति
स्के तु सत्यवचने विनिस्कृपार्द्रलेमनं त्रिकादर्वाक्पुरुषस्यात्कोशपानमतः। परं सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधै। गोबीजकांचनैर्वैश्यं शूद्रं स
र्वैस्तु पातकैरित्यादिवचनात्। अत्र च शुद्धिविभावनं मनुनोक्तं। न चार्त्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिरिति। आर्त्तिश्च विषयस्य नोराज्यैर्दैवकं। व्यास
नेप्यायतेपोरमित्युक्तं। या कालेनियमश्चस्य एकरात्रमारभ्य त्रिरात्रपर्यंतं त्रिरात्रमारभ्य पंचरात्रप्रमस्य वावापेला पवगोरं चयपीलोचनयाऽस्त्य-
86 एवं हि व्यजेपपराजयावधारणे दंडविशेषोऽभिहितः। भात्यापनेनाशतार्धं दापयेच्छुद्धमशुद्धो दंडभाग्भवेदिति दंडमाह। विषतोयहुताशानां तु
लाकोशौ च तंदुलैः। तप्तमाषकदिव्ये च क्रमाद्दंडं प्रकल्पयेत्। सहस्रं षट्शतं चैव तथा पंचशतानि च। चतुस्त्रिद्व्येकमेवं च हीनं हीनेषु कल्पयेदिति। नि
ह्नवे भावितो दद्यादित्याद्युक्तो दंडो नापराधनिबंधनो दंडः समुद्दीपितः। इति दिव्यप्रकरणं॥ ॥प्रमाणं मानुषं दैवमिति भेदेन वर्णितं। अधुना वर्ण्यते ८६
॥८६॥ दायविभागो योगम्मर्तिना। तत्र दायशब्देन यद्धनं स्वामिसंबंधादेव निमित्तादन्यस्य स्वं भवति तदुच्यते॥ स च द्विविधः सप्रतिबंधश्च तत्र पुत्राणां
पौत्राणां च पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च पितृधनं पितामहधनं च स्वं भवतीत्यप्रतिबंधो दायः। पितृव्यभ्रात्रादीनां तु पुत्राभावे स्वाम्यभावे च
स्वं भवतीति पुत्रसद्भावः स्वामिसद्भावश्च प्रतिबंधस्तदभावे पितृव्यत्वेन भ्रातृत्वेन च स्वं भवतीति सप्रतिबंधो दायः। एवं तत्पुत्रादिष्वप्यूहनी
यं। विभागो नाम द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्यानां तदेकदेशेषु व्यवस्थापनं। एतदेवाभिप्रेत्योक्तं नारदेन। विभागोऽर्थस्य पैतृकस्य पुत्रै
स्व२ र्यत्र प्रकल्प्यते। दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैरिति। पैत्रस्येति [illegible]निमित्तसंबंधोपलक्षणं। ततश्चैत्यपि प्रत्यासन्नोपलक्षणं। इदमिदानी
पणीयं कस्मिन्काले कस्य कथं कैश्च विभागः कर्तव्य इति [illegible] श्लोकव्याख्यानेन

वचः स्यते कस्य विभागइत्वेनादिह चिंत्यते किं विभागात्स्वत्वमुत स्वस्वसतो विभाग इति तत्र स्वत मेच तावन्निरूप्यते किं शास्त्रैकसमधि
गम्यं स्वत्वमुत प्रमाणांतरसमधिगम्यमिति तत्र शास्त्रैकसमधिगम्यमिति तावद्युक्तं गौतमवचनात् स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहा
धिगमेषु ब्राह्मणस्य अधिकं लब्धं क्षत्रियस्य निर्विजितं निर्विशस्य वैश्यशूद्रयो रिति प्रमाणांतरगम्य स्वत्वेन दं वचनमर्थवत्स्यात्॥ न्यायो
दन्नादापि नो हस्तान्निक्षेप्तव्यं ब्राह्मणे धनं। यानन्नाध्यायनेनापि यथास्ते न स्तेयैव स इति अदन्नाद। येनः सकाशाघा ज्ञानादिहारेण
द्रव्यमर्जयतां दंडविधि। न मनुष्य पन्नं स्यात्स्वत्वस्य लौकिकत्वे अपि च। लौकिकं चेत्स्वत्वं ममस्वम नेनापहृतमिति ब्रूयात्। अप सर्पुरेव
स्वत्वात् अथान्यस्य स्वं तेनापहृतमिति नापहर्तुः स्वं एवं तर्हि स्वर्स्य रजतादिस्वरूपवदस्य वा स्वमस्य वा स्वमिति संशयो न स्यात् तस्मा
च्छास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वमिति अत्रोच्यते॥ लौकिकमेव स्वत्वं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् व्रीह्यादिवत् आहवनीयादीनां
हि शास्त्रसमधिगम्यानां न लौकिकक्रियासाधनत्वमस्ति। ननु आहवनीयादीनामपि पाकादिसाधनत्वमस्त्येव। नैतत् न हि
तत्राहवनीयादिरूपेण पाकादिसाधनत्वं किं तर्हि प्रत्यक्षादिपरिदृश्यमानाग्निरूपेण इह तु सुवर्णादिरूपेण न व्रीह्यादिसाध

नत्वनमपि स्वत्वे नैव। नहि परस्य पत्नं न त्र शतिन तस्य क्रयाद्यर्थक्रियां साधयति। अपि चाप्रत्यन्तवासिनामप्यदृष्टशास्त्रव्यवह
रोहस्यते क्रयविक्रयादिदर्शनात्। किं च नियतोपायकं स्वत्वं लोकसिद्धमेवेति न्यायविदो मन्यन्ते तथा हि लिप्सासूत्रे तत्तीर्थ
कृते वै द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न तत्स्यात् स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति पूर्वपक्षासंभवमाशंक्य द्रव्यार्जनस्य प्रतिग्रह
67 दिना स्वत्वसाधनत्वं लोकसिद्धमिति पूर्वपक्षः समर्थितो गुरुणा। ननु व द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न भवतीति याग एव न सं
वर्त्तेत प्रत्यापितमिदं केनाप्यर्जने स्वत्वं नापद्यत इति प्रतिबिद्धमिति वदता। तथा सिद्धान्ते पि स्वत्वस्य लौकिकत्वमङ्गीकृत्यैव
॥८७॥ विचारप्रयोजनमुक्तं अतो नियमातिक्रमः पुरुषस्य न क्रतोरिति। अस्य चार्थ एवं विवृतः यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थ
त्वं तदा नियमार्जितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिः नियमातिक्रमार्जितेन द्रव्येण न क्रतुसिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पू ॥८.
र्वपक्षे। राद्धान्ते तु अर्जननियमस्य पुरुषार्थत्वात् तदतिक्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्भवति पुरुषस्यैव॥ राम॥ राम॥
वा नेयमातिक्रमदोष इति नियमातिक्रमस्यापि स्वत्वमङ्गीकृतं अन्यथा क्रतुसिद्ध्यभावात्। न त्वेतावता चौर्यादिप्राप्त
स्यापि स्वत्वं स्यादिति मन्तव्यं। लोके तत्र स्वत्वप्रसिद्ध्यभावात् व्यवहारविसंवादात्। एवं प्रतिग्रहाद्युपायके सत्वे लो

किंकेचिते ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादय उपायाः क्षत्रियस्य विजितादयो वैश्यस्य कृष्यादयः शूद्रस्य शुश्रूषादय इत्यदृष्टार्थनि
यमाः रिक्थादयस्तु सर्वसाधारणाः स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेष्वित्युक्ताः तत्राप्रतिबंधो दायो रिक्थं क्रय
प्रसिद्धः संविभागः सप्रतिबंधो दायः परिग्रहोऽनन्यपूर्वस्य जलतृणकाष्ठादेः स्वीकारः अधिगमो निध्यादेः प्राप्तिः एतेषु निमि
त्तेषु सत्सु स्वामी भवति ज्ञाते च ज्ञायते स्वामी। ब्राह्मणस्याधिकं लब्धमिति ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना लब्धं तदधिकमसा
धारणं॥ क्षत्रियस्याविजितमिति अधिकमित्यनुवर्तते विजयदंडादिलब्धमसाधारणं। निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति अत्राप्य
धिकमित्यनुवर्तते। वैश्यस्य कृषिगोरक्षादिलब्धं निर्विष्टं तदसाधारणं। शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिना भृतिरूपेण यल्लब्धं त
दसाधारणमेवमनुलोमजानां प्रतिलोमजानां च लोकप्रसिद्धेषु स्ववृत्तिष्वनुष्ठेयं यद्यदसा॥धारणमुक्तं सूतानामश्वसारथ्य
मित्यादि तत्सर्वं निर्विष्टशब्देनोच्यते सर्वस्यापि भृतिरूपत्वात् निर्वेशो भृतिभोगयोरिति त्रिकाण्डीस्मरणात्। तदसा
धारणं वेदितव्यं। यदपि पत्न्यो दुहितरश्चेत्यादिस्मरणं तदपि स्वामिसंबंधितया यावदेषु दायविभागितया प्रसिद्धोऽपि लोकप्रसि
द्धे पि स्वत्वे व्यामोहनिवृत्त्यर्थं स्मरणमिति सर्वमनवद्यं। यदपि ममस्वमनेनापहृतमिति न वृपात्स्वत्वस्य लौकिकत्व इति
तदप्यसत्। स्वत्वस्य हेतुभूतक्रयादिसंदेहात्स्वत्वसंदेहोपपत्तेः। विवारपुञ्जायनं ता यहि छिति ते नार्जयति केमेणा ब्राह्मणा

४४

धनं। तस्योत्सर्गेण मुह्यंतीति जप्येन तपसैवैचेतसा लोकं समधिगमेप्स्वत्येगार्हिते नासत्पुतिग्रहवालोद्यादिनालब्धस्य स्व
त्वमेव नास्तीति। तत्पुत्राणां तद्विभागाद्यमेवायदातु स्वत्वं लोकिकं तदा सत्पुतिग्रहादिलब्धस्यापि स्वत्वात् तत्पुत्राणां तद्वि
भाज्यमेव वतिस्यत्सर्वेण मुच्यंतीति प्रायश्चितमङ्गीचितुरेव॥ तत्पुत्रादीनां तु दापस्येन स्वमिति न तेषां दोषसंबंधः। सद्धावि
तो गमाधर्म्यादायान्नानेः कैपोड्यः। प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्पुतिग्रह एवं चेति मनुस्मरणात् इदानीमिदं संदह्यते। किं वि
॥८८॥ भागात्स्वत्वमुत स्वत्वस्ततो सतो विभाग इति। तत्र विभागात्स्वत्वमिति तावद्युक्तं। जातपुत्रस्याधीनविधानात्। जन्मना
नैव स्वत्वं स्यात्। नदोत्पन्नस्य पुत्रस्यापितृधनस्य साधारणमिति द्रव्यसाध्येष्टापूर्तादिषु पितुरनधिकारः प्रसज्येत। तथा विभा
गात्प्राक् पितृप्रसादलब्धस्य प्रतिषेधो नोपपद्यते सर्वेन मत्पादत्तादि विभागप्राप्त्या भावात्। यथाह। शौर्यभार्याधने चो भे
यच्च विद्याधनं भवेत् त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च पैतृक इति॥ तथा। जन्मप्राप्तेनयदत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृते पितृव्यासा
यथाकामयन्नीयाद् ध्याहारस्थावरादृते इति प्रीतिदानवचने नोपपद्यते। जन्मनैव स्वत्वे। न च स्थावरादृते यदत्तमिति सं
बंधो युक्तः व्यवहितत्वालनाप्रसंगात् पदाद्विमणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः। स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पि
तामहः। तथापि च पुसदादाहु तंत्रैव स्याप्याहरणानि च स्थावरं तु न नुड्येत प्रसादसौ तियैर्रकइति स्थावरस्य प्रसाददान

प्रतिषेधवचनं तत्पितामहोपात्तस्थावरविषयं अतातेपितामहेतद्धनं पितापुत्रयोः साधारणं मणिमुक्तादि पितुरेव स्था।
वरं तु साधारणमिति तस्मादेव वचनादवगम्यते तस्मान्न जन्मना स्वत्वं किं तु स्वामिनो नाशाद्दि त्यागाद्वा स्वत्वं अत एव पितुरूर्ध्वं विभा
गात्प्राक् द्रव्यस्वत्वस्य पुत्रादेस्त्वपातादस्थेन गृध्यमाणं न निवार्यते इति वोधाध्यनवकाशः। तथैक पुत्रस्य पि पितुः प्रयाणादेव पु
त्रस्य स्वमिति तित्र नाग मेपदस्तत इति। अत्रोच्यते लोकप्रसिद्धमेव स्वत्वमित्युक्तं लोके च पुत्रादीनां [illegible] ॥ जन्मनै
व स्वत्वं प्रसिद्धतरं नापह्नवमर्हति विभागशब्दश्च बद्धस्वामिकधनविषयप्रसिद्धो नान्यदीयविषयो न प्रहीणविषयः तथे
त्यत्रैवार्थं न्यामिलेल्लनेतेत्वाचार्योद्इति गौतमवचनाद्यमणिमुक्ताप्रवालानामित्यादिवचने जन्मना स्वत्वपक्ष एवोपपद्य
ते चापैतामहोपात्तस्थावरविषये रति पुत्रे न पिता न पितामह इति वचनात् पितामहस्य हि स्वार्जितमपि पुत्रपौत्रे च स
त्यदेयमिति वचनं जन्मना स्वत्वगमपति यथा परमते मणिमुक्तावस्त्रान्नरत्नपादीनां पैतामहानामपि पितुरेव स्वत्वं वचना
त्तरएवमस्मिन्मतेपि पित्रार्जितानामप्येतेषां पितुर्दानेधिकारोवचनादित्यविरोधः। यत्तु मदुर्भ्रातृप्रतेत्यादि विष्णुवचन
स्थावरस्य प्रीतिदाने ज्ञापनं तत्स्वोपार्जितस्यापि पुत्राद्यनुज्ञापेक्षतिव्याख्येयं मूर्वोक्तैर्मणिमुक्तादिवचनैः स्थावरस्य
तिरिच्यस्ये च प्रीतिदानयोग्यत्वनिरूपात्पदप्रार्थ साधोर्वा वैदिके पुत्र कर्मस्य न धिकार इति तत्र तद्विधानबलादेवा

धिकारो ऽतस्यतेतस्मात्स्थैरकेपैनामहे वदुव्येज्ञान्मनैवस्वत्वं तस्यापि पितुरावश्यकेषु धर्मकृत्येषु वाचनिकेषु प्रसादद
नकुटुंबभरणापद्विमोक्षादिषु वरस्थावरव्यतिरिक्तद्रव्ये च विनियोगे स्यात् तं अमितिरक्षितो स्थावरे तु स्वार्जितपित्र्यादिषु
89 सर्वथैव तस्य तं चमस्य स्थावरं हि दैवपित्र्यपि स्वपमर्जितं। असंसे नूयसूतान्सर्वान्न दतं न च विक्रयः योऽजाता ये च जाता ये च ये
गर्भे व्यवस्थिताः वृत्तिं च ते निकांक्षंति न दानं न च विक्रयः इत्यादिस्मरणात्। अस्यापवादः। एकोपि स्थावरे कुर्याद्द
नाधिमनविक्रयं। आपत्काले कुटुंबार्थे धर्मार्थे च विशेषत इति। अस्यार्थः। अप्राप्तव्यवहारेषु पुत्रेष्वपौत्रेषु वानु
॥८९॥ ज्ञानादावसमर्थेषु भ्रातृषु वा तथाविधेषु अविभक्तेष्वपि सकलकुटुंबव्यापिन्यामापदि तत्पोषणार्थावश्यकर्तव्ये
षु वा पैतृकश्राद्धादिषु स्थावरस्यदानाधमनविक्रयं इति तदर्थ। विभक्तेषु द्रव्यस्य मध्यस्थत्वादेकस्यानीश्वरत्वात्सर्वे
वीत्यनुज्ञावश्यकार्या विभक्तोपि समर्थः कुर्यादितिपदनुवचनं। विभक्ता तासपिंडाः स्थावरे समाः एकोह्यनीशः सर्व
विभक्तेषु रक्तान्नं विन दानसंसप्रत्युदासेन व्यवहारसौकर्यापसर्वानुज्ञानपुनरेकस्यानीश्वरत्वे ऽनाकृतो विनक्ता
नुमतिर्व्यतिरेकेणापि व्यवहारः गोभिदकार्येववयाहाक्षेपपद्दपि स्वग्रामज्ञातिसामंतदायादानुमतेन च हिरण्योदकेन
नेवपृक्रिंगच्छतिमेदिनाति तत्रापि ग्रामानुमतिः प्रतिग्रहस्य। एकांशः स्यात्स्थावरस्य विशेषत इति स्मरणाद्दावहा

रप्रकाससनार्थमेवापेक्षते न पुनर्गोमानुमत्या। विनाव्यवहारासिद्धिः। सं मंतानुमतस्तु सीमा विभूतिपात्रो निरासाय ज्ञाति
दानुमते स्तत्प्रयोजनमुक्त एव हिरण्यादेरूदानेनेति स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुज्ञयेति स्थावरस्य विभूति षेध
नुमितः प्रतिग्रहातियम्बो। न्युभिप्रयच्छति। उभौ तौ पुण्यकर्माणो नियतौ तौ स्वर्गगामिनाविति दानप्रशंसादर्शनाद्धविक्रयेऽपि कल्प
व्यसहिरण्यादिकं दत्वा दानदानं नृपे॥ स्थावरं विक्रयं कुर्यादित्यर्थः। पैतृके पैतामहे च धने येन्मने वस्वत्वे पिविभागं नृपा
पितामहोपात्तेऽल्पत्रयं वयामः। इदानीं पारमिन्त्क तल्पेपनययाविभागः कर्त्तव्यस्तत्र दर्शयन्नाह विभागं चोत्पिता कुर्यादिच्छया विभ
येत्सुतान्। ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वेवास्युः समांशिनः। पदाविभागं पिता हि कीर्षति तदा इच्छया विभजेत्पुत्रानात्मनाः सकाशात्पु
त्रं पुत्रौ पुत्रान्नु इच्छायानिरंकुशत्वाद्दनियमप्राप्तौ नियमार्थमाह। ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति ज्येष्ठं श्रेष्ठभागेन कनिष्ठं कनिस्चमन्नो
गेन विभजेदित्यनुवर्त्ततेऽपि श्वादिविभागश्चमनुनोक्तः। ज्येष्ठस्य विंशउद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरं। ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु य
वीयसइति। वाशब्दो वक्ष्यमाणपक्षापेक्ष। सर्वेवास्युः समांशिनः सर्वे वा ज्येष्ठादयः समांसभागः। कर्त्तव्याः अयं च विषमो वि
भागः स्वार्जितद्रव्यविषयः। पितृकमापाते तु समस्वाम्यस्य वक्ष्यमाणत्वान्नेच्छया विषमो विभागो युक्तः। विभागश्चोत्पिता कुर्या
दितियदापि तुर्विभागेच्छा स तदा द्वेके। कालः अपरो जीवत्येव पितारि द्रव्यः निस्पृहो निवृत्तरमणे मातरि चा निवृत्तरहस्कायां

रमस्मांपितर्युपरतस्पृह इति दर्शितं २
पितुरनिच्छायामपि पुत्रेच्छयैव विभागो भवति यथा च नारदेन अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्धनं सममिति पित्रोरूर्ध्वं वि
भागं प्रतिपाद्य मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च निवृत्ते चापि यसीति द्वितीयः कल्पो दर्शितः अत पुत्रा धनं विभज
येयुरित्यनुवर्त्यते । गौतमेनापि ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्थं भजेरन् निवृत्ते चापि रजसीति द्वितीयः कल्पो दर्शितः । जीव
१० तिचेच्छतीति तृतीयः तथा सरजस्कायामपि मातर्यनिच्छत्यपि पितर्यधर्मवर्त्तिनि दीर्घरोगग्रस्ते च पुत्राणामिच्छया भ
वति विभागः । यथाह शंखः अकामे पितरि रिक्थविभागो वृद्धे विपरीतचेतसि रोगिणि चेति पितुरिच्छया विभागो द्विधा द
र्शितः समो विषमश्चेति तत्र समविभागे विशेषमाह यदि कुर्यात्समानंशान्पत्न्यः कार्याः समांशिकाः न दत्तं स्त्रीधनं यासां भ
॥८०॥ र्त्रा वा श्वशुरेण वा । यदा स्वेच्छया पिता सर्वानेव सुतान्समांशिनः करोति तदा पत्न्यश्च पुत्रसमांशभाजः कर्त्तव्या यसंप्रदत्तानं
भर्त्रा श्वसुरेण वा स्त्रीधनं न दत्तं दत्ते तु स्त्रीधने अर्धांशं वक्ष्यति दत्ते त्वर्धं प्रकल्पयेदिति । यदा तु श्रेष्ठभागादिना ज्येष्ठा
ज्येष्ठादीन्विभजति । तदा पत्न्यः श्रेष्ठादिभागान्न लभन्ते किं तूद्धृतोद्धारसमुदायात्समानेवांशाल्लभन्ते तेभ्योद्धारं च यथा
हापस्तंबः । परिभांडं च गृहेऽलंकारो भार्याया इति । ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः इति पक्षद्वयेऽप्युपप
वादमाह । शक्तस्यानीहमानस्य किंचिद्दत्त्वा पृथक्क्रिया । स्वयमेव द्रव्यार्जनसमर्थस्य पितृपितामहधनस्यानिच्छतो या

विद्दृशानामपि द्रव्यं पृथक्क्रियाविभागः कर्तव्यः पित्रोस्तत्पुत्रादीनां दायाद्विधर्मा भवेदिति । ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति न्यूनाधि
क विभागो दर्शितः । तत्र याज्ञवल्क्यो द्वारादिविषमो विभागस्तत्र कौटिल्यार्थविषमविभागनिषेधपर्यमाह । न्यूना
धिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृत एव न निवर्त्तत इति मन्वादिभिः स्मृतः स्मृतः न्यूनाधिकविभागेन विभक्ता
नां पुत्राणां यस्सौ न्यूनाधिकविभागो यदि धर्म्यः शास्त्रोक्तो भवति तदा सो पितृकृतः स एव न निवर्त्तत इति मन्वा
दिभिः स्मृतः अन्यथा तु पितृकृतोपि निवर्त्तत इति अभिप्रायः यथाह नारदः । व्याधि ॥ राम ॥ राम ॥ राम राम राम राम राम राम ॥
तः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः । अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुरिति । इदानीं विभागस्य कालकर्तृ
तारौ कथं तत्प्रकारनियमं चाह विभजेरन्सुताः पित्रोरूर्ध्वं रिक्थमृणं समं पित्रोर्मातापित्रोरूर्ध्वं पूर्वं गमनादिति कालो दर्शितः सु
ता इति कर्तारो दर्शिताः समम् इति प्रकारनियमः समं भवति रिक्थमृणं च विभजेरन् जीवतोरपि पित्रोर्मातुश्चैव तत्पक्षा
मद्वैपक्ष्यश्च चतुर्थीयात्पित्र्ये धनमंशतः शेषास्तमुपज्ञां विपुर्यपैवापितरं तत्पक्षे ज्येष्ठस्य विंशोद्धारः सर्वद्रव्या
द्वयपद्धारेत ततोर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयस इति सर्वस्माद्द्रव्यसमुदायाद्विंशतितमो भागः सर्वद्रव्येषु यच्छ्रेष्ठं
तज्ज्येष्ठाय दातव्यं । तदर्धं चत्वारिंशत्तमो भागो मध्यमस्य च द्रव्यं मध्यमाय दातव्यं तुरीयं अतः उद्धारे उद्धृते

त्वेषामपि पुत्रा द्देशकल्पना। एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः॥ पुत्रोध्यर्द्धं ततोनुजः॥ अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थित इति
ज्येष्ठस्य द्वौ भागौ तदनन्तरजातस्य सार्द्ध एको भागस्ततोनुजातानां एकैको भागा इत्युद्धारव्यतिरेकेणापि विष
मो निर्भागो दर्शितः। पित्रा रुद्धं विभजतां ज्येष्ठवृद्धिभागेन च तथैव विषमो विभागो दर्शितो ज्येष्ठं च श्रेष्ठभागेनेति
९। अतः सर्वस्मिन्नपि विषमो विभागोस्तीति कथं सममेव विभजेयरन्निति निरपन्यते। अत्रोच्यते। सत्यमयं विषमो विभाग
शास्त्रदृष्टस्तथापि लोकविद्विष्टत्वान्नानुष्ठेयः। अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्नत्विति निषेधात्। यथा महो
क्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेदिति विधानेपि लोकविद्विष्टत्वात् ननुष्ठानं। यथा मैत्रावरुणीं गां वशामनुबंध्या
मालभेत इति गवालंभविधानेपि लोकविद्विष्टत्वादननुष्ठानं। उक्तं चापाधानि पोग धर्मी नो नानृन ध्याव ध्यापिवा। त
॥९२॥ था द्धारविभागोपि नैव संप्रति वर्त्तते इति आपस्तंबोपि जीवन्पुत्रेभ्यो दायं विभजेत् सममिति स्वमतमुक्त्वा ज्येष्ठो दाया
द इत्येक इति कृत्स्नं धनं गृहाणां ज्येष्ठस्यैकीय तेनोपन्यस्य देशविशेषे सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य रथः
पितुः परिभाण्डं च गृहेलंकारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येक इत्यैकीयमते नैवोद्धारविभागं दर्शयित्वा तच्छास्त्रैर्विप्रतिषि
द्धमिति निराकृतवान्। तं च शास्त्रविप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शयति स्म। मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यनयदित्यविशेषेण श्रूय

तद्वदिति तस्माद्विषमो विभागः॥ शास्त्रदृष्टोऽपि लोकविरोधात् स्मृतिविरोधाच्च नानुष्ठेय इति। सममेव विभजेरन्निति निय-
म्यते॥ मातापित्रोर्धनं। सुता विभजेरन्नित्यस्य सत्त्वे तस्मिन्नपवादमाह॥ मातुर्दुहितरः शेषमृणात्। मातुर्धनं दुहितरो विभजेर-
न्नृणाच्छेषं मातृकृतर्णापाकरणावशिष्टं अतश्चर्णान्न्यूनं समं च मातृधनं सुता विभजेरन्नित्यस्य विषयेऽपहृतद्द्रव्ये भवति।
मातृकृतर्णं पुत्रैरेवापाकरणीयं न दुहितृभिः। ऋणावशिष्टं तु धनं दुहितरो गृह्णीयुः। पुंसि इति पुत्रश्चैतत्पुमान्पुंसोऽधिकशुक्रे
स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः इति स्त्र्यवयवातिरेकाद्दुहितर एव लभन्ते। धनं दुहितृगामि पितृधनं पुत्रगामीति पित्रवचनात्पुत्रेषुव-
हुल्यादिति तत्र च गौतमेन विशेषो दर्शितः। स्त्रीधनं पुत्रासु च प्रतिष्ठिता प्रतिष्ठिता समवाये अप्रतिष्ठितानामेवेति अप्रति-
ष्ठिता निर्धना दुहितरः ताभ्य एव मातृधनमृणावशिष्टं देयं ऋत इत्याह। ताभ्य ऋतेऽन्वयः। ताभ्यो दुहितृभ्यो विना दुहितृ-
णामभावेऽन्वयः पुत्रादिर्गृह्णीयात्। तच्च विभजेरन्सुताः पित्रोरूर्ध्वमित्यनेनैव सिद्धं स्पष्टार्थमुक्तं। अविभाज्यमाह। पि-
तृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमर्जितं। मैत्रमौद्वाहिकं चैव दायादानां न तद्भवेत्॥ क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः। दायादेभ्यो
न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च॥ मातापित्रोर्द्रव्याविरोधेन यत्स्वयमर्जितं मैत्रं मित्रसकाशाल्लब्धं औद्वाहिकं विवा-
हलब्धं दायादानां भ्रातॄणां न भवेत्। क्रमात्पित्रादिक्रमादायातं यत्किंचिद्द्रव्यमन्यैर्हृतं असामर्थ्यादिना पित्रादिभिरनुद्धृतं

यः पुत्राणां मध्ये एकद्रुतरा च्यतु स्येपोद्धरति तदापादेभ्यो च ज्ञादिभ्यो न दद्यात् अनुद्धृते विगर्द्दीपातत ज्येष्ठे ज्येतुरीयंश मुद्धृत्य शेलमे
ते संघं तु सर्वेषां सममेव यथा हरांशः पूर्वत ज्येष्ठा तु पोन भूमिमेक मध्ये दद्यु रेकमात्र। यथा नागेल ननते न्ये दत्वां शंतु तुरीय पकमिति। क्रमा
दन्यागतामिति शेषः। तथापि विद्यये वा वेदाध्यापने नाध्यापनेन अर्थपर्त्वा ख्यानेन वालब्धं तदपि दायादेभ्यो न दद्यात्। अजार
९८ एक वो न्वहीयात अत्र च पित्र द्रव्यविरोधेन पाल्किंचित्स्वयमर्जितमिति पर्यवसेयः। अत एवापि द्रव्याविरोधेन जन्ये मेगलब्धं पित्र
द्रव्याविरोधेन पदोद्वाहिकं चात्। क्रमायातमुद्धृतपितृ द्रव्याविरोधेन विद्यापापलब्धं इति प्रत्येकमभिसंवध्यते तथापि पितृ
द्रव्यविरोधेन प्रत्यपकारेण यन्मैत्र्यासुरादिविवाहेषु पलब्धं तथापि पितृद्रव्येप क्रमायातमुद्धृतं तथा च द्रव्यलब्धं पावि
॥९८॥ द्यपापालब्धं तत्सर्वं सर्वैः भ्रातृभिः पित्रा च विभाजनीयं तथा पितृद्रव्यविरोधेत्यस सर्वशेषः त्वादेवपितृद्रव्याविरोधेन प्रत
ग्रहलब्धमपि विभाजनीयं अस्य च सार्वशेषः त्वान्नावेमे जमौद्वाहिक चित्पादिनार ध्य अर्थापि तृद्रव्यः विरोधेन पि जन्मे च
दिलब्धं तस्याविभाज्यत्वान्मे ज्ञादि वचनमर्थवदिसुच्यते तथा सति समाचार विरोधः विद्यालब्धे नारद वचन विरोध ध्य कु
वं विन्नयाद्यात् र्पी विद्यामाधिगच्छतः नागं विद्या हन्ना तस्मात्स लब्धेता स्तुतोपि सन्निति तथा विद्याधनस्य विभाज्यस्य त
क्षण मुक्तं कान्त्यापनेन परक्तोपयोगिन विधा प्राप्ता न्यपुस्तया। तया लब्धं धनं यद्युविद्याप्राप्तं तदुच्यत इति तथापि तृद्रव्या

रोधनेत्यस्यच्छिन्नवाक्यत्वे शातिस्महन्नध्वस्याविभाज्यत्वमावारविरुद्धः मा पद्यते एतदेवास्पष्टीकृतं मनुमा च अनुपघ्नन्पित्र्यद्रव्यं श्र
मेणोपदुपार्जयेत दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव चेति श्रमेणसेवाकृष्यादिना न पितृद्रव्याविरोधेन यत्स्वेनार्जितं द्रव्यं
तदविभाज्यमिति निवर्त्यो विभागप्राप्त्यभावस्य पृथक्ध्वेनवक्तव्यंतत्रस्यैव नान्यस्येत पुंसिद्धतरं प्राप्तिपूर्वकोऽस्य प्रतिषेधः अत्र केचि
द्विधंप्राप्तिमाहुः यत्किंचित्पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छति भागो यवीयसां तत्र अदि विद्यानुपालिताः ज्येष्ठो वा कनिष्ठो वा मध्य
मो वापितरि प्रेते अप्रेते वा यवीयसां वर्षीयसां वेति व्याख्याने न पितरि सत्यसति मैत्रादन्नोविभाजित्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यत इति त
दसत्तन ह्यत्र प्राप्तस्य प्रतिषेधः किंतु सिद्धस्यैवानुवादो यं न्यो क्रसिद्धस्यानुवादकात्येव प्रायेण स्मिन्प्रकरणे वचनानि अथ
वासम चैतैस्तु पत्यां प्राप्तं सर्वेति त्रसमांशिन इति प्राप्तस्यायवाद इति संतुष्यंतु मा वान्नम अतम्यपत्निं पितारे प्रेत इत्यास्मि ।न्यच
नेज्येष्ठादिपदविवक्ष्यायां पूरितिव्यामाहमात्रे अतो मैत्रादिवचने पितृप्राणुध्ववा अविभाज्यत्वेनोक्तोपा किं चित्पायितरे प्रे
त इत्यपवादोयमिति व्याख्येयं तथा अन्यदपि विभाज्यमुक्तं मनुना वस्त्रं पत्रमलंकारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः योगक्षेमं प्रचारं
च न विभाज्यं प्रचक्षत इति धृतानामेव वस्त्राणामविभाज्यत्वं न धृतेतरस्यैव पिरधृतानि तु पितुरूर्ध्वं विभजयतां माधा
नौ रोहात व्यानिश्च धाह बृहस्पति वस्त्रालंकाराश्चादिपदन्यदाहनापुदकं गंधमाल्यैः समनार्च्यं व्यस्तमौ तितदर्पयेहुति

अधस्तातित्वमश्चाणोविभाज्यान्येवपत्रंवाहनमश्वशिविकादि इत्यपिपद्येनामूलं तत्रस्यैवपितुस्तस्कवमश्चवदेव अश्वादूनां
वहुत्वेतु तन्निक्रयापत्त्ता विनांविभाज्यत्वमेववैषम्येणाविभाज्यत्वेज्येष्ठस्य अनाविकं सैकशफं न जातु विषमं भजेयत
९३ अजाविकंसैकशफंज्येष्ठस्यैववित्रीयत इति मनुस्मरणात्। अलंकारोपियोयेन धृतः स तस्यैव स धृतः साधारणो विभ
ज्यएवपसोढाणवतिपश्चान्निरलंकारो धृतो न चेत्। नतेभज्ञेरन्दायादा न जमातरः पातंतिते इति अलंकारोधृतोनचेदितिवि
शेषणोपादानाद्धृतानांविभाज्यत्वंगम्यते। कृतान्नंतेदुत्लामोदकादितद्वाविभाज्यं यथासंभवं भोक्तव्यं उदकं उदकाधारः कूपा
॥९३॥ दि॥ तच्च विषमंमूल्यादिद्वारेण न विभाज्यं पर्यायेणोपभोक्तव्यं स्त्रियश्च दास्यो विषमा न मूल्यद्वारेण विभाज्याः पर्यायेण कर्म
कारयितव्याः। अवरुद्धास्तु पित्रा स्वैरिण्याद्याः समास्त्रा पितृवैर्न विभाज्याः स्त्रीषु च संयुक्तास्वविभाग इति गौतमस्मरणात्
योगक्षेमंच योगक्षेमंच योगशब्देनालब्धलाभकारणं श्रौतस्मार्ताग्निसाध्यमिष्टं कर्म लक्ष्यते क्षेमशब्देन लब्धप
रिरक्षणहेतुभूतं बहिर्वेदिदानतडागारामनिर्माणादिपूर्तं कर्म लक्ष्यते तदुभयं पैतृकमपि पित्रद्रव्यविरोधार्जितम
व्याविभाज्यं। यथाह लौगाक्षिः। क्षेमं पूर्तं योगमिष्टमित्याहुस्तत्वदर्शिनः अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेव चेति यो
गक्षेमशब्देन योगक्षेमकारिणो राजमंत्रिपुरोहितादय उच्यंत इति केचित् शस्त्रचामरछत्रोपानत्प्रभृतय इत्यन्ये

प्रचारो गृहारामादिषु प्रवेशनिर्गममार्ग उच्यते सोऽप्यविभाज्यः पत्नूत्शान साछेत्रस्याविभाज्यत्वमुक्तं। अविभाज्यं सगोत्राणाम
सहस्रात्कुलैरपि। याज्यं क्षेत्रं च पत्रं च कृतान्नमुदकं स्त्रिय इति दुहितृमोत्पन्न क्षेत्रिपादिपुत्रविषयं न ज्ञायते गृहा न्नदया
स्त्रत्रयादिसुतापवैपघप्येषां पिता दद्यान्मृतविप्रासुतो हरेदिति स्मरणात्। पाऽपपायनत्व ध्वंपितृप्रसादत्त ध्वस्या
प्यविभाज्यत्वं दृश्यते निपमातिक्रमाज्जिति स्याविभाज्यत्वेमनंतरमेव निरासि पितृद्रव्याविरोधेन यद्दर्जितं तद्विभ
ज्ञेनोपमिति स्छितं तत आर्जकस्य भाग द्वयं वसिष्ठवचनात् येन चैषां स्वयमर्जितं स्यात्। स द्व्यंशमेव लभेतेति अस्यापव
दमाह। तस्मान्यार्यसमुच्छाने विभागस्तु समः स्मृतः अविभक्तानां भ्रातृणां साधारणस्यार्थस्य वृद्धिवाणिज्यादिनास
मुच्छाने सम्यवर्धने कृतवित्वते समस्तविभागानां पितुरेशाद्वयं पितृद्रव्ये पुत्राणां विभागो दर्शितः इदानीं पैतृका
महे पौत्राणां विभागो विशेषमाह। अनेकपित्राणां तु पितृतो भागकल्पना धापिपितामहे द्रव्ये पौत्राणां जन्मनास्वत्वे
पुत्रैरेके शिष्टं तथापि तेषां पितृद्वारेणैव पैतामह द्रव्यविभागकल्पना न स्वरूपापेक्षपरतद्व्यो भवति जहा अविभ
क्तमृतरः पुत्रानुत्पाद्य दिवंगतास्तत्रैकस्य द्वै पुत्रवन्यस्य त्रयोऽपरस्य चत्वार इति पुत्राणां वैषम्ये तत्र द्वावे
कं स्वपित्र्यंशं लभेते अन्ये त्रयोप्येकं पित्र्यंशं लभंते। चत्वारोप्येकं पित्र्यमंशं लभन्त इति तथा पुंसि चितुर्त्र बुधिपमाणे

मुक्तेषु चित्तु जानुत्पाद्य विनष्टे ऽष्टमप्य यमेव न्यायो धिप्रमाणेनः। स्वांशानन्तं तेतच्छानामपि पुत्राः पि त्रान्ये वाशान्त नंतद्
तिवा च नि काव्यवस्था। अथ धनाविनाशे पितर्यविद्यमाने पत्रके वा पौत्रस्य पैतामहे द्रव्ये विभागे नास्ति धिप्रमाणेपि
तिरिं पितृतो भागकल्पनेत्यक्तं चात नवन्या स्यार्जितवत्पितृ रिक्थे पैत्वं त्याशंकितेऽथाहायन्नूर्ये पिता गृहे त्यन्त्रा निवधो
९५ द्रव्यमेव वा तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैवाहि। मनूः शालि क्षेत्रादिकातिवधएकस्य पार्णे नरकस्ये यंतर्पणानि
तथैकस्य कर्मफलेन रकस्येष्यंति कर्मफलानीत्याद्य चेल क्षणा द्रव्यं सुवर्णरयतादि यत्पितामहेन प्रतिगृहवि
॥१८४॥ जयादिलब्धं तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्ये लोकप्रसिद्धामेतस्त्वाविभागोऽस्ति हि यस्मात्तत्सदृशं समानं तस्मान्न पितृ
रिक्थे पैत्व विभागो नापि पितृ भोगद्वयं न्यूनं तत्पितृतो भागकल्पतेत्येतत्स्या मेसमो पि वाचति के विभागं चेत्पिताकुर्या ॥१८४॥
दित्येतस्यार्जित विषये जीवतोरस्य तंत्रः। स्याद्भारपापि सम न्यूनं इत्येतद् पिपारतंभ्रमातापि त्रार्जित द्रव्यविषयंत
पा अमीशाये हितीवतो द्वत्योतदपितया च सरयरक्षायामातरि स्यहे च पितरि विभागमनिच्छत्यपि पुत्रेच्छया पितामह द्र
विभागोऽन्नवतितथा अविभक्ते नापित्रापैतामहे द्रव्ये दापमाने विक्रीपमाणे वापौत्रस्य निषेधेप्यधिकारः पित्रार्थेते
तु न निषेधाधिकारः तत्परद्धतं त्वाद्यनुमतिस्तु कर्तव्यता तत्था हि पैत्रके पैतामहे च स्वाम्यं पापि जन्मने

यतथापि पैतृके पितृपरतंत्रत्वात्पितुश्चार्पकत्वेप्राधान्यात्पित्रार्चितिपुज्यपुज्यमाने स्वार्जिते द्रव्ये पुत्रेणानुमतिः कर्त्र।
व्या पैतामहे तु द्वयोः स्वाम्यविशेषमिति निषेधाधिकारोप्यस्त्विति विशेषः। मनुरपि पैतृकं तु पिता द्रव्यमनुवाप्तं यदा
प्नुयात्। न तत्पुत्रैर्भजेत्साधर्मकामः स्वयमर्जितमिति। पितामहार्जितं केनापि पत्वलं पितामहेनानुहृतं यदि पि
ता द्धरति तत्स्वार्जितमिव पुत्रैः सार्धमकामः स्वयं न विभजेदिति वदन्पितामहार्थितमकामोपि पुत्रेच्छया पुत्रैः सह
विभजेदिति दर्शयति विभागोत्तरकालमुत्पन्नस्य पुत्रस्य कथं विभागकल्पने सत आह विभक्तेषु सुतो जातः
सवर्णायां विभागभाक्। विभक्तेषु पुत्रेषु पश्चात्सवर्णायां भार्यायामुत्पन्नो विभागभाक् विभक्तजस्तदिति विभागः। पित्रोर्भाग
स्तेन भजेत इति विभागभाक्। पित्रोरूर्ध्वं तयोरंशात् लभते इत्यर्थः ममभागश्चासत्यं दुहितरि मृता। दुहितरि शेषमित्य
केव्वात्। असवर्णायामुत्पन्नस्तु स्वांशमेव पित्र्यं लभते मातृकं तु भागं सर्वमेव पुत्र्ये दवमुब्ने नार्के ह्रुविभागादात्स
पित्स मेव हरेद्धनामिति पित्रोरिदंधेव्यामिति व्याख्येयं अतो विशेषः पूर्वयः पित्रोर्मृतौ तु भागे विभक्तये इति स्मरणात्
विभक्तयोर्माता पित्रोर्भागविभागात्पूर्वमुत्पन्नो न स्वामी विभक्तयस्य जातं भागे न स्वामीत्यर्थः। तथा विभागे सत्वं
लं पितृपार्थिकिंचिदर्थितं तत्सर्वं विभक्तयस्यैव पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रार्जयस्वयमर्थितं। विभक्तयस्य तत्सर्वमेव।

भा जो

सापूर्वया: स्मृता इति स्मरणात्। ये च विभक्ताः पित्रा सह संसृष्टास्तैः सार्धं पितुरूर्ध्वं विभक्तो यो विभजेत तथाह मनुः संसृ
ष्टास्तैः न वा पि स्फर्विभजयेत स तैः सहेति। पितुरूर्ध्वं पुत्रेषु विभक्तेषु पश्चादुत्पन्नस्य कथं विभागाकल्पनेत्यत आह
९५ दृष्टात् द्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् तस्य पितरि प्रेते भ्रातृविभागसमये ऽस्पष्टगर्भायां मातरि स्थिते विभागे
लब्धमुत्पन्नस्य विभागः कुत इत्याह। दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात्। आयः प्रतिदिवसं प्र
वृद्धं अदूत्य घृते व्ययः पितृकृतस्यापाकरणीताभ्यामायव्ययाभ्यां परिशोधितं तस्मादुद्धृत्य तद्भागो दातव्यः स्यात्। एतदुक्तं भ
॥ ९५॥ ति प्राप्तिस्वकेषु भागेषु तदुद्धृत्य पुनर्वेश्य पितृकृतं चर्णमपनीयावशिष्टेभ्यः स्वेभ्यः स्वेभ्यो भागेभ्यः किंचित् किंचि
दुद्धृत्य विभक्तजस्य विभागः स्वभागसमः कर्तव्य इति। एतच्च विभागसमये स्फुटगर्भायां अप्रजस्यास्य गर्भो
यां विभागादूर्ध्वमुत्पन्नस्यापि वेदितव्यं स्पष्टगर्भायां तु प्रसवं प्रतीक्ष्य विभागः कर्तव्यः यथाह वशिष्ठः अथ भ्रातृणां दाय
विभागो याश्चानपत्याः स्त्रियस्तासामापुत्रलाभादिति गृहीत्वा गर्भिणीनामापुत्रलाभात् प्रतीक्षणामिति यो ऽजनीयां वि
भक्तजः पित्र्यमेव स सर्वं धनं गृह्णीयात् यथाह तत्र यदि विभक्तः पिता माता वा विभक्तापपुत्राय स्नेहवत्सोदाभर
णादिकं प्रयच्छति तत्र विभक्तजायेतदानप्रतिषेधो न कर्तव्यो नापि दत्तं प्रत्यपहर्तव्यमित्याह। पितृभ्यां यस्य यद्दत्तं

भ्रक्रयोरंशांत दूर्ध्वं विभक्तजातो यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव नान्यस्येति वेदितव्यं । जीवद्विभागे त्वपुत्रस्य समांशित्वं पत्न्या नामुक्तं यद्दिकुर्वीत सम
तस्यैव धनं भवेत्य माता पितृभ्यां विभक्ताभ्यां पूर्वं विभक्तस्य पुत्रस्य यद्दत्तमलंकारादि तत्तस्यैव पुत्रस्य न विभक्तस्य यस्यत्वं भवति ।
न्यायसाम्याद्विभागात्प्रागपि यस्य दत्तं तत्तस्यैव तया असति विभक्तेजो विभागे पितुरूर्ध्वं विभागेपि पत्नीनां स्वपुत्रसमांशित्वं द
र्शयितुमाह । पितुरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् । पितुः शावर्णादूर्ध्वं विभजतां माता पि स्वपुत्रांशसमंशं हरेत्य यदि स्त्री
धनं तद्दत्तं दत्ते त्वर्धांशहारिणीति वक्ष्यते । पितर्युपरते यद्य संस्कृता भ्रातरः सन्ति तत्संस्कारे को विधिरित्यपत ईत्य आह । असंस्कृ
तास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः । पितुरूर्ध्वं विभजद्भिर्भ्रातृभिरसंस्कृता भ्रातरः समुदायद्रव्येण संस्कर्तव्याः । अ
संस्कृतासु भगिनीषु विशेषमाह । भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्वांशं तुरीयकं । अस्यार्थः भगिन्यश्चासंस्कृताः सं
स्कर्तव्या भ्रातृभिः किं कृत्वा निजान्निजाच्चतुर्थमंशं दत्वा अनेन दुहितरोपि पितुरूर्ध्वं अंशभागिन्य इति गम्यते तत्र निजा
दंशादिति प्रत्येकं परिकल्पितान्निजादंशाद्दत्वं चतुर्थांशो दातव्य इत्ययमर्थो भवति किं तु यज्जातीया कन्या तज्जातीयपु
त्रभागाच्चतुर्थांशभागिनी साकर्तव्या एतदुक्तं भवति यदि ब्राह्मणी सा कन्या तदा ब्राह्मण्याः पुत्रस्य यावानंशो भवे
त्तितस्य चतुर्थांशस्तस्या भवतीति तद्यथा यदि कस्य चिद्ब्राह्मणस्यैव पत्नी पुत्र एकः कन्या चैका तत्र पित्र्यं सर्वमेव द्र
व्यं द्विधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयमंशं कन्यायै दत्वा शेषं पुत्रो गृह्णीयात् अथ द्वौ पुत्रावेका कन्या तदा पितृध
नं सर्वं त्रेधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयमंशं कन्यायै दत्वा शेषं द्वौ पुत्रौ विभज्य गृह्णीतः । अथ त्वेकः पुत्रो द्वे

२४

कं न्येतादापि त्र्यंशं नं त्रेधा विभज्यैकं भागं चतुर्धा विभज्य तत्र द्वौ भागौ ब्राह्मण्याः कन्यायाः दत्त्वाऽवशिष्टं सर्वं पुत्रो
गृह्णीयात् एवं समानजातीये पुत्रे सवि षमेषु भ्रातृषु भगिनीषु च पोडशं न पर्य दातु ब्राह्मणीपुत्रस्य कः क्षत्रियान्यैक
तत्रापि त्र्यंशं द्रव्यं सप्तधा विभज्य स क्षत्रियापुत्रो भागं स्त्री चतुर्धा विभज्य तुरीयांशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणी
९८ पुत्रो गृह्णाति यदा तु द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ क्षत्रियाकन्या चैका तत्रापि त्र्यंशं धनमेकादशधा विभज्य तेषु पञ्चातं शा
न् क्षत्रियापुत्रो भागांश्चतुर्धा विभज्य चतुर्थमंशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं सर्वं ब्राह्मणीपुत्रौ विभज्य गृह्णीतः एवं
॥ ९६ ॥ जातिवैषम्ये भ्रातृणां भगिनीनां च शंख्यायाः सामे वैषम्ये च सर्वत्रोह्नीयं न च दत्त्वा शेषं तु तुरीयक मिति तुरीयं
शाचिव क्षं यासं स्कारमात्रोपयोगि द्रव्यं दत्त्वेति व्याख्यानं पुत्रमनुवचनविरोधात् । स्वस्व्यांशो न्यूनस्त्वकन्याभ्यः
प्रदद्युः भ्रातरः दायकः स्यात्स्वादंशाच्चतुर्भागं पतितास्युरदित्सवः दुहितृस्य स्यार्थाः ब्राह्मण्या उपो नतरो ब्राह्मणा
प्रकृतिभ्यो भागिनीभ्यः स्वेभ्यः स्वजातिविहितेभ्य वंशोभ्य चतुरो शान्हरेद्विप्र इत्यादिव क्ष्यमाणेभ्यः स्यात्स्या
दंशादात्मीयाद्भाग चतुर्थं चतुर्थं भागं दद्युः न चात्मीयभागाद्भूत्य चतुर्थांशोदेय इत्युच्यते किं तु स्व
जातिविहितादेवैकस्मात्यथ कृत्वा पृथक्पृथक् एवैकस्यै कन्यायै चतुर्थांशो देय इति जातिवैषम्ये समे स्यावैषम्ये

चविभागत्कृप्तिस्तैर्विपत्कितास्यपरदिसवदुत्यकरणेप्रत्यवायश्रवणाद्वश्यंदातव्यताप्रतीयते।अत्रापि
तुर्यभागवचनमविवक्षितंसंस्कारोपियथिजिदुव्यदानमेवविवक्षितमिति।चैत्,नस्मृतिद्वयेपिचतुर्थे
रादानाविवक्षयाःप्रमाणाभावाददानेप्रत्यवायश्रवणाच्चेतियदपिकैश्चिदुच्यते अंशोदानविवक्षायांवेद्
भ्रातृकायाबहुधनत्वेचदुर्भागिनीकस्यचनिर्धनंप्राप्नोतीतितद्दत्तनीत्यापरिहृतमेवनह्यत्रात्मीयपादूनाग्दि
त्यचतुर्थस्यांशस्यादानमुच्यतेयेनतयास्यात्।अतोऽसहायमेधातिथिप्रभृतीनांव्याख्यानमेवचतुरश्रंने
नामर्थैः।तस्मात्पितुरूर्ध्वंकन्याप्यंशभागिनीपूर्वंतुपान्कैत्पिताददातितदेवत्तनैतविशेषवचनाभावादिति
र्वमनवद्यंएवंविभागंचोत्पिताकुर्यादित्यादिनाप्रबंधेनसमानजातीयानांभ्रातृणांपरस्परंपित्राचसहविः
गत्नोप्रिरुक्तोअधुनाभिन्नजातीयानांविभागमह।चतस्त्रिद्व्येकभागाःस्युर्वर्णशोब्राह्मणात्मयाः।क्षत्रिया
स्त्रिद्व्येकभागेविड्जास्त्वेकभागिनः।तिस्रोवर्णानुपूर्व्येणनिब्राह्मणस्यचतस्रः।क्षत्रियस्यतिस्रः।वैश्यस्यद्वेशूद्
स्यैकेतिभार्यादर्शितास्तत्रब्राह्मणात्मया।ब्राह्मणोत्पन्ना।वर्णशः वर्णशब्देनब्राह्मणादिवर्णाश्रूपउच्यंते
संख्येककवचनाच्चदीप्सायामित्यधिकरणकारकादेकवचनाद्वीशायांशाश्च अतश्चवर्णेवर्णेब्राह्मणोत्पन्ना।

ऽयाक्रमं चतुस्त्रिद्व्येकभागा भवेयुः एतदुक्तं भवति ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्ना ये एकैकशश्चतुरश्चतुरो भागाल्लभन्ते
९२ नेव क्षत्रियायामुत्पन्नास्त्रीन्स्त्रीन वैश्यायां द्वौ द्वौ शूद्रायामेकमेकमिति छत्रियाछत्रियेणोत्पन्ना वर्णश इत्यनुवर्त
ऽयथाक्रमं त्रिद्व्येकभागाः छत्रियेण छत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रींस्त्रीन् भागाल्लभन्ते वैश्यायां द्वौ द्वौ शूद्रायामेक
विट्शूद्राः वैश्यानोत्पन्नाः अत्रापि वर्णश इत्यनुवर्त्तते ऽयथाक्रमं द्व्येकभागिनः वैश्येन वैश्यायामुत्पन्नाः प्रत्येकं द्वौ द्वौ
लभन्ते शूद्रायामेकमेकं शूद्रस्यैकैव भार्या इति भिन्नजातीयपुत्राभावात्तत्पुत्राणां पूर्वोक्त एव विभागः। यद्यपि चतुस्त्रि
भागा इति विशेषेणोक्तं तथापि प्रतिग्रहप्राप्तभूमिव्यतिरिक्तविषयमिदं द्रष्टव्यं यतः स्मरति। न प्रतिग्रहभूर्दे
॥ ६॥ त्रियादिसुताय वै। यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेदिति प्रतिग्रहग्रहणात्क्रयादिलब्धा भूः छ
दिसुतानामपि भवत्येव। शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधोऽस्य। शूद्रां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हतीति यदि
प्राप्ता भूः छत्रियादिसुतानां न भवेत्तदा शूद्रपुत्रस्य विशेषप्रतिषेधो नपपद्यते जत्यन्ब्राह्मणछत्रियविशां
पुत्रो न रिक्थभाक्। यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेदिति तदपि जीवता पित्रा यदि शूद्रापुत्रायापकि

त्तं स्यात्तद्द्विवर्यंपदात्तु प्रसाददानं नास्तितदैकांशभागीत्यविरुद्धं सर्वविभागशेषं किंचिदुच्यते अन्योन्यापहृतं द
व्यं विभक्ते यच्चेद्दृश्यते। तत्पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः परस्परापहृतं समुदायद्रव्यं विभागकाले चाज्ञातं
विभक्ते पितृधने पश्चाद्दृश्यते तत्समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिशास्त्रमर्यादा अग्रजस्यमैरंशैरतिवदन्नाउद्धारविभ
गोनिषिद्धः विभजेरन्निति वदता येन दृश्यते तेनैव न ग्राह्यमिति दर्शितं द्विवचनस्यार्थवत्त्वान्न समुदायेद्रव्या
पहारे दोषाभावपरत्वात्। तत्तु मनुनाऽज्येष्ठस्यैव समुदायद्रव्यापहारे दोषो दर्शितात कनीयसां पोऽज्येष्ठो वि
कुर्वीत लोभाद्द्रात्यवीयसः। सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियंतव्यश्च राजभिरिति वदता नैतद्वचनः संभावितस्या
त्र्यस्यापितृस्थानीयस्य ज्येष्ठस्यापि दोषं वदता ज्येष्ठपरतंत्राणां कनीयसां पुत्रस्थानीयानां दंडापूपकन्यायासुत
रां दोषो दर्शित एवातप्याचाविशेषेणैव दोषः भूयते येऽविभागिनं भागान्नुदते चपते वैनं संचिद्वेनं चपते
अपुत्रमथ पैत्रं च पत इति। यो भागिनं भागाद्धभागान्नुदते भागादपाकरोति भागं तस्मै न प्रयच्छति सु भागान्नु
नुएनं नाशयति चपते नाशयति दोषिणं करोति यदि तं न नाशयेत तदा तस्य पुत्रं पौत्रं वा नाशयतीति ज्येष्ठविशे
षमंतरेणैव साधारणद्रव्यापहारिणो दोषः ... साधारणद्रव्यमात्मनोपि स्वं भवतीति स्वल्पबुध्याग

ह्यमाणंनदोषंपार्वतीतिमवं।तदसत्।स्वत्वबुध्यागृहीतेप्यवर्जनीयतयापरस्वमपिगृहीतमेवेतिनिषेधानुपूर्व
षमा।वत्सैवयथामोदृचरौ।विपन्नेसदृशातयामाषेवुगृह्यमाणेन्तु अयज्ञीयामाषा इतिनिषेधोनप्रविशा
९८ यच्चबुध्यागृह्यमाणत्वादितिपूर्वपक्षिणोक्तंमुद्गापमवेषुगृह्यमपेक्ष्यवर्जनातयामाषावपवपगृह्यतेएवी
धः।पुत्रवसत्येवेतिराह्यंतिनोक्तं।तस्माद्दद्वचनतोन्यायतश्चसाधारणद्रव्यापहारेदोषास्तीतिदर्शितंद्र
यणस्य भागेविशेषंदर्शयन्स्तस्यस्वरूपमाह।अपुत्रेणपरक्षेत्रेनियोगोत्पादितःसुतः उभयोरिक्थसौपि
॥९८॥ डदाताचधर्मतः अपुत्रांगुर्वनुज्ञातइत्युक्तेविधना अपुत्रेणदेवटादिमापरक्षेत्रेपरस्मार्यायांगुरुनिय
त्पादितःपुत्रउभयोर्वापिक्षेत्रिणोरसौरिक्थहारीपिंडदाताचधर्मतः इत्यस्यार्थः यदासौनियुक्तोदेव
स्ययमप्यपुत्रोऽपुत्रस्यक्षेत्रेश्चपुत्रार्थंप्रवृत्तोयंजनयतिसद्विपित्रकोद्व्यामुष्यायणोद्वयोरपिरिक्थ
डदाताचयदातुनियुक्तः।पुत्रवान्केवलंक्षेत्रिणःपुत्रार्थंप्रवर्ततेतदातदुत्पन्नःक्षेत्रिणएवपुत्रोनवी
जिनःसचतनियमेनवीयितोरिक्थहारीपिंडदोचेतियथोक्तंमनुनानोकियाच्चकपगमाक्षेत्रंवीन्याथं

पतेत्तस्य हस्त्रागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिकश्चेति क्रियाभ्युपगमादिति। अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरपि भवत्विति संविदं ग्राकार
क्षेत्रं क्षेत्रस्वामिना बीजावपनार्थं बीजिने दीयते तत्र तस्मिन्क्षेत्रे उत्पन्नस्यापत्यस्य बीजिक्षेत्रिणौ भागिनौ दृष्टौ महर्षिभिः। तथा फलं त्वन
भिसंधाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्बलीयसीति। फलं त्वनभिसंधायेति अत्रोत्पन्नमपत्यमा
वयोरस्त्वित्येवमनभिसंधाय परक्षेत्रे यदपत्यमुत्पाद्यते तत्प्रत्यक्षं क्षेत्रिण एव यतो बीजाद्योनिर्बलीयसीति गवाश्वादिषु तथाद
र्शनात्॥ अत्रापि नियोगो वाग्दत्ताविषय एव इतरस्य नियोगस्य मनुनापि हत्वात् देवराद्वा सपिंडाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया
प्रजेप्सिताधिगंतव्या संतानस्य परिक्षये विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि। एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथंच
नेति एवं नियोगमुपन्यस्य मनुः स्वयमेव निषेधति नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः। अन्यस्मिन्हि नियुंजा
ना धर्मं हन्युः सनातनं नोद्वाहिकेषु मंत्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित्। न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः। अयं द्विजैर्हि
विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः। मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति। स महीमखिलां भुंजन्राजर्षिप्रवरः पुरा। वर्णानां
संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः। ततः प्रभृति यो मोहात्प्रमीतपतिकां स्त्रियं। नियोजयत्यपत्यार्थं तां विगर्हंति साधव इति न

चविहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प इति मंतव्यं नियोगेणेनिंदाश्रवणात्स्त्रीधर्मेषु व्यभिचारस्य च दृशो दोषश्रवणात
ज्जन्मस्य पुशंसनाच्च यथा मनुरेव कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः न तु नामापि गृह्णीयात्पत्यौ प्रेते परस्य त्विति
९८ वनार्थं पुरुषांतराश्रयः णामपि प्रतिषिध्य आशीतामरणात्क्षांता नियता ब्रह्मचारिणी यो धर्म एकपत्नीनां कां
तीतमनुत्तमं। अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणां दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसंततिं। मृते भर्तरि स
स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता। स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः। अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमतिवर्तते। से
॥९९॥ दामवाप्नोति परलोकाच्च हीयत इति पुत्रार्थमपि पुरुषांतराश्रयणं निषेधति। तस्माद्विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल
तिनियुक्तो। एवं विवाहसंस्कृता नियोगे प्रतिषेद्धुकस्तर्हि धर्म्यो नियोग इत्यत आह। यस्या म्रियेत कन्याया वाचा
त्ये कृते पतिः तामनेन विधानेन निजो विंदेत देवरः। यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रतां मिथो भजेदाप
सवात्सकृत्सकृदृतावृताविति यस्मै वाग्दत्ता कन्या स प्रतिग्रहमंतरेणैव तस्याः पतिरित्यस्मादेव वचनादवगम्य
स्मिन्प्रेते देवरस्तस्य ज्येष्ठः कनिष्ठो वा निजः सोदरः विंदेत परिणयेत यथाविधि यथाशास्त्रं योधिगम्य परा

नेनाविधानेनघृताभ्यंगवाडिजमादिवामुल्कवस्त्रंमुचिवतांमनोवाग्घायसंपतंमिथोरहस्यागर्भधारणात्प्रत्
त्वेकैकवारंगच्छेत्अयंचविवाहोवाचनिकोघृताभ्यंगादिनियमवान्निपुत्राभिगमनोगामितिनदेवरस्यभार्यात्व
मायादंपतिअतस्तदुत्पन्नमपत्यंक्षेत्रस्वामिनएवभवतिनदेवरस्यसेविदात्भयोरपिसमानोसमानजात
पपुत्राणांविभागलोकप्रसिद्धोअधुनामुख्यगौणपुत्राणांदायग्रहणविवस्थांदर्शायितुंस्तेषांस्वरूपंतावदाह
औरसोधर्मपत्नीजस्तत्समपुत्रिकासुतःक्षेत्रजःक्षेत्रेजातस्तस्यसगोत्रेरेणत्रेरेणवा।गृहप्रच्छन्नउत्पन्नेगूढपस्तु
सुतःस्मृतःकानीनःकन्यकाजातोमातामहसुतोमतः।अक्षेनायांक्षतायांवाजातःपौनर्भवःसुतःदद्यान्मातापिता
वायंसपुत्रोदत्तकोभवेत।क्रीतश्चताभ्यांविक्रीतःकृत्रिमःस्यात्स्वयंकृतःदत्तात्मातुस्वयंदत्तोगर्भेविन्नःसहोढज।उत्प
न्नोगृहेयतेयस्तसोपिविद्वोभवेत्सुतः।उरसोजातऔरसः।पुत्रसचेधर्मपत्नी[illegible]।।उसर्वेणाधर्मविवाहोढाधर्म
पत्नीताभ्यांजातःऔरसःपुत्रोमुख्यःतत्समपुत्रकासुतः।तत्समःऔरससमःपुत्रिकायासुतःपुत्रिकासुतःअतएवौरस
समःयथाहवशिष्ठःअभ्रातृकांप्रदास्यामितुभ्यंकन्यामलंकृतांअस्यांजोयापतेपुत्रः।समेपुत्रोभवेदितितिअथ

100

वा पुत्रिकैव सुतः पुत्रिकासुतः सोप्यौरससम एव पित्रवंपवानामल्पत्वान्मात्रवपवानां वा इत्याद्यं यथाह वसिष्ठः ।रत
पुत्रः पुत्रिकैवेति तृतीयपुत्रः पुत्रिकैवेत्यर्थः द्यामुख्यापाणिस्कृपनकस्यौरसादपकृष्टः । अन्यक्षेत्रोत्पन्नत्वात् । छेत्रयः
जातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा । इतरेण सपिण्डेन देवरेण वोत्पन्नः पुत्रः क्षेत्रजः गूढजः पुत्रो भर्तृगृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो ह
धिकजातीयपुरुषजत्वपरिहारेण पुरुषविशेषजत्वनिश्चयाभावेपि सवर्णजत्वनिश्चये सति वेदितव्यः ।कानी
॥२००॥ कन्यायामुत्पन्नः पूर्ववत्सवर्णात्समातामहस्य पुत्रः प्रगूढा सा भवेत्तथा पितृगृहसंस्थिता अथ ऊढा तदा वोढुरे
अथाह मनुः । पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः । तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवमिति पौनर्भवस्तु
अक्षतायां क्षतायां वा पुनर्भ्वां सवर्णेनोत्पन्नः । मात्रा भर्त्रानुज्ञातया प्रोषिते प्रेते वा भर्त्तरि पित्रैतो भ्यो वा यव
स्मै दीयते स तस्य दत्तकः पुत्रः यथाह मनुः माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त
मः सुत इति आपद्ग्रहणादनापदि न देयः दानुरूपं प्रतिषेध तथा एकः पुत्रो न देयः न त्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृ
ह्णीयाद्वेति वसिष्ठस्मरणात् । तथाऽनेपुत्रसद्भावेपि ज्येष्ठो न देयः ज्येष्ठेन सा मार्गेण पुत्री भवति मानवदृ

वपुत्रकर्यकारणे मुख्यत्वात्पुत्रप्रतिग्रहकारस्य पुत्रं प्रतिगृह्य परन्त्वं धूनाहूय परायत्तिर्वावेधनिवेशनस्य मध्ये व्याहृ
तिभिर्हुत्वा अदूरबांधवं बंधुसंनिकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयादिति वासिष्ठेनोक्तः। अदूरबांधवमित्यत्यंतदेशभाषाविप्रकृष्टस्य प्रति
षेधः। एवं क्रीतः स्वयं दत्तः कृत्रिमेष्वपि योज्यं समानन्यायत्वात्। क्रीतस्तु पुत्रस्ताभ्यां मातापितृभ्यां मातापित्रा वा विक्रीतः पू
र्ववत्तथैवैकं पुत्रं ज्येष्ठं च वर्जयित्वा आपदि सर्वेण इत्येवापत्तु मनुनोक्तं क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमंतिकात्स्व
तकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशो वापि वेतितं गुणैः सदृशोऽसदृशो वेति व्याख्येयं न जात्या स्वजातीयस्यैव प्रक्रांतत्वात्। कृ
त्रिमः स्यात्स्वयं कृतः। कृत्रिमस्तु पुत्रः स्वयं पुत्रार्थिना धनक्षेत्रप्रदर्शनादिप्रलोभनैः पुत्रीकृतो मातापितृविहीनस्त
त्सद्भावे तत्परतंत्रत्वात्। दत्तात्मा तु पुत्रः मातापितृविहीनस्तत्त्यक्तो वा तवाहं पुत्रो भवामीति स्वयं दत्तः उपनतः स
होढजः सुतः गर्भो यः स्थितो गर्भिण्यां परिणीतायां पः परिणीतः स वोढुः पुत्रः। अपविद्धो मातापितृभ्यां मुत्सृष्टो यो गृह्य
ते स गृहीतुः पुत्रः सर्वत्रः सवर्णे इत्येव। एवं मुख्यामुख्यपुत्रानुक्रम्य तेषां दायग्रहणे क्रमम् आह। पिंडदोंशहर
श्चैषां पूर्वाभावे परः परः। एतेषां पूर्वोक्तानां पुत्राणां द्वादशानां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तर उत्तरः पिंडदः अंशहृदः

अंशाहरो धनहर्त्ता वेदितव्यः औरसे पौत्रिके पसमहापि औरसस्यैव धनग्रहणे प्राप्ते ज्यकदमाह मनुः पुत्रिकायां कृता
यां तु यदि पुत्रोऽनुजायते समस्तत्र विभागः स्यात् ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रिया इति। तथान्येषामपि पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्स
त्यपुत्तरेषां पुत्राणां चतुर्थांशभागित्वमुक्तं वसिष्ठेन। तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीते औरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागा
।१८। भागी स्यात् दत्तकः इति दत्तकग्रहणं क्रीतकृत्रिमादीनां प्रदर्शनार्थं पुत्रीकरणाविशेषात्। तथा च कात्यायनः उ
त्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः सवर्णा असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनभागिन इति सवर्णाश्छेत्रजदत्तकाद
॥ स्मृ॥ यस्ते सत्यौरसे चतुर्थांशहरा असवर्णाः कानीनगूढोत्पन्नसहोढपौनर्भवास्तेत्वौरसे सति न चतुर्थांशहराः किं तु ग्रा
साच्छादनभाजनाः यदपि विष्णुवचनं अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोढजाः पौनर्भवश्च नैव ते पिण्डरि ॥
क्थांशभागिनः इति तदप्यौरसे सति चतुर्थांशनिषेधपरमेक औरसाधनभावे कानीनादीनामपि सकल
पित्र्यग्रहणमस्त्येव पूर्वाभावे परः। परः इति वचनात् यदपि मनुवचनं एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्र
भुः। आनृशंस्यार्थं तु शेषाणां प्रदद्यात्तु प्रजीवनमिति तदपि दत्तकादीनामौरसः प्रतिकूलत्वे निर्गुणत्वे च बोधितव्यं
तत्र क्षेत्रयस्याविशेषादर्शितस्तेनैव षष्ठांशं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् औरसो विभजेद्दायं पित्र्यं

चममेव चेति प्रतिकूलत्व निर्गुणत्व समुच्चये षष्ठमंशमेकत्वरस द्वावे पंचमांशमिति विवेकः व्यां। पदयमनुना पुत्राणां ष
ड्वयमुपन्यस्य पूर्वषट्कस्य दायाद बांधवस्य मुत्तरषट्कस्या दायाद बांधवत्वमुक्तं औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च। गू
ढोत्पन्नोपविद्धश्च दायादा बांधवाश्च षट्॥ कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा॥ स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायाद
बांधवाः इति तदपि स्वपितृसपिंड समानोदकानां सन्निहितारिक्थहरांतराभावे पूर्वषट्कस्य तद्रिक्थहरत्वमुत्तरषट्कस्य तु तन्नास्तीति बां
धवत्वं पुनः समानगोत्रत्वेन सपिंडत्वेनाचोदकप्रदानादिकार्यकरत्वं वर्गद्वयस्यापि सममेवेति स्पष्टं। गोत्ररिक्थे जनयितुर्न
भजेद्दत्रिमः सुतः। गोत्ररिक्थानुगः पिंडो व्यपैति ददतः। स्वधेत्यत्र दत्रिमग्रहणस्य पुत्रप्रतिनिधिप्रदर्शनार्थत्वात् पित्र्यधन
हारित्वं तु पूर्वस्याभावे सर्वेषामविशिष्टं न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुरित्यौरसव्यतिरिक्तानां पुत्रप्रतिनिधी
नां सर्वेषां रिक्थहारित्वप्रतिपादनपरत्वात् औरसस्यैकस्यैवौरसः पुत्रः पितृसम्भवसूनः प्रभुरित्यनेनैव रिक्थं न क्षेस्याक्ते
त्वात् दायाहरशब्दस्य दायापादानपि दापयेदित्यादौ पुत्रव्यतिरिक्तरिक्थभागिविषयत्वप्रसिद्धत्वारछ्या। वाग्निष्ठादिषु
वर्गद्वये पिकस्य विधत्वयेन पाठो गुणंच दगुणांद्विषयो वेदि। तथा। गौतमीये तु पौत्रे क्षैकयस्य दत्तामत्वेन पा

ठे विजातीयविषयः तस्मात्स्थितमेतत्पूर्वस्य पूर्वस्याभावे परः परोऽंशभागिति। पत्न्यादीनामेकजातीनामेकस्य
वान्न भवेत् सर्वास्तान् तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीदिति तदपि भ्रातृपुत्रस्य पुत्रीकरणसंभवे अन्येषां पुत्री
णातिषेधार्थं न पुनः पुत्रत्वप्रतिपादनाय पत्न्युत्सुतागोत्रजाबंधुरित्यनेन विरोधात् इदानीमुपसंहारव्याये
त्रैव निजममाह। सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः सजातीयेष्वयं पुत्रेषु अयं पूर्वाभावे परः परइत्य
विधिर्न भिन्नजातीयेषु। तत्र च कानीनगूढोत्पन्नसहोढापौनर्भवानां सवर्णत्वं जनकद्वारेण न स्वरूपाग
॥१०२॥ र्णजातिलक्षणाभावस्योक्तत्वात्। तथा अनुलोमजानां मूर्द्धावसिक्तानां। औरसेष्वंतर्भावात्तेषामपि भावे छे
दीनां दायहरत्वं बोधव्यं शूद्रापुत्रस्त्वौरसोऽपि क्षेत्रत्वेऽनागमन्याभावेऽपि न लभते। यथाह मनुः। यद्यपि स्यात्तु सत्
यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत्। नाधिकं दशमाद्दद्यात् शूद्रापुत्राय धर्मतः। इति। यदि सत्पुत्रो विद्यमानो द्विजातिपुत्रोऽविद्यमा
जातिपुत्रो वा स्यात्। तस्मिन्मृते नष्टे च ज्ञातिर्वाऽन्यो वा सपिंडः शूद्रपुत्रपतद्धृता दशमांशाधिकं न दद्यादि
देव क्षत्रियावैश्यापुत्रयोः सवर्णापुत्राभावे सकलं धनं ग्रहणं गम्यते। अथ नाशूद्रधनविभागे विशे

पातोपि दास्यांशूद्रेणकामतोंशहरो भवेत्। मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिकं। अभ्रातृको हरेत्सर्वं दुहितॄणां सु
ताद्दृते। शूद्रेण दास्यामुत्पन्नः पुत्रः कामतः पितुरिच्छया भागं लभते पितुरूर्ध्वं यदि परिणीतापुत्राः संति तर्हि भ्रातरस्तं
दाशीपुत्रं धर्मभागिकं कुर्युः स्वभागादर्धं दद्युरित्यर्थः अथ परिणीतापुत्रा न संति तदा कृत्स्नं धनं दासीपुत्रोऽर्हति दु
पात्यदि परिणीता दुहितरस्तत्पुत्रा वा न संति तत्सदा वेत्वर्धभागिक एव दासीपुत्रः। अत्र शूद्रग्रहणाद्द्विजातीनां दा
स्यामुत्पन्नः पितुरिच्छया अप्यंशं न लभते नाप्यूर्ध्वं दूरत एव कृत्स्नं किंत्वनुकूलश्चेज्जीवनमात्रं लभते। मुख्यगौणसुता
दायं ग्रहणं तीति निरूपितं। तेषामभावे सर्वेषां दायादक्रम उच्यते। पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा तत्सुता गोत्रजा बां
धवः शिष्यः सब्रह्मचारिणः। एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः स्वर्यातस्य परलोकं गतस्य धनभाक्। धनग्राही
एषां पत्न्यादीनामनुक्रांतानां मध्ये पूर्वस्यापूर्वस्याभावे उत्तर उत्तरो धनभागिति संबंधः। सर्वेषु मूर्द्धावसि
क्तादिष्वनुलोमजेषु सतादिषु प्रतिलोमजेषु वर्णेषु च ब्राह्मणादिष्वयं दायग्रहणविधिर्दायग्रहणक्रमो वेदि
तव्यः। तत्र प्रथमं पत्नी धनभाक् पत्नी विवाहसंस्कृता पत्न्यौ यज्ञसंयोग इति स्मरणात्। एकवचनं च जाति

त्निप्राप्तेरा। अतश्च वर्ण्येत्सजातीया विजातीया अप्ययांशां विभज्य धनं गृह्णीति। वृद्धमनुरप्याह पत्न्याः समग्रधनसंब
वित्ति। अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयंती व्रते स्थिता। पत्न्येव दद्यात्तत्पिंडं कृत्स्नमंशं लभेत चेति वृहद्विष्णुरपि। अ
धनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामि यच्च मूलधनं न वेतदेति। तथा अपुत्रस्यापि कुलयापन्नाद्दुहेतरो पिवा।
103 भावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्तिता। वृहस्पतिरपि। कुल्येषु विद्यमानेषु पितृभ्रातृसनाभिषु। अस
प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणीति। इत्यादिरूपाणि च वाक्यानि लक्ष्यंते। तथा। भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात्कश्चि
१०३॥ त्प्रव्रजेत वा विभजेरन्धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना॥ भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणमायावितछयात्।
शय्यां चास्य रक्षेदच्छिद्रक्रियेतरास्वपीति पत्नीसद्भावेपि भ्रातृणां धनग्रहणं पत्नीनां च भरणमात्रं नगरदे
मनुनाप्युक्तं पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वेत्यपुत्रस्य धनं पितुर्वा भ्रातुर्वेति दर्शितं तथा। अनपत्यस्य
तादायमवाप्नुयात्। मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनं इति मातृपितामह्योश्च धनसंबंधो दर्शि
तश्चेनाभिपित्र्यांतस्यापुत्रस्य च रगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेपातां। ज्येष्ठा वा पत्नीति भ्रातृणां पि

छ्रा न्या वी

स्यापास्यपत्न्या। क्रमेण धनसंवंधो दर्शितः कात्यायनेनापि। विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत्। भ्राता वा
जननी वाथ माता वा तत्पितुः क्रमादिति एवमादीनां विरुद्धार्थानां वाक्यानां धारस्वरेण व्यवस्था दर्शिता पत्नी गृह्णीया
दित्येतद्वचनाज्जातं विभक्ते भ्रातृस्त्रीविषयं सा च यदि नियोगार्थिनी भवति कुतः एतन्नियोगसव्यपेक्षया पाः पत्न्या धन
ग्रहणं न स्वतंत्रा या इति पिता हरेदपुत्रस्येति वचनात्। तत्राव्यवस्थाकारणं वक्तव्यं। नान्यध्यवस्थाकारणमस्ती
ति गौतमवचनाच्च पिंडगोत्रर्षिसंवंधा रिक्थं भजेरन् स्त्री वानपत्यस्य वीतं चान्विच्छेतेति। अस्यार्थः पिंडगोत्रर्षिसं
वंधा अनपत्यस्य रिक्थं भजेरन् स्त्री गरिकं भजेत चादिवीजं लिप्सेतेति मनुरपि धनं यो विभृयाद्भ्रातुर्मृतस्य स्त्रि
मेव वा। सोपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनमिति अनेनैतद्दर्शयति विभक्तधनेपि भ्रातरि उपरते अपत्यहा
रेणैव पत्न्या धनग्रहणं संवंधो नान्यथेति। तथा विभक्तधनेपि कार्यायान्वयेपेक्षा नाद्या यो पुत्रमुत्पादयेत्तदि
स्म मस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थित इति तथा वशिष्ठोपि रिक्थलोभा नास्ति नियोग इति रिक्थले
भ्ने नियोगं प्रतिषेधन्न निजोगद्वारकर्तव्यपत्न्या धनसंवंधो वान्यथेति दर्शयति नियोगाभावे तु पत्न्या भरणमा

वन्नारद्धवचनात्। नराणां वास्यं कुर्वीरन्‌ स्त्रीणां मनीवितच्छपादितियोगीश्वरेणापि किं त्वद्पतेअपुत्रायोबि
तश्चैषां न नत्वा। साध्वत्तपः निर्वास्याव्यभिचारिणप्रतिकूलास्त्वथैव चेति। अपिच द्वियातिधनस्य जज्ञार्थ
१०५ त्वात्स्त्रीणां च जज्ञेनधिकाराद्धनग्रहापयुक्तं। तथाच केनापि स्मृतं। जज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तथानाधिकृतास्त
त्यो अरिक्थभाजस्ते सर्वपासाच्छादान न्नाजनाः यज्ञार्थं विहितं चित्तं तस्मा। न हि नियोजपेतारक्थानेषु धर्मकृ
च्चे धुनश्चीमूषविधर्मिश्चिति तद्दानुपपन्नं पत्नी दुहितरइत्यत्र नियोगस्यापुत्रतातः अप्रस्तुतत्वाच्च। असिचेदमत्र
॥१०५॥ वक्ष्यं ष न्याधनग्रहणे नियोगो वा निमित्तं तदुत्पन्नमपत्यं गतत्र नियोगस्यैव निमित्तत्वेऽनत्यादितपुत्रापा
अपि धनसंबंधः प्राप्नो। त्यकत्यन्नपुत्रस्य धनसंबंधोन प्राप्नोति अयतदपत्यस्यैव निमित्तचेत्तया सतिपुत्रस्यै
व धनसंबंधात्पत्नीति नारब्धव्यं अयस्त्रीणां पतिद्वारको धनसंबंधः पुत्रद्वारको वा नात्यथेति मितं। तद
प्यसत्। अध्यग्न्यध्याहवनिकं दत्तं च प्रीतिकर्माणि भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतमित्यादिवि
रोधात्। किंच। सर्वपुत्राणां वेपत्नी दुहितरइत्यारब्धं तत्र निपुत्रपाधनसंबंधवद्दाछिन्नजस्यैवेध

न संबंधशक्तो भवति स च प्रयोगे वा निहिता तद्दत्यपुत्रंप्रकरणे प्रतीतिनाशव्यं अथ पिंडगोत्रर्षिसंबंधा रिक्थं
भजेरन् स्त्री वा अनपत्यस्य बीजं वा लिप्सेतेति गौतमवचनात्। नियुक्ता या धनसंबंध इति तत्र प्रसक्तं न हि पदिवात्तं लि
प्सेत तदानपत्यस्य स्त्री धनं गृह्णीयादित्यस्माद्वचनादयमर्थः प्रतीयते किंत्वनपत्यस्य धनं। पिंडगोत्रर्षिसंबंधा।
भजेरन् स्त्री वा सा स्त्री बीजं गर्भं लिप्सेत संजाता वा भवेदिति तस्या धर्मान्तरोपदेशः। वाशब्दस्य पक्षेतवचनत्वेन बाध
यो प्रतीयते। अपि च संपताप एव धनग्रहणे पुत्रे न नियुक्तेया स्मृतिर्लोकनिंदिता। अपुत्रा शयनं भर्तुः पाल
यंती व्रते स्थिता। पत्न्येव दद्यात्तत्पिंडं कृत्स्नमंशं लभेत चेति संपतापा धनग्रहणमुक्तं। तथा नियोगाश्च निंदि
तो मनुना। नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः अन्यस्मिन्हि नियुंजाना धर्मं हन्युः सनातनमित्य
प्युक्तवारीत्यवचनं रिक्थलोभान्नास्ति नियोग इति तद्विवक्षितं संसृष्टिनि वा न भर्तरि प्रेते तस्या धनसंबंधो न
स्यादिति स्वापत्यस्य धनसंबाधार्थं नियोगो न कर्तव्य इति व्याख्येयं॥ यदपि नारदवचनं भ्रातॄणां चाप्रजः कुर्वीरन्
स्त्रीणामाजीवितक्षयादिति तदपि संसृष्टिनां तया भागस्तेषामेव स्यादिपातादिति संसृष्टिनां प्रसक्तत्वात्॥

कि

तत्स्त्रीणामनपत्यानां तरणमात्रप्रतिपादनपरत्वात् न च मन्वादीनामपूर्वादित्येतस्य संसृष्टिविषयत्वे संसृष्टानां तु यो नागद
त्ये तेन पैतृकरूपस्य मासं कल्पनीयं। यतः पूर्वोक्तविचारेण स्त्रीधनस्याविभाज्यत्वं तत्स्त्रीणां च तरणमात्रं विधीयते। यद
प्यपुत्रा योषित स्त्रीयामित्यादिवचनं तत्नीवादिनां स्त्रीविषयमिति वक्ष्यते। यत्तु द्रव्यानि धनस्य यज्ञार्थत्वात् स्त्रीणां च यज्ञेना
धिकारात् तद्ग्रहणमयुक्तमिति तत् द्रव्यस्य तत्सर्वस्य द्रव्यपातस्य यज्ञार्थत्वे दानहोमाद्यसिद्धेः। अथ यज्ञशब्दस्य धर्मोपलक्षणत्वात्
105 दानहोमादीनामपि धर्मत्वात् तदर्थमविरुद्धमिति मतं एवं तर्ह्यर्थकामयोर्धनसाध्ययोरसिद्धिरेव स्यात् तथा सति धर्मर्थं च कामं।
॥१०५॥ च यथाशक्ति न हापयेत्। तथा न पूर्वाह्णमध्यंदिनापराह्णान् अफलान् कुर्यात् यथाधर्मार्थकामेभ्यस्तेषां। न वैतान् निराकांक्षेत संनियंतुमर्हे १४
व चेत्यादियाज्ञवल्क्यगौतममनुवचनविरोधः। अपि च धनस्य यज्ञार्थत्वे हिरण्यं धार्यमिति हिरण्यधारणस्य क्रत्वर्थता निराक
रणे न पुरुषार्थत्वमुक्तं प्रत्यक्षं स्यात्। किंच। यज्ञशब्दस्य धर्मोपलक्षणत्वे स्त्रीणामपि पूर्त्तधर्माधिकारात् तद्ग्रहणमपि युक्ततरं।
यत्तु पातंत्र्यवचनं न भार्या स्वातंत्र्यमर्हतीत्यादि तदस्तु पातंत्र्यं धनस्वीकारे तु को विरुद्धः केचित्तु हि यज्ञार्थं धनमुत्पन्नमित्यादिवच
नं उच्यते यज्ञार्थमेव धनमर्जितं यज्ञ एव विनियोक्तव्यं पुत्रादिभिरपात्येवं परं ततः। यज्ञार्थं लब्धमददत् भासः काकोऽपि वा भवे
दिति दोषश्रवणस्य पुत्रादिष्वप्यविशेषात् यदपि कात्यायनेनोक्तं अदत्ता पितृराजगामी राज्ञा न वर्तितो विहृत्य हृद हिकं च
मपास्य तत्स्त्रीणामशीनाच्छादनोपयुक्तं भोक्तृदेहिकं धनिनः श्राद्धाद्यपयुक्तं चापस्यापरिहृतं राजगामि भवतीति तेसंव च:

ज्ञस्यापवादः। श्रोत्रियद्रव्यंतु योषिद्धस्तयोर्द्वयोर्हि क्षमपास्य श्रोत्रियायोपपादयेदिति एतदप्यवरुद्धस्त्रीविषयं योषिद्ग्रहणेन नारदव
चनं चान्यत्र ब्राह्मणात्किंतु राजा धर्मपरायणः तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः इत्यविरुद्धस्त्रीविषयमेव स्त्रीशब्दग्रहणा
त्। इह तु पत्नीशब्दादूढापः संपतया धनग्रहणमविरुद्धं तस्माद्विभक्तोऽसंसृष्टिन्यपुत्रे स्वर्यातेपत्नी धनं पूर्णमं गृह्णातीत्य
जमर्थः सिद्धो भवति विज्ञानेश्वरस्याभिमत्वात्संसृष्टिनां वक्ष्यमाणत्वात् एते नाल्पधनविषयं करादिभिरुक्तं निरस्तं वेदितव्यं। तथा हि
रत्नेषु पुत्रेषु सत्स्वपि जीवद्विभागे अजीवद्विभागे च पत्न्याः पुत्रसमांशग्रहणमुक्तं यदि कुर्यात्समानांशान्पत्न्यः कार्याः समां।
शिकाः। तथा पितुरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेदिति च तथा सत्यपुत्रस्य स्वर्यातस्य धनं पत्नीन्वरणतिरिक्तं नन्वन
त इति व्यामोहमात्रं यथ पत्न्यः कार्याः समांशिका इत्यत्र माताप्यंशं समं हरेदित्यत्र च जीवनोपयुक्तमेव स्त्री हरतीति
मतं तदसत्। अंशशब्दस्य समशब्दस्य चानर्थक्यप्रसंगात् स्यान्महेह धने जीवनोपयुक्तं धनं गृह्णात्यल्पेतु पात्रांशसमं
शं गृह्णातीति तच्च न विधिवैषम्यप्रसंगात्। तथा हि पत्न्यः कार्याः समांशिकाः माताप्यंशं समं हरेदिति वचद्वयं धने जी
वनमात्रोपयुक्तं वाक्यांतरमपेक्ष्य प्रतिपादयतीति अल्पे तु पुत्रांशसममंशं प्रतिपादयतीति। यथा चातुर्मास्ये द्वयोः
प्रणयंतीत्यत्र पूर्ववत्पक्षिणा सौमिकप्रणयनातिदेशो हेतुत्वेन न वैश्वदेववदुत्तरवेदिमुपकिरेतिन भुनासारायइत्क्रतेर

वेदिप्रतिषेधे दर्शिते राद्धान्तेकदेशिना न सौमिकप्रणयनाति देशादेशप्राप्तमपाऽत्तरवेधाः प्रथमोत्तरयोपर्वणोरपं प्रतिषे
धः किंतु पात्रवपंतीति प्राक्कारणिके न वचनेन प्राप्ताऽत्तरवेधाः प्रतिषेधो धोपान्नित्यत्वन्निहिते पूर्वपक्षिणो पात्रवपंतीति प्रथ
मोत्तरयोपर्वणोः प्रथममसौ प्रतिषेधमपेक्ष्य पाक्षिकामुत्तरवेदिं प्रापयतीति मध्यमयो। सक्तानि एवं द्वयमेव नित्यवदुत्त
106 रवेदिं प्रापयतीति विधिवैषम्यं दर्शितं द्वितं तु विधिवैषम्यं न पात्रप्रथमोत्तरयोपर्वणोरुत्तरवेदिप्रतिषेधो नित्यो न
वादो हूयोः प्रणयंतत्स्या घर्थवादपर्यालोचनयोपत्रवपंतीति मध्यमयो रेवरुणप्रघासस्साकमेधयोपर्वणोत्तरवे
।१०६॥ दिं विध्यन्तद्द इति द्दर्शितां। पदाप्यमितं हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातव चेति मनुस्मरणात् तथा स्वपतिस्पद्धपुत्रस्य पत्न्यादरणमि १६
दुब्धं तद्भ्रातावेपितरो हरेज्ज्ञातां ज्येष्ठावत्नीति शंखस्मरणाच्चापुत्रधनं भ्रातृगामीति प्राप्ते न्नरणं चास्य कुर्वीरन्स्त्रीण
मायाविंतच्छपादित्यादिवचनात् न्नरणेऽपपुत्रपत्नील्लन्न इत्यपि स्थितं एवं स्थिते वहुधनेऽपुत्रे स्वर्याते न्नरणेऽपपुत्रं पत्नी
गृह्णाति शेषं च ज्ञातरः पदातु पत्नी न्नरणमात्रोपपुत्रमेव द्रव्यमस्ति ततो न्यूनं वा तदा किं पत्न्यसवग्र ह्णातु तन्नातरो यातीति विरो २
धे पूर्ववत्नीपरस्त्व ज्ञापनार्थं पत्नी दुहितर इत्यारभ्य च मितित दृष्पत्र न वानावार्योनन्म्र षतिपतः पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं
भ्रातर एव चेति विकल्प्य स्मरणात् [illegible] क्रमपरं वचनं तु धनग्रहणेऽधिकारिप्रदर्शनमात्रपरं तस्सत्यपि पत्न्यादिगणे द्व

रतइतिव्याचष्टे।शेषवचनमपिसंसृष्टत्वात्तद्विषयमितिकिंचअल्पविषयत्वमस्माद्वचनात्प्रकरणाद्वानावगम्यतेधनभागु
त्तरोत्तरइत्यस्यचपत्नीदुहितरइतिविषयपदरूपेवाक्यांतरमपेक्ष्याल्पधनविषयत्वंपित्रादिषुधनमात्रविषयत्वमितिपूर्वो
क्तविधिवैषम्यंतदवस्थमेवेतिपत्निचैद्वेत्।यत्तुहारीतिवचनं।विधवायौवनस्थाचेन्नारीभवतिकर्कशा।आयुषः
क्षपणार्थंचदातव्यंजीवनंतदेतितदपिशंकितव्यभिचारायाःशकलधनग्रहणनिषेधपरं।अस्मादेववचनादशं
कितव्यभिचाराचारायाःसकलधनग्रहणंगम्यते।एतदेवाभिप्रेत्योक्तंशंखेन।ज्येष्ठागुणज्येष्ठा।अनाशंकितव्यभिचारायावकल
लंधनंगृहीत्वाअन्यासांकेशानामपिमातृवत्पालयतीतिसर्वमनवद्यं।तस्मादपुत्रस्यस्वर्यातस्यविभक्तस्यासंसृष्टिनोधनंप
रिणीतास्वासंपताशकलमेवगृह्णातीतिस्थितं।तदभावेदुहितरः।दुहितरइतिबहुवचनंसमानजातीयानामसमानजा
तीयानांचसमविषमांशप्राप्त्यर्थं।तथाचकात्यायनः।पत्नीभर्तुर्धनहरीयास्यादव्यभिचारिणी।तदभावेतुदुहितायद्य
नूढाभवेत्तदेति।बृहस्पतिरपि।भर्तुर्धनहारीपत्नीतांविनादुहितास्मृता।अंगादंगात्संभवतिपुत्रवद्दुहितानृणां
तस्मात्पितृधनंत्वन्यःकथंगृह्णातिमानवइति।तत्रचोढानूढासमवायेऽनूढैवगृह्णातितदभावेदुहितायद्यनूढातदभावेत्वदे
त्तिविशेषस्मरणात्तत्रापिप्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितासमवायेप्रतिष्ठितैवतदभावेप्रतिष्ठितास्मा।धनेदुहितृहरणंपुत्रिणांसप्रति

छिता नां चेति गौतमवचनस्य पित्र्यधनेपि समानत्वात्। न चैतत्पुत्रिकाविषयमंतव्यं। तत्सुतः पुत्रिकासुत इति पुत्रिकापास्त
त्सुतस्य चौरससमत्वेन पुत्रप्रकरणे त्रिधानात्। चशब्दात् दुहितृ त्रभावे दौहित्रो धनभाक्। तथाह विष्णुः अपुत्रपौत्रसंता
ने दौहित्रा धनमाप्नुयुः पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रदौहित्रका मता इति। मनुरपि अकृता वापि यं विंदेत्सदृशात्सुतं। पौत्री मा
तामहस्तेन दद्यात्पिंडं हरेद्धनमिति। तदभावे पितरौ धनभाजौ माता पितरौ पद्यपि युगपदधिकरणवचनता पौर्वापर्यं द्वस्मरणात्तद
107 पवादहेचादेकशेषस्य धनग्रहणेपि जोः क्रमान प्रतीपते तथापि विग्रहवाक्ये मा शब्दस्य पूर्वनिपातात् एकशेषाभावप
क्षे च मातापितराविति मातृशब्दस्य पूर्वश्रवणात् पाठक्रमादेवार्थक्रमावगमाद्धनसंबंधेपि क्रमापेक्षायां प्रतीतक्रमानुरो
॥१०७॥ धेनैव प्रथमं माता धनभाक् तदभावे पितेति गम्यते। किंच पिता पुत्रांतरेष्वपि साधारणो माता तु न साधारणीति प्रत्यास
त्यतिशयात्। अनंतरः सपिंडाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेदिति वचनान्मातुरेव प्रथमं धनग्रहणं युक्तं न च सपिंडेष्वेव प्रत्यासत्ति
र्नियामिका। अपितु समानोदकादिष्वप्यविशेषाद्धनग्रहणप्राप्ते प्रत्यासत्तिरेव नियामिकेत्यस्मादेवगम्यत इति। माता
पित्रोर्मातुरेव प्रत्यासत्त्यतिशयाद्धनग्रहणं युक्तं तदभावे पिता धनभाक् पित्रभावे भ्रातरो धनभाजः। तथा [illegible] पिता
हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव चेति पत्युर्नहार्ये स्वरेणोक्ते अनपत्यस्य माता दायमवाप्नुयात् मातर्यपि च वृत्तायां पितु[illegible]माता

भा० प्र

हरेद्धनमिति। मनुवचनाज्जीवत्यपि पितरि मातरि च त्रयाणां पितुर्माता महा। धनं हरेत न पिता पतः पितृगृहीतं धनं पियाती पेक्षापि पुत्रे मुग
छितिपितामह गृहीतं तु सयाति पिव गच्छतीति पितामह्येव गृहीतिः तदप्याचार्यो नानुमन्यते विजातीयपुत्राणामपि धनग्रहणस्यात्रोक्त्वा
त्। चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युरित्यादि नेति पत्युनर्हार्यं च ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिरिति मनुवचनं तद्द्रायमात्रानिप्रापं न पुत्रानिप्रापं
[illegible] पि सोदराः प्रथमं गृह्णीयुर्भिन्नोदराणां। मात्राविप्रकृष्टत्वात् अनंतरः सपिंडाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेदिति मनुस्मरणात्। सोदराणा
मभावे भिन्नोदरा धनभाय भ्रातृणामप्यभावे तत्पुत्रा पितृक्रमेण धनभातः भ्रागभ्रात्रपुत्रसमच्छापे भ्रात्रपुत्राणामनधिकारः भ्रा
त्रभावे भ्रात्रपुत्राणामधिकारवचनात्। पदात्वपुत्रे भ्रातरि स्वर्यातेतत्दुत्राणामविशेषेण धनसंबंधे हृते भ्रा धनविभागात्प्रागेवपदि
कश्चिद्भ्राता मृतस्तदा तत्पुत्राणामप्यभावे गोत्रजा धनभायः। गोत्रयापि महीसपिंडासमानोदकाश्चेत त्र पितामही प्रथमं धनभा।
क् मातर्यपि च वत्रायां पितुर्माता धनं हरेदित्यस्य वचनस्य धनग्रहणाधिकारप्राप्तिमत्र परत्वात् उक्तमेतिसुतानंतरं पितामही।
गृह्णात्यवरोधात्। पितामह्याश्चाभावे समानगोत्रजाः सपिंडा पितामहादयो धनभायः। भिन्नगोत्राणां सपिंडानां धनशब्देन ग्रह
हणात्। तत्र च पितृसंतानाभावे पितामही पितामहः पितृव्यास्तत्पुत्राश्च क्रमेण धनभाजः पितामहसंतानाभावे प्रपितामही प्रपि
तामहस्तत्पुत्रास्तत्सूनवश्चेत्येवमासप्तमात्समानगोत्राणां सपिंडानां धनग्रहणं वेदितव्यं। तेषामभावे समानोदकानां धन
संबंधः। ते च सपिंडानामुपरि सप्तमे वेदितव्याः। जन्मनाम ज्ञानादधिकावाप्यथाहव्वहत्मनः। सपिंडता तु पुरुषे सप्तमे वि।

निवर्त्तते। समानोदकभावस्तु निवर्त्तते चतुर्दशात् जन्मनाम्नोः स्मृतेरेकेतत्परं गोत्रजमुच्यते इति गोत्रजाभावे बंधवो धनभाजः बंधवा
श्च त्रिविधाः आत्मबंधवाः पितृबंधवाः मातृबांधवाश्चेति यथोक्तं आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः। आत्ममातु
लपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबांधवाः पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबांधवाः। मातुः पितृ
ष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबांधवाः इति तत्र चांतरंगत्वात्प्रथममात्मबांधवाः धनं तु ल
जस्तदभावे पितृबांधवस्तदभावे मातृबांधवा इति क्रमो वेदितव्यः बंधूनामभावे आचार्यस्तदभावे शिष्यः पुत्राभावे पः पुत्रस
१०८॥ सन्नः सपिंडस्तदभावे आचार्यः आचार्याभावे तेवासी त्यायस्तंवस्मरणात्। शिष्याभावे सब्रह्मचारी तदभावे ब्राह्मणद्रव्यं क
श्चिद्धोत्रियो गृह्णीयात् श्रोत्रियो ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्थं नडेरन्निति गौतमस्मरणात्। तदभावे ब्राह्मणमात्रं। यथाह मनुः स
वैषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः त्रैविद्याः शुचयो दांतास्तथा धर्मो न हीयते इति न कदाचिदपि ब्राह्मणद्रव्यं राजा ग
हृयात्। आहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिरिति। मनुवचनात् नारदेनाप्युक्तं ब्राह्मणस्यार्थस्य तन्नाशे दायादश्चे
न कश्चन। ब्राह्मणायैव दातव्यमेनस्वी स्यान्नृपोन्यथेति। क्षत्रियादिधनं सब्रह्मचारिपर्यंताभावे राजा हरेन्न ब्रा
ह्मणः यथाह मनुः इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृप इति। पुत्रापौत्रश्च दायं गृह्णीतितदुभावे पत्न्यादय इत्युक्तं इदं।

नंतु तदुन्नयापवादमाह वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः वानप्र स्य स्य
यते। ब्रह्मचारिणः अक्रमेण प्रतिलोमक्रमेणाचार्यः सच्छिष्यो धर्मभ्रात्रेकतीर्थिनो धनस्य रिक्थस्य भागिनः ब्रह्मचा री ने
ष्ठिकः उपकुर्वाणकस्य तु धनं मात्रादय एव गृह्णन्ति नैष्ठिकस्य तु धनं तदपवादत्वेनाचार्यो गृह्णातीत्युच्यते यतेश्च ध नं स
च्छिष्यो गृह्णाति सच्छिष्यः पुनरध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदर्थानुष्ठानक्षमः दुर्वृत्तस्याचार्यादेरपि धनग्रहणं न हि त्वात
वानप्रस्थस्य धनं धर्मभ्रात्रेकतीर्थी गृह्णाति धर्मभ्रातृप्रतिपन्नो भ्राता एकतीर्थ एकाश्रमी धर्मभ्राता चासावेकतीर्थी च
धर्मभ्रात्रेकतीर्थी एतेषामाचार्यादीनां मात्रादिपुत्रादिषु सत्स्वप्येकतीर्थी गृह्णाति। तन्वनंशास्त्वाश्रमान्तरगता इति वासिष्ठ
स्मरणादाश्रमांतरगतानां रिक्थसंबंधो नास्तीति कुतस्तद्विभागाः न चैनैष्ठिकस्यार्जितधनसंबंधः प्रतिग्रहादिनिषेधात् अ
निचयो निःक्षेप इति गौतमस्मरणान्निःक्षेपोऽपि स्वार्जितधनसंभवः उच्यते वानप्रस्थस्य तावत् अह्नो मासस्य षण्णां वा तथा
संवत्सरस्य वा। अर्थस्य निचयं कुर्यात्कृतमाश्वयुजे त्यजेदिति वचनाद्धनसंबंधोऽस्त्येव। यतेरपि कौपीनाच्छादनार्थं वस्त्रेवि
न्यासात् तथा योगसंभारभेदान् गृह्णीयात्पादुके तथा इति वचनात् वस्त्रपुस्तकादिसंबंधोऽस्त्येव। नैष्ठिकस्यापि शरीर
यात्रार्थवस्त्रादिसंबंधोऽस्त्येवेति तद्विभागकथनं युक्तमेव। इदानीं स्वर्यातस्य पुत्रस्य पत्न्यादयो धनभाज इत्युक्तं तस्य

पवादमाह। संसृष्टिनस्तु संसृष्टो विभक्तो धनं पुनर्मिश्रीकृतं संसृष्टं तदस्यास्तीति संसृष्टी। संसृष्टत्वं च न येन केनापि किं
तु पित्रा भ्रात्रा पितृव्येण वा। यथाह बृहस्पतिः। विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा वैकत्र संस्थितः। पितृव्येणाथ वा प्रीत्या स तत्संसृ
ष्ट उच्यते इति तस्य संसृष्टिनो मृतस्यांशं संभागं विभागकालेऽविज्ञातगर्भायां भार्यायां पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य संसृष्टो द
द्यात्पुत्राभावे संसृष्ट्येवापहरेत् गृह्णीयान्न पत्न्यादिः संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यस्यापवदमाह। सोदरस्य तु सोदरः। संसृष्टिनस्तु
19 संसृष्टीत्यनुवर्तते अतश्च सोदरस्य संसृष्टिनो मृतस्यांशं सोदरः संसृष्टी स्वस्थानुजातस्य पुत्रस्य दद्यात्तदभावे पहरेत्
इति पूर्वसंबंधः एवं च सोदरासोदरसंसर्गे सोदरस्य तु संसृष्टिनो धनं सोदरः संसृष्टी गृह्णाति नान्योदरः संसृष्टीति पूर्वो
२१ क्तस्यापवादः। इदानीं संसृष्टिन्यपुत्रे स्वर्यातेसंसृष्टिनौ भिन्नोदरस्य सोदरस्य चासंसृष्टिनः सदृवेकस्य धनग्रहणमिति वि
वक्षायां द्वयोर्विभज्य ग्रहणे कारणमाह॥ अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत्। असंसृष्ट्यपि वाऽऽदद्यात्संसृष्टो नान्य
॥१०८॥ मातृजः॥ अन्योदर्यः सापत्नो भ्राता संसृष्टी धनं हरेत् न पुनरन्योदर्यो धनो हरेदसंसृष्टी। अन्वयेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामा
न्योदर्यस्य संसृष्टित्वं धनोग्रहणे कारणमुक्तं भवति असंसृष्टीत्येतदुत्तरेणापि संबध्यते अतश्चासंसृष्ट्यपि संसृष्टि
नो धनमाददीत कोऽसावित्यत आह संसृष्ट इति संसृष्ट एकोदरसंसृष्टः सोदर इति यावत्। अन्येनासंसृष्टस्यापि
सोदरस्य धनग्रहणे सोदरत्वं कारणमुक्तं संसृष्ट इत्युत्तरेणापि संबध्यते तत्र च संसृष्टः संसृष्टात्पर्यः नान्यमातृजः

तत्रैव शब्दाध्याहरेण व्याख्यानं। कार्यसंसृष्ट्युत्पन्नमात्र एव संसृष्टिनो वचनं नाददीत एवं चासंसृष्ट्यपि वा दद्या

पि शब्दस्य वाणत्संसृष्टो नान्यमात्र एव वेद्यवधारणनिषेधात् असंसृष्टसोदरस्य संसृष्टभिन्नोदरस्य च विभज्य

स्त्रं कर्तव्यमित्यनेन भवति द्वयोरपि धनग्रहणकारणस्यैकैकस्य सद्भावात् एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना। विभक्ताः सह

वंते विभजेरन् पुनर्यदि इति संसृष्टिविभागं प्रक्रम्याह ये ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः म्रियेतान्यतरो वापि तस्य

भागो न लुप्यते। सोदर्या विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः समं भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभय इति वदता पेक्षात् भ्रात

णां संसृष्टिनां मध्ये ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यमो वा शांप्रदानतः अंशसंप्रदाने सार्वविभक्तिकस्तसिः विभागकाल इति यावत्

हीयेत तस्यांशाद्भ्रश्येत आश्रमांतरपरिग्रहेण वहन्हत्यादिना वा म्रियेत वा तस्य भागो न लुप्यते अतः पृथग्गृहस्थाने न संसृ

ष्टेन एव ग्राह्या पुरित्यर्थः तस्योक्तस्य विनियोगमाह सोदर्या विभजेयुस्तमिति तमुक्तं भागं सोदर्याः सहोदरा असंसृष्टा अपि

समेत्य देशांतरगता अपि समागम्य सहिताः संभूय समं न न्यूनाधिकभावेन ये च भ्रातरो भिन्नोदराः संसृष्टास्ते च सनाभ

यो भगिन्यश्च विभजेयुः समं विभज्य ग्राह्या पुरिति तस्यार्थः पुत्रपत्न्यादि संसृष्टिनापदायग्रहणमुक्तं तस्यापवादमाह क्ली

बोथ पतितस्तज्जः पंगुरुन्मत्तको जडः अंधोऽचिकित्स्यरोगाद्याश्च भव्याः स्युर्निरंशकाः। क्लीव स्त्रीतापप्रकृतिः पतितो ब्रह्महा

दिः तज्जः पतितोत्पन्नः पंगुः पादविकलः उन्मत्तकः वातिकपैत्तिकश्लैष्मिकसांनिपातिकग्रहावेशलक्षणैरुन्मादैरन्वि-
तः जडो विकलान्तःकरणः हिताहितावधारणाक्षम इति यावत् अन्धो नेत्रेन्द्रियविकलः अचिकित्स्यरोगः अप्रतिसमा-
धेयपक्षपादिरोगग्रस्तः आदिशब्देनाश्रमान्तरगतपितृद्वेष्युपपातकिबधिरमूकनिरिन्द्रियाणां ग्रहणं। यथाह वसिष्ठः अ-
110 नंशास्त्वाश्रमान्तरगता इति। नारदोऽपि पितृद्विट्पतितः षण्ढो यश्च स्यादौपपातिकः औरसा अपि नैतेंशं लभेरन् क्षेत्रजाः कु-
त इति। मनुरपि। अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा। उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः इति निरिन्द्रियो निर्ग-
तेन्द्रियः सम्यग्घ्राणादिनाशेन निरिन्द्रियः एते क्लीबादयो नांशारिक्थभाजो न भवन्ति केवलमशनाच्छादनेन भरणीया भवे-
१२०॥ युः। असरणे तु पतितत्वदोषः सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा। ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेदिति मनुस्मरणात् अ-
त्यन्तं यावज्जीवमित्यर्थः। एतेषां विभागात्प्रागेव दोषप्राप्तावनंशत्वं न पुनर्विभक्तस्य विभागोत्तरकालमप्यौषधा दि
ना दोषनिर्हरणे भागप्राप्तिरस्त्येव। विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभागित्यस्य समानत्वात्। पतितादिभि र्यु
क्तिंगमविवक्षितं अतश्च पत्नीदुहितृमातादीनामप्युक्तदोषदुष्टानामनंशत्वं वेदितव्यं। क्लीबादीनामनंशत्वात् तत्पुत्रा
णामप्यनंशत्वे प्राप्त इदमाह। औरसाः क्षेत्रजास्त्वेषां निर्दोषा भागहारिणः। एतेषां क्लीबादीनामौरसाः क्षेत्रजाः पु
वा

णां निर्दोषाणामंशग्रहणविषयोऽधिकारे क्लीबादिदोषरहितानामंशग्रहणे नाधिकारी सोऽनर्हो भवंतीति तत्र क्लीबस्य क्षेत्रजपुत्रः संभवति अ
न्येषामौरसा अपि औरसक्षेत्रजपौत्रग्रहणमितरपुत्रव्युदासार्थं। क्लीबादिदुहितॄणां विशेषमाह॥ सुताश्चैषां प्रभर्तव्या यावद्वै भ
र्तृसात्कृताः। एतेषां क्लीबादीनां सुता दुहितरो यावद्विवाहसंस्कृता भवंतीति तावद्भरणीयाः संस्कार्याश्चांशात् क्लीबादिप
त्नीनां विशेषमाह॥ अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः। निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च॥ एषां क्ली
बादीनामपुत्राः पत्न्यः साधुवृत्तयः सदाचाराश्चेद्भर्तव्याः भरणीयाः व्यभिचारिण्यस्तु निर्वास्याः प्रतिकूलास्तथा निर्वास्या
भरणीया अव्यभिचारिण्यश्चेत्पुनः प्रातिकूल्यमात्रेण भरणमपि विनिवर्तनीयं॥ विभक्तेषु सुताः पित्रोरित्यत्र स्त्री
पुंसधनविभागं संक्षेपेणाभिधाय पुंधनविभागो विस्तरेणाभिहित इदानीं स्त्रीधनविभागं विस्तरेणाभिधा
स्यंस्तत्स्वरूपं तावदाह॥ पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतं। आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्तितं॥ पित्रा मात्रा प
त्या भ्रात्रा च यद्दत्तं यच्च विवाहकाले अग्नावधिकृत्य मातुलादिभिर्दत्तं आधिवेदनिकमधिवेदननिमित्तमधिविन्ना
स्त्रियै देयादिति वक्ष्यमाणं। आद्यशब्देन रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमप्राप्तमेतत्स्त्रीधनं मन्वादिभिरुक्तं स्त्रीध
नशब्दश्च यौगिको न पारिभाषिकः योगसंभवे पारिभाषिकस्यायुक्तत्वात्पुनर्मनुनोक्तः। अध्यग्न्यध्यावहनिकं दत्तो

च प्रीतिकर्माणि। भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनमिति स्त्रीधनस्य षड्विधत्वं तन्न्यूनसंख्याव्यवच्छेदार्थं नाधिकसंख्याव्य
वच्छेदाय अध्यग्न्यादिस्वरूपं च कात्यायनेनाभिहितं। विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसंनिधौ। तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्री
धनं परिकीर्त्तितं यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात्। अध्यावहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतं। प्रीत्या दत्तं तु यत्किंचित्
श्वश्र्वा वा श्वशुरेण वा। पादवंदनिकं चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते। ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेपि वा। भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं
सौदायिकं स्मृतमिति। किंच। बंधुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च। बंधुभिः कन्यायाः मातृबंधुभिः पितृबंधुभिश्च यद्दत्तं।
।२२२।। शुल्कं यद्गृहीत्वा कन्या दीयते। अन्वाधेयकं परिणयनादनु पश्चादाहितं दत्तं। उक्तं च कात्यायनेन। विवाहात्परतो यच्च लब्धं भ
र्तृकुलाह॥ अतीतायामप्रजसि बांधवास्तदवाप्नुयुः। तत्पूर्वोक्तं स्त्रीधनं अप्रजसि अनपत्यायां दुहितृदौहित्रीदौहित्रपुत्रपौत्रर
हितायां स्त्रियां मृतायां बांधवा भर्त्रादयो वक्ष्यमाणलक्षणा गृह्णंति। सामान्येन बांधवानां धनग्रहणाधिकारिणां दर्शित
इदानीं विवाहभेदेनाधिकारिभेदमाह॥ अप्रजः स्त्रीधनं भर्तुः ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि। दुहितॄणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगा
मि तत्॥ अप्रजःस्त्रियाः पूर्वोक्ताया ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्येषु चतुर्षु विवाहेषु भार्यात्वं प्राप्तायाः अतीतायाः पूर्वोक्तं
धनं प्रथमं भर्तुर्भवति तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां सपिंडानां भवति शेषेष्वासुरगांधर्वराक्षसपैशाचेषु विवाहेषु तत्

प्रजः स्त्रीधनं पितृगामि मातृपितृगामि माता च पिता च पितरौ तौ गच्छतीति पितृगामि एकशेषनिर्देशात् अपि मातुः प्रथमं धनग्र
हणं पूर्वमेवोक्तं तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां धनग्रहणं सर्वेष्वेव विवाहेषु प्रसूताऽपत्यवती च दुहितॄणां तदुक्तं भवति अ न
दुहितृशब्देन दुहितृदौहित्रा उच्यन्ते साक्षात् दुहितॄणां मातुर्दुहितरः शेषमित्यनेनोक्तत्वात्। अतश्च मातृधनं मातरि वृत्तायां प्रथ
मं दुहितरो गृह्णन्तीति तत्र चोढानूढासमवाये अनूढा गृह्णातीति तदभावे परिणीतास्तत्राप्यप्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितासमवाये प्रतिष्ठ
ता गृह्णातीति तदभावे प्रतिष्ठिताः। यथाह गौतमः॥ स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां चेति च शब्दात्प्रतिष्ठितानां च
अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धना वा। एतच्च शुल्कव्यतिरिक्तेन। शुल्कं तु सोदर्याणामेव। भगिनीशुल्कं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुरि
ति गौतमवचनात् सर्वासां दुहितॄणामभावे दुहितृदुहितरो गृह्णन्ति दुहितॄणां प्रसूता चेदित्यादिवचनात्। तासां भिन्न
मातृकाणां समवाये मातृद्वारेण भागकल्पना प्रतिमातृ वा स्ववर्गे विभागविशेष इति गौतमस्मरणात् दुहितृदुहितॄणां
समवाये किंचिद्देयं दातव्यं। यथाह मनुः। यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः। मातामह्या धनात्किंचित्प्रदेयं
प्रीतिपूर्वकमिति दौहित्रीणामभावे दौहित्रा धनहारिणः। यथाह नारदः। मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितॄणां तदन्वयः
इति तच्छब्देन संनिहितदुहितृपरामर्शाद्दौहित्राणामभावे पुत्रा गृह्णन्ति तान्यपत्यानि तदन्वय इत्युक्तत्वात्। मनुरपि दुहि

त्रेणांपुत्राणामेवमन्यधनसंबंधं दर्शयति। जनन्यां संस्थितायां समं सर्वे सहोदराः भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सना
भ्य इति मातृकं रिक्थं सर्वे सहोदराः समं भजेरन् सनाभ्यो भगिन्यश्च समं भजेरन्निति संबंधः न पुनः सहोदराः। भ
गिन्यश्च संभूय भजेरन्निति इतरेतरशेषस्य द्वंद्वैकशेषाभावादप्रतीतेः विभागकर्तृत्वान्वयेनापि च शब्दोपपत्तेः। यथा
देवदत्तः। कृषिं कुर्याद्यज्ञदत्तश्चेति समग्रहणमुद्धारविभागनिवृत्त्यर्थः। सोदरग्रहणं भिन्नोदरनिवृत्त्यर्थं अप्रत्तपत्या हि
नज्ञातिस्त्रीधनं भिन्नोदराप्यत्र समज्ञातिसपत्नीदुहिता गृह्णातीति तदभावे तदपत्यं यथा च मनुः। स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा
॥२१२॥ दत्तं कथंचन। ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेदिति ब्राह्मणीग्रहणमुत्तमजात्युपलक्षणमत एवानपत्यवैश्या
धनं क्षत्रिया कन्या गृह्णाति पुत्राणामभावे पौत्राः पितामहीधनहारिणः रिक्थं भाजनं ऋणं प्रकुर्युरिति गौतमस्मरणात्
पुत्रपौत्रैरृणं देयमिति पौत्राणामपि पितामहीमातृऋणाधिकारात् पौत्राणामप्यभावे पूर्वोक्तानंतरोदयो वा बंधुर्वा धनहारि
स्त्रीधनप्रसंगेन वाग्दत्ताविषये किं। विवाह दत्वा कन्यां हरन्दंड्यो व्ययं दद्याच्च सोदयं। कन्यां वाचा दत्वा अपहरन्द्रव्या
नुबंधाद्धनानुसारेण राज्ञा दंड्यः। एतच्चापहारकारणाभावे सति तु कारणे। दत्तामपि हरेत्कन्यां श्रेयांश्चेद्वर आव्र
जेदिति पहारानुज्ञानान्नदंड्यः प्रत्युत वाग्दानानंतरं निमित्तवरेण संबंधिनां कन्यासंबंधिनां चोपहारार्थं धनं व्यपाकृतं

तत्सर्वं सोदयं सवृद्धिकं कन्यादाता वराय दद्यात्। अथ कथंचिद्वाग्दत्ता संस्कारात्प्राङ्म्रियेत तदा किं कर्तव्यमित्यत आह
मृतायां दत्तमादद्यात्परिशोध्योभयव्ययं। यदि वाग्दत्ता मृता तदा पूर्वमंगुलीयकाद्युक्तं वा वरेण दत्तं तद्धरन्न्याददीत
परिशोध्योभयव्ययं। उभयोरात्मनः कन्यादातुश्च यो व्ययस्तं परिशोध्य विगणय्यावशिष्टमाददीत परं तु कन्यायै मा
महादिभिर्दत्तं शिरोभूषणादिकं च मातापितं तत्सहोदरा भ्रातरो गृह्णीयुः। रिक्थं मृतायाः गृह्णीयुः सोदरास्तदभावे पितुरिति बोधा
यनस्मरणात्। मृताऽप्रजाः स्त्रीधनं भर्तृगामीत्युक्ते इदानीं जीवन्त्याः सप्रजायाः अपि स्त्रिया धनग्रहणं क्वचिद्भर्तुरनुज्ञा
नमाह। दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके। गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति दुर्भिक्षे कुटुंबभरणार्थं ध
र्मकार्येऽवश्यकर्तव्ये व्याधौ च संप्रतिरोधके वंदिग्रहणे निग्रहाद्युपायांतररहितः स्त्रीधनं गृह्णन् भर्त्ता न पुनर्दातुमर्हति प्रका
रांतरेणाहरन्दद्यात् भर्तृव्यतिरेकेण जीवंत्याः स्त्रिया धनं केनापि दायादेन न गृहीतव्यं। जीवंतीनां तु तासां ये तद्धरेयुः
स्वबांधवाः तान् शिष्याच्चोरदंडेन धार्मिकः पृथिवीपतिरिति दंडविधानात् तथा पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत्
न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतंते इति देवलस्मरणाच्च। आधिवेदनिकं स्त्रीधनमनुक्तं तदाह॥ अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधि
वेदनिकं समं। न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्धं प्रकीर्तितं। यस्याः उपरि विवाहः स अधिविन्ना सा चासौ स्त्री चेत्यधिविन्नस्त्री त
स्यै अधिविन्नस्त्रियै आधिवेदनिकं अधिवेदननिमित्तं धनं समं यावदधिवेदनार्थं व्ययीकृतं तावद्दद्यात् यस्यै भर्त्रा

श्वसुरेण वा दत्तं स्त्रीधनं दत्ते पुनः स्त्रीधने आधिवेदनिकद्रव्यस्यार्धं दद्यात् । अर्धशब्दश्चात्र समप्रविभागवचनो न भवति अतश्च
यावता तत्पूर्वदत्तमाधिवेदनिकसमं भवति तावद्देयमित्यर्थः । एवं विभागमूलात्तत्संदेहे निर्णयहेतूनाह विभागनिह्न
वे ज्ञातिबंधुसाक्षिभिः लेखितैः । विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः । विभागस्य निह्नवे अपलापे ज्ञातिभिः पित्र्यैर्बं
भिः बंधुभिर्मातुलादिभिः साक्षिभिः पूर्वोक्तलक्षणैर्लेख्येन च विभागपत्रेण च विभागभावना ज्ञेया विभागनिर्णयो ज्ञातव्यः
113 तथा यौतकैः पृथक्कृतैर्गृहक्षेत्रैश्च पृथक्कृष्यादिकार्यैः पृथक्पंचमहायज्ञादिधर्मानुष्ठानेन च नारदेन विभाग
लिंगमुक्तं विभागधर्मसंदेहे दायादानां विनिर्णयः । ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्त्तनात् । भ्रातॄणामवि
२२३॥ भक्तानामेको धर्मः प्रवर्त्तते विभागे सति धर्मोपि भवेत्तेषां पृथक्पृथगिति तथापराण्यपि विभागलिंगानि तेनैवोक्तानि
साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च दानं ग्रहणमेव च विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः कथंचनेति ॥ इति रिक्थविभागप्रकर
णं । अथ सीमाविवादनिर्णय उच्यते सीम्नो विवादे क्षेत्रस्य सामंताः स्थविरादयः । गोपाः सीमाकृषाणाश्च
सर्वे च वनगोचराः नयेयुरेते सीमानं स्थलांगारतुषद्रुमैः । सेतुवल्मीकनिम्नास्थिचैत्याद्यैरुपलक्षितां । ग्रा
मद्वयसंबंधिनः क्षेत्रस्य सीम्नो विवादे तथैकग्रामांतर्वर्त्तिक्षेत्रमर्यादाविवादेन सामंतादयः स्थलांगा

रादिभिः पूर्ववल्लृप्तैः सीमान्तस्तरौ रूपलक्षितो चिह्नितां सीमां न नयेयुः निम्नानुपुः। सीमाक्षेत्रादिमर्यादा सा चतुर्विधा
जनपदसीमा ग्रामसीमा क्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति। सा च यथासंभवं चैतल्लक्षणा। तदुक्तं नारदेन। ध्वजिनी मत्सि
नी चैव नैधानी भयवर्जिता राजशासननीता सीमा पंचविधा स्मृतेति ध्वजिनी वृक्षादिलक्षिता वृक्षादीनां
प्रकाशरूपत्वेन ध्वजतुल्यत्वात् मत्सिनी सलिलवता मत्स्याधारस्य सा। धर जललक्षकत्वात् नैधानीति
खातं तु खांगारादिमती तेषां निखातत्वेन निधानतुल्यत्वात्। भयवर्जिता अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परसंप्रतिपत्त्या नि
र्मिता राजशासननीता ज्ञातृचिह्नाभावे राजेच्छया निर्मिता। एवंभूतायाः सीमाया विवादः संभवति यथाह कात्यायनः
आधिक्यं न्यूनता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च। अभोगभुक्तिः सीमा च षट् विवादस्य हेतवः इति। तथाहि ममात्र पंच
निवर्तनानि भूमेराधिक्या भूरस्तीति केनचिदुक्ते पंचनिवर्तनैव नाधिकेत्याधिक्ये विवादः। पंचनिवर्तनानि मम
दायागतेत्युक्ते न ततो न्यूनैवेति न्यूनतायां पंचनिवर्तनानि मम अंश इत्युक्ते अंश एव नास्तीत्यस्ति नास्तित्व
विवादः। मदीया भूः प्राग्विद्यमानभोगैव भुज्यत इत्युक्ते न संततश्चिरं तन्नैव भुक्तेत्यभोगभुक्तो वि

वादः इयं मर्यादा इयं वेति सीमाविवाद इति षट्प्रकार एव विवादः संभवतीति षट्प्रकारेपि चास्मिन् विवादे उत्प
र्थोन्यां सीमाया अपि निर्णायमानत्वात्सीमानिर्णये प्रकरणेन तस्यांतर्भावः। समंतद्भवाः सामंताश्चतसृषु दिक्षु अ
११५ नंतरा ग्रामादयस्ते च प्रतिसीमं व्यवस्थिताः। ग्रामो ग्रामस्य सामंतः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्तितं। गृहं गृहस्य नि
र्दिष्टं समंतात्परिरभ्य तदिति कात्यायनवचनात् ग्रामादिशब्देन च तत्स्थाः पुरुषाः लक्ष्यंते ग्रामः पलायित इति
॥११५॥ वत्। सामंतग्रहणं च तत्संसक्तानामुपलक्षणार्थं अत एव कात्यायनेन संसक्तकास्तु सामंतास्तत्संसक्तास्तथोत्त
राः। संसक्तसक्तसंसक्ताः पद्माकाराः प्रकीर्तिता इति। स्थविरा वृद्धाः आदिग्रहणेन मौलाहृत या ... हणं। वृद्धादि
लक्षणं च तेनैवोक्तं निष्पाद्यमानं यैर्दृष्टं तत्कार्यं तद्गुणान्वितैः। वृद्धा वा यदि वा वृद्धास्ते तु वृद्धाः प्रकीर्तिताः ये त २
त्र पूर्वसामंताः पश्चाद्देशांतरं गताः तन्मूलत्वात्ते मौला ऋषिभिः परिकीर्तिताः। उपश्रवणसंभोगकार्याख्यातो
पचिह्निताः सीमासंनिहितक्षेत्रकाः सर्वे विचक्षणा गोचारावनवारिणो व्याधादयः ते च मनुनोक्ताः व्याधान् शाकुनि
कान् गोपान्कैवर्तान्मूलखानकान् व्यालग्राहानुंछवृत्तीनन्यांश्च वनगोचरानिति। स्थलमुन्नतान् प्रदे

लभी

शः नुषा धान्यत्वचः द्रुमान्पगेग्रा घादयः सेतुर्जलप्रवाहसंबंधः अघशब्देन वेणुवालकादीनां ग्रहणं। एता
च प्रकाशाप्रकाशभेदेन द्विप्रकाराणि भवंति। यथा च मनुः सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान्॥
शाल्मलीशालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान्। गुल्मान्वेणूंश्च विविधान् शमीवल्लीस्थलानि च। शरान्कुब्जकगुल्मांश्
च तथा सीमा न नश्यति। तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च। सीमासंधिषु कार्याणि देवतायतनानि चेति प्रकाशरू
पाणि। उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिंगानि कारयेत्। सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययं। अश्मनोऽस्थी
नि गोवालांस्तुषान् भस्मकपालिकाः। करीषमिष्टकांगारशर्करावालुकास्तथा। यानि चैवं प्रकाराणि कालाद्भू
मिर्न भक्षयेत्। तानि संधिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत्। एतैर्लिंगैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोरिति प्रच्छन्नानि लिंगा
नि। एते प्रकाशाप्रकाशरूपे लिंगे सामंतादिप्रदर्शिते सामंता विवदमानयोः सीमानिर्णयं कुर्यात्।
राजा यदा पुनश्चिह्नानि न संति विद्यमानानि वा लिंगानि लिंगतया संदिग्धानि तदा निर्णयोपायमाह। सामंता वा स
मग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा। रक्तस्रग्वसना सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः। सामंताः पूर्वोक्तलक्षणाः समग्रामाश्च
त्वारोऽष्टौ दशापि वेत्येवं समसंख्याः प्रत्यासन्नग्रामीणाः रक्तस्रग्विणो रक्तांबरधरा मूर्द्धारोपितक्षितिखंडाः

सामंतेनपेयुः पुर्दीशपेयुः। सामंतावेतिविकल्पात्त्रिधानं स्मरत्यंतरात्साक्ष्यात्त्रिप्रापं। यथाह मनुः साक्षिप्रत्यय एव।
स्वात्सीमावादः विनिर्णय इति तत्र साक्षिणं निर्णीनत्वं मुख्यं तदभावे सामंतानां तदुक्तं। सस्य नावेपि चत्वारो ग्रा
115 माः सीमांतवादिनः सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधाविति। तदभावे तत्र संसक्तादीनां निर्णयत्वं। य
थाह कात्यायनः। स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामंतस्वेर्थगौरवात्। तत्संसक्तैस्तु कर्तव्य उद्धारो नात्र संशयः। सं
सक्तसक्तदोषेषु तत्संसक्ताः प्रकीर्तिताः। कर्तव्यानप्रदुष्टास्ते राज्ञा धर्मविजानतेति। सामंताद्यभावे मौल
॥११५॥ दयो ग्राह्याः। तेषामभावे सामंतामौलवृद्धोद्धृतादयः स्थावरेषु द्विप्रकारेपि कार्यो नात्र विचारणेति कात्याय
नेन क्रमविधानात्। एते च सामंतादयः संख्यागुणातिरेकेण भवंति सामंताशोधनं पूर्वनिर्दोषाः स्युः गुणाच्चि ॥११
ताः द्विगुणास्तूत्तरे ज्ञेयास्ततोन्ये त्रिगुणा मताः इति स्मरणात्। ते च साक्षिणः सामंतादयः स्वैः स्वैः शपथै
शापिताः संतः सीमानं नयेयुः शिरोभिस्ते गृहीतोर्वी स्रग्विणो रक्तवाससः सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते
समंजसमिति मनुस्मरणात्। नयेयुरिति बहुवचनं द्वयोर्निरासार्थं। नैकस्य। एकश्चेदुन्नयेत्सीमां स

पवासः समुत्पन्ने पलाश रक्तमाल्याम्बरो भूमिमादाय मूर्धनीति नारदेनैकस्याप्यनुज्ञानात् यत्र नैकः समुत्पन्ने तत्र

नरः प्रत्ययवानपि गुरुत्वादस्य कार्यस्यानिष्पेषावहत्वस्थितेत्येकस्य निषेधः सोऽमपानुमतधर्मविद्यतिरिक्त

पदृत्यविरोधः स्थूलादिविहानावेपि सामिसामन्तादीनां सीमाज्ञाने उपायविशेषो नारदेनोक्तः निम्नगाप

हृतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणाद्भोगदर्शनादिति निम्नगपानयाप्यपहृते नष्ट

हारेण उत्सृष्टानि स्वस्थानात्प्रच्युतानि नष्टानि वालिङ्गानि यासु मर्यादा भूमिषु तत्र तत्प्रदेशानुमानात् उत्स

ष्टचिह्ना नां प्राचीनप्रदेशात्मानात् ग्रामादारभ्य सहस्रदण्डपरिमितं देशं क्रमस्य ग्रामस्य पश्चिमे नागङ्ग

त्येवंविधप्रमाणाद्भोगत्वर्यसमक्षमविप्रतिपन्नाप्यस्मार्तकालीनाप्यनन्तस्तेन कालेवा निश्चयमनुपूर्व हस्पतिना

अविरोधो दर्शितः आगमं च प्रमाणं च भोगं कालं च नाम चा भूनागं लक्षणं चैव ये विदुस्ते च साक्षिणः इति

एते च साक्षि सामन्तादयः शापिता सन्तः कुलादिसमक्षं राज्ञा प्रष्टव्याः यथाह मनुः ग्रामेयकुलानां समक्षं

क्षं सीम्नि साक्षिणः प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तेषां चैव च वादिनारिति तेषां च प्रष्टासां साक्ष्यादयः समस्तारक

मत्स्यसीम्नि निर्णयं ब्रूयुः तैः निर्णीतसीमां तत्प्रदर्शितसकलचिह्नगर्त्तासाद्यपादिनामान्वितां वाऽविस्मरणार्थं
सीमां सर्वस्वैश्चैव नाम तत् इति। एते चासाक्षिसामंतप्रच्छन्नाः सीमाव्यक्रमणादिना रच्यपावत्पस्स ज्ञपं राज
दैवकं चान्यसर्वं नोत्पद्यते तदा तत्र तत्प्रदर्शिनात्सीमानिर्णयः। अपं च राज्ञो दैविकव्यसनावधि। कात्याय
११६ नेनोक्तं सामाचंचक्रमणे कोसपाद स्यपरीतथैव च। त्रिपक्षं पक्षसप्ताहं दैवा राजिकमीप्सित इति। पदात्वमास्वा
मुक्ते साक्षिवच सीत्रैपक्षान्यांतरे रोगादिदृश्यते अथवा पूर्तिवादिनिर्दिष्टत्र्यधिकसंख्यागुसाक्षपतर वि
॥११६॥ रुद्ध वचनतात्तदा ते मृषाभाषितया दंडनीयाः तदाह अन्यते तु पृथक् दंड्या राज्ञा मध्यमसाहसं अन्य
तेनिष्पावादिनिनिमित्तभूते सति सर्वे सामन्ताः प्रत्येकं मध्यमसाहसेन चत्वारिंशदधिकपणपंच
शतेन दंडनीयाः। सामंता विषयता चास्य साक्षिमौलादीनां स्मृत्यंतरे दंडांतरविधानादवगम्यते। तथा च म
नुः यथोक्तेन नयंतस्ते पूयंते सत्यसाक्षिणः। विपरीतं नयंतस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दममिति। नारदोपि। अथ ते से
दन्यतं ब्रूयुः सामंताः सीमानिर्णये। सर्वे पृथक्पृथक् दंड्याः राज्ञा मध्यमसाहसमिति सामंतानां मध्य म

नएवोप्रयोगोनसाहसासामान्निर्णयतथापिलिंगदर्शनएव२

साहसदंडमभिधायशेषाश्चेदन्तरं तं वपुर्नियुक्तान्नूभिकर्माणि। प्रत्येकंतु ज्ञद्यन्यास्तेविनेयाः पूर्वसाहसमितिमंसस्ता
ग्र्यमंसाहसमुक्तवान्मैत्त्लादिनामपितमेवदंडमाह॥ मैत्त्लवद्धादयस्त्वन्येदंडगत्याप्रयक्पृथक्विनेयाः प्रथमैनैवसाह
न्तेतास्थितो इतिज्ञ्यादिग्रहणेनगोपशाकुनिकव्याधवनगोचरग्रहणं यद्यपिशाकुनिकादीनांपरतंत्रत्वाल्लिंगप्रदर्शव
म्रषानांषित्वसंज्ञवा दंडविधानमुपपद्यइ तिप्ननृतत्पृथक्दंडअत्येतदंडविधानमज्ञानविषयं॥ वहूनांतु
२२ हिंसानांनसर्वनिर्मिपंप्रादि। कुपुर्नेयाश्चेलोनाहुादंडास्तूत्तमसाहसमिति। ज्ञानविषयेसद्यादीनांकात्यायनेनदं
तरविधानात्तथासाक्षिवचनन्नोदेप्यपमेवदंडस्तेनैवोक्तः। कीर्त्तितेयदिन्नेदः स्यादंडास्तूत्तमसाहसमितिएवम
नादिनान्तवदनेसाक्ष्यादीनं दंडयित्वापुनः सामा विचारः प्रवर्त्तयितव्यः अज्ञानोक्तादंडयित्वापुनः सीमाविचार।
पोदित्कृतः। त्यक्तोदुष्टोस्तुसामंतानत्यान्मैत्त्लादिभिः सह। संमिश्यकारयेत्सीमां भेवंधर्मविदोविदुरितिनिसप्तप्र
कारस्तेनैवोक्तः। यदापुनः सामंतप्रभृतयोज्ञातारश्चिह्नानिचसंतितदाकथंनिर्णयइत्यतआह। अभावेज्ञातृचि
ह्नानांराजासीम्नः प्रवर्त्तिता। ज्ञानुएणंसामंतादीनांलिंगदीनांचवक्ष्यादीनामेभावेराजैवसीम्नः प्रवर्त्तिताप्र
वर्त्तमिता। अतएवोक्तमिताएपुर्ययः ग्रामद्वयमध्यवर्त्तिनीविवादास्पदाभूतोभुवंसमंप्रविश्य। अस्यायंत्नूरस्यषमि

१२५

त्यु न्नयोः समर्प्यातन्मे ध्येसीमान्लिंगां न्निकुर्यात्स्य दातस्यां न्नमाच न्मृतरस्योपकारातिरापोदरपतेतदातस्यै
वर्गनामस्य सकलन्नूः समर्पणीया। यथा मनुः। सीमायामविषक्ष्योपां स्वपराजैव धर्मवित्। प्रदर्शद्भूमि मेतश्चासु
पकारादितिस्थितिरिति। असत्यामप्यतदूर्वांशांकायामस्याः स्मतेर्न्यायमूलतां द्योतयितुमतिदेशमाह। आरामा
117 यतनग्रामनिपानोद्यानवेश्मसु। एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षांबुप्रवहादिषु। आरामः पुष्पमूलफलोपवपहेतु
र्भूभागः आयतनं निवेशनं पल्लात्तकुटीराद्यर्थं विनतो भूप्रदेशः। ग्रामः प्रसिद्धः ग्रामग्रहणेन च नगरादयोपलक्ष्ये
णार्थे निपानं पानीयस्थानं कूपवापीप्रभृतिकं। उद्यानं क्रीडार्था भूमिः वेश्म गृहं। एतेष्वारामादिष्वयमेव सी
११७॥ ह्यादिलक्षणो विधिर्ज्ञातव्यः तथा प्रवर्षणोदकजलप्रवाहेषु अन्तःपातिगृहयोर्मध्ये न जलावघः। प्रवहत्यन्योर्वे
८। त्येवंप्रकारे विवादे आदिग्रहणात्प्रासादे विप्रोचा न एष एव विधिर्वेदितव्यः तथा च कात्यायनेः। क्षेत्रकूपतडागानां
केदारारामयोरपि। गृहप्रासादावसथनृपदेवगृहेषु च। इति सामानिर्मिपमुक्तातत्प्रसंगेन मर्यादाप्रभेदनादौ दंडमाह
मर्यादाया। प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा। क्षेत्रस्य हरणे दंडाः अधमोत्तममध्यमाः। अनेके क्षेत्रव्यवच्छेदिका साध
रणीभूमर्यादा तस्याः प्रकर्षेण भेदने सीमातिक्रमणे सीमानमतिलंघ्य कर्षणे क्षेत्रस्य च न्यायादिप्रदर्शितेन

हरणे यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमसाहसादिदंडो वेदितव्यः क्षेत्रगृहहरणे चात्र गृहारामादिकूपतडागहरणार्थं।
पुनः स्वीयत्वोक्त्या क्षेत्रादिकमपहरति तदा द्विशतो दमो वेदितव्यः यथाह मनुः गृहं तडागमारामं क्षेत्रं चाभीष-
हरन्नाशतानि पंचदंड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दम इति। अपहृतिप्रमाणे क्षेत्रादिरूपस्वादिपर्यालोचनया कद
मे। दुत्रेपि दंडः प्रयोक्तव्यः अत एवाह वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनांकने। तदंगच्छेद इत्युक्तो दंडो
सोहस इति। यः पुनः परक्षेत्रे सेतुकूपादिकं प्रार्थनया अर्थदानेन वा लब्धानुज्ञो निर्मातुमिच्छति तन्निषेधे तत्क्षेत्र-
मिन एव दंड इत्याह न निषेध्यः प्रवर्तमानश्च सेतुः कल्याणकारकः। परभूमिं हरन्कूपः स्वल्पक्षेत्रोपद्रवक-
रवीयाश्च भूमिमपहरन्नाशप्रन्नापि सेतुर्जलपूर्वहवंधः। क्षेत्रस्य स्वामिनो न प्रतिषेध्याः स चेदीषत्पीडाकर-
हूपकारकश्च भवति कूपश्चाल्पक्षेत्रव्यापित्वेनाल्पबाधो बहूदकत्वेन बहूपकारी नैव निवारणीयः। कूपग्रहणं
वापीपुष्करिण्याद्युपलक्षणार्थं। यदा पुनः सेतुर्मत्क्षेत्रस्वामिनो बहुबाधो न च ग्रामादिसमीपक्षेत्रवर्तितया चाल्पोपकारस्त-
सौ निषेध्य इत्यर्थादुक्तं भवति। सेतुश्च द्विविधमुक्तो नारदेन सेतुश्च द्विविधः प्रोक्तः खेयो बंध्यस्तथैव च तोयप्रवर्तन-
याद्बंध्यः स्यात्प्रवर्तनादिति पदात्त्वन्यनिर्मितः सेतुं नेदनादिना नष्टं स्वयं संस्करोति तदा पूर्वस्वामिनं तं द्वर

पंवापृष्ट्वैव संस्कुर्यात्। यथाह नारदः। पूर्ववृत्तं समुत्सन्नमपृष्ट्वा स्वामिनं तु यः। सेतुं प्रवर्त्तयेत्कश्चिन्न स तत्फलभाग्भवेत्
मृतेपि स्वामिनि पुनस्तद्वंश्ये चापि मानवे राजानमामंत्र्य ततः कुर्यात्सेतुप्रवर्त्तनमिति। क्षेत्रस्वामिकं पृष्ट्वापि दृष्ट्वामिद
नामेतो। प्रवर्त्ते पितारं प्रत्याह। स्वामिनो यान्निवद्धैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयेत्। उत्पन्ने स्वामिन्नागस्तद् नावमहीपतेः क्षेत्र
॥५ स्वामिनः मन न्यपगमपतद नावेराजानो चापः परक्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयति असौ फलभाग् भवति। अपि तु तदा
त्पन्ने फले क्षेत्रस्वामिनो भोगस्तद् नावेराज्ञस्तस्मात्प्रार्थनया र्थदानेन वा क्षेत्रस्वामिनं तद् नावेराजा नैवा
११८॥ ज्ञाप्यैव परक्षेत्रे सेतुः प्रवर्त्तनीय इति तात्पर्यार्थः। क्षेत्रस्वामिना सेतुर्न प्रवृत्तिश्चेद् इत्यत्र इदानीं तस्यैव प्रसक्तौ
नुप्रसक्ताद्वा चिद्दिध्यंतरमाह॥ फालाहतमपि क्षेत्रं न कुर्याद्यो न कारयेत्। तं प्रदाप्यामकृष्टं शदं क्षेत्रमन्येन कार
येत्य पुनः क्षेत्रस्वामिपाश्वे हमिदं क्षेत्रं कृषामीत्यंगीकृत्य पश्चादुत्सृड्डोति न चान्येन कर्षयति तच्च क्षेत्रपर
पिफालाहतमीषहलेन विदारितमपि न सम्यग्बीजचापार्हं तथापि तस्याकृष्टस्य फलं यावत्तावत्यत्र हे सा
तादिकल्पितं तावद सौ कर्षको दापनीयः तच्च क्षेत्रं पूर्वकर्षका दाच्छिद्यान्येन कारयेत्॥ इति सीमाविवादः

णं॥ व्यवहारपदानां परस्परं हेतुहेतुमद्भावान्नावात्येषामाद्यमृणादानमित्यादिपाठक्रमो न विवक्षित इति व्युत्क्रमेण स्वा
मिपालविवादो निरूप्यते॥ गोभिर्नष्टं तु महिषी सस्यघातस्य कारिणी। दंडनीया तदर्धं तु गौस्तदर्धमजाविकं॥ परस
स्यनाशकारिण्या माहिष्या अष्टौ माषा दंडनीया गौस्तदर्धं चतुरो माषान् अजमेषश्च माषद्वयं दंडनीयाः। महिष्या
दीनां च नसंबंधा न वा तत्स्वामी पुरुषो लभ्यते। माषश्चात्र ताम्रिकपणस्य विंशतितमो भागः। माषो विंशतिमो भाग
पणस्य परिकीर्तित इति नारदस्मरणात्। एतच्चाज्ञानविषयं ज्ञानपूर्वं तु। पणस्य पादौ द्वौ गां तु द्विगुणं महिषीं तथा।
अजाविके च सवत्से पादो दंडः प्रकीर्तित इति स्मृत्यंतरोक्तं द्रष्टव्यं। यत्पुनर्नारदेनोक्तं माषं गां दापयेद्दंडं द्वौ माषौ म
हिषीं तथा। अजाविके च वत्सानां दंडः स्यादर्धमाषिक इति तत्पुनः प्ररोहयोग्यसस्यावशेषभक्षणविषयं। अपराधातिश
येन तु चिरं दंडद्वैगुण्यमाह। भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद्द्विगुणो दमः पदिपथपवः परक्षेत्रे ससस्यं चरक्षपित्वात्तैव
निवारिताः शेते रतत दा यथोक्तदंडाद्द्विगुणो दंडो वेदितव्यः। सवत्सानां पुनर्भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताच्चतुर्गुण
दंडो वेदितव्यः। वसंतां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुण इति वचनात्। द्वे ग्रांत[illegible]वंतरस्थाः इति देशमाह॥ सम

स्तेषां विघाते पि खरोष्ट्रं महिषी समं । विघातः प्रचुरः तृण काष्ठोदकस्य मारणाः पुरुषः हीतो न्यूनप्रदेशाः तदुपघाते पीतरक्षेत्र
दंडने समं दंडमेषां महिष्यादीनां विघाते खरोष्ट्राश्वच खरैर्दंतं तन्महिषीसममहिषीपत्रे पादशेन दंडेन दं
११९ ड्यते तत्रैता दृशे नैव दंडेन खरोष्ट्रमपि पुत्रकं दंडनीयं सस्यापरोधकत्वेन खरोष्ट्रयोः पुत्रकं महिषीतुल्यत्वाद ।
अस्य चापरोधानुसारित्वात् खरोष्ट्रमिति समाहारोऽनविवक्षितः परसस्यविनाशे गोस्वामिनो दंडउक्तः इदा
नीं क्षेत्रस्वामिने फलमप्यसौ दापनीय इत्याह । पावत्सस्यं विनश्येत् तावत्स्यात् क्षेत्रिणः फलं गोपस्ताड्यस्तु गोमी
तु पूर्वोक्तं दंडमर्हति । सस्यग्रहणं क्षेत्रोपचयोपलक्षणार्थं यस्मिन्क्षेत्रे यावत्यन्नाल धान्यादिकं गवादिभिर्नि
॥२२९॥ शितं तावत्क्षेत्र फलमेतावति क्षेत्रे एतावद्भवतीति सामंतैः परिकल्पितं तत्क्षेत्रस्वामिने गोमी दापनीयः गोप १
स्तु ताडनीय एव न फलं दापनीयः गोपस्य ताडनं पूर्वोक्तदंडसहितमेव पालदोषेण सस्यनाशे तु दण्ड्यं प
न त्वपाल दोषेण गौस्तु सस्यानि नाशयेत् । न तत्र गोमिनो दंडः पालः स दंडमर्हतीति वचनात् गोमात्पुनः स्वा
पराधेन सस्यनाशे पूर्वोक्तं दंडमेवार्हति न ताडनं फलदानं पुनः सर्वत्र गोमिन एव तत्फलं पुरुषमहिष्या

दिलीरोपणेगचारेण तत्क्षेत्रफलं गोगित्वात्तगवादिभक्षितावशिष्टं पलालादिकं गोस्मिनैव ग्रहीतव्यं मध्य
स्थकल्पितमूल्यदानेन क्रीतप्रायत्वात्। अत एव नारदः। गोभिस्तु भक्षितं धान्यं यो नरः प्रतिपादयेत्। सामंतानु
मतं देयं धान्यं यत्तत्रवापितं पलालं गोमिने देयं धान्यं वै कर्षकस्य त्विति। क्षेत्रविशेषे त्वपवादमाह पथिग्रा
मविपीनांते क्षेत्रे दोषो न विद्यते। अकामतः कामचारे चोरदंडमर्हति। पथि ग्रामविपीनांते ग्रामविपि
नसमीपवर्त्तिक्षेत्रे अकामतो गोभिर्भक्षिते गोमिनो द्वयोरप्यदोषः दोषाभावप्रतिपादनं च दंडाभावा
र्थं विनष्टसस्यमूल्यदानप्रतिषेधार्थं च। कामचारे कामतश्चारणे चोरवच्चोरस्य यादृशो दंडस्तादृशं दंडमर्ह
ति। एतच्चानावृतक्षेत्रविषयं। यथापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि। न तत्र प्रणयेद्दंडं नृपतिः पशुरक्षि
णामिति दंडाभावस्यानावृतक्षेत्रविषयं ज्ञापरि त्वेन मनुनोक्तत्वात्। आवृते पुनर्मार्गादिक्षेत्रे दोष
इत्यवधारणं वृत्तिकरणं च तेनैवोक्तं वृत्तिं च तत्र कुर्वीत यामुष्ट्रो नावलोकयेत्। छिद्रं व्यावारयेत्सर्वं श्वसूकरमुख
नुगमिति पशुविशेषेपि दंडाभावमाह। महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागंतुकादयः। पालो येषां च ते मोच्या

दैवराजपरिप्लुताः महाभ्यासावुक्ताचेति महोक्षो वृषः सेक्ता। उत्सृष्टाः पशवो [illegible]मोत्सर्गादिविधाने।
न दैवतोद्देशेन त्यक्ताः। सूतिका प्रसूतिका आ निर्दशाहात्। आगन्तुकः स्वयूथात्परिभ्रष्टो देशान्तरागतः। एते भ
120 व्यापरसस्य नाशेऽपि न दंड्याः। पशुपालो विद्यते तोऽपि दैवराजपरिप्लुताः दैवराजहताः सस्यनाश
कारिणो न दंड्या। आज्ञा दिव्यहाणक्षुस्पाध्या दपाग्घंतते चाशनसोक्तः। अदंड्या हास्तिनो हयभ्याः प्रजापाल
हिते स्मृतः। अदंड्यो वा काणकूटो च पशुभ्यस्तृतल्लक्षणाः। अदंडवागंतुको गौश्च सूतिकावाभिसारिणी। अदंड्यो
||१२०|| श्चोत्सवे गावः श्राद्धकाले तथैव चेति। अतैत्तस्य पशूनामस्वामित्वे तेन दंड्यत्वासंभवात्तार्यामुपादा
नं यथोत्सृष्टाः पशवो न दंड्या एवं महास्यादय इति। गोस्वामिन उक्ते इदानीं गोपं प्रत्यपदिश्यते। यथा पिताय
भूनोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा। प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः। गोस्वामिना प्रातःकाले पथ्यागणपित्वा सम
र्पिताः पशवस्तस्यैव सायंकाले गोपो गोस्वामिने पशून्विगणय्य प्रत्यर्पयेत्। प्रमादेन स्वापराधेन [illegible]
मृतान्नष्टांश्च पशून् कृतवेतनः प्रकल्पितवेतनो गोपः स्वामिने दापनीयः। चेतनकल्पना च नारदेनोक्ता। गव

शताद्वत्सराद्धेनुः स्याद्द्विशताद्भृतिः। प्रतिसंवत्सरं गोसंदोहं स्वाम्यमेहनीति। प्रमादनाशस्य मनुनाप्युक्त
तः नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं वा विषमे मृतं। हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात्पाल एव तु। इति। प्रसह्य चौरैरपहृतं न
दातव्यः। यथाह मनुः विघुष्य तु हृतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति। यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति।
ति। दैवमृतानां पुनः कर्णादिप्रदर्शनीयं। कर्णौ चर्म च वालांश्च वस्तिस्नायूनि रोचनां। पशुषु स्वामिषु दद्या
न्मृतेष्वङ्गानि प्रदर्शयेदिति मनुस्मरणात्। किंच पालदोषविनाशे तु पाले दंडो विधीयते। अर्द्धत्रयोदश
पणः स्वामिने द्रव्यमेव वा पालदोषात्पशुविनाशे अर्धाधिकत्रयोदशपणान् दंडं पालो दाप्यः स्वामिनश्च
विनष्टपशुमूल्यं। दंडपरिमाणार्थमिदं श्लोकः अनन्तरपूर्वोक्तमेव। गोप्रसंगाद्गोप्रचारमाह ग्रामेच्छया गोप्र
चारो भूमिराजवशेन वा। द्विजस्तृणैधःपुष्पाणि सर्वतः स्ववदाहरेत्। ग्रामेच्छया ग्रामीणजनेच्छया भूस्वल्प
त्वमहत्वापेक्षया राजेच्छया वा गोप्रचारः कर्तव्यः गवादीनां चरणार्थं कियानपि भूभागोऽकृष्टपरिकल्पनी
य इत्यर्थः। द्विजस्तृणैधःपुष्पाणि गवाग्निदेवतार्थं तृणकाष्ठकुसुमानि सर्वत्र स्ववदनिवारं तस्याहरेत्। फलानि

परिवृता देवागोग्रास्यर्थे रग्णमे धान्यवी ह्वनस्पतीनी पुष्पाणिस्वच्छदाददीतफलानि चापरिवृतानामिति गौ
रि तमस्मरणात् एतच्चापरिगृहीतविषयं अपरिगृहीते द्विजव्यतिरिक्तानामप्यपरिग्रहो देवस्वेत्वसिद्धः यथा
१२ तेनैवोक्तं स्वामरि स्वचपसंविन्नागपरिग्रहा छिगभेघेति। यत्पुनरुक्तं चणांवापदिवाकाष्ठं पुष्पं वाय दिवा
फलं। अनापृछन् हिंग्रहो नाहस्तच्छेदनमर्हतीतिति तद्विजव्यतिरिक्तविषयं गवादिव्यतिरिक्तविषयमक
पद्विषयं वा॥ इदमपरं गवादीनां स्थानासनकार्यार्थमुच्यते। धनुःशतपरीणाहो ग्रामक्षेत्रांतरं भवेद्द्विश
१२२॥ ते खर्वटस्य स्यान्नगरस्तु चतुर्गुणं। ग्रामक्षेत्रयोरंतरं धनुःशतपरिमितं परिणाहः सर्वतो दिक्षु मनुष्यस
स्य कार्यं खर्वटस्य प्रचुरकंटकसंतानस्य द्विशतपरिणाहः नगरस्य बहुजनसंकीर्णस्य धनुषां चतुःश
तिपरिमितमंतरं कार्यं। इति स्वामिपालविवादप्रकरणं। संप्रत्यस्वामिविक्रयाख्यं व्यवहारपदमुपक्र
मते तस्य च लक्षणं नारदेनोक्तं। निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहृत्य वा॥ विक्रीयतेऽसमक्षं यत्स ज्ञेयोऽस्वा
मिविक्रयः इति तत्र चकिमित्याह स्वं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते। हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेला

हीनेव तस्करः स्वमात्मसंबंधि द्रव्यमन्यविक्रीतं अस्वामिविक्रीतं परिपश्यति तदा तत्स्वामी तेन गृह्णीयात्। अ-
स्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वाभावात् विक्रीतं गृहीत्वा दद्यादिति पोरुपलस्मरणार्थं। अस्वामिक्रेतुर्हीनतुल्यत-
रत्र अत एवाहं अस्वामिविक्रयं दानमाधिं च विनिवर्तयेदिति। क्रेतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते क्रये दोषो भव-
ति तथाहहीनाद्रहो द्रव्यागमो पापहीनात्। रहसि चैकांते सन्नाद् द्रव्यादपि हीनमूल्यात्। अल्पतरेण मूल्येन च क्रये वेल-
याहीनो वेलाहीनः पौराज्यादौ कृत। तत्र च क्रेता तस्करो भवति तस्करेष दंडादिनाप संभवतीत्यर्थः। यथा क्रीतं द्रव्यम-
स्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाप्नुयात्। प्रकाशे क्रये शुद्धिः स्यात् क्रेतुः स्तेयपरिहः क्रयादिति। स्वाम्यं त्विपुत्रकेन वे-
त्राविं कर्तव्यमित्यत माह। नष्टापहृतमासाद्य हर्तारं ग्राहयेन्नरं। देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत्।
नष्टापहृतं वा द्रव्यमन्यदापं क्रयादिना प्राप्य हर्तारं विक्रेतारं नरं ग्राहयेत्। चौरोद्धरणिकादिभिः। आत्मशु-
द्ध्यर्थं राजदंडाप्राप्त्यर्थं च। अथ यदि विदितदेशांतरगतः कालांतरे वा विपन्नस्तदा मूल्याहरणाशक्तौ विक्रेतारम-
दर्शयित्वैव स्वयमेव तद्धनं नाष्टिकस्य समर्पयेत्। तावतैवासौ शुद्धो भवतीति। अथ धरावापीर्वाख्यातं तदि-

दमनुपपन्नं विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिरित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसंगात्। अतोऽन्यथा व्याख्यायते। नष्टापहृतमिति
नाष्टिकं प्रत्ययमुपदेशः नष्टमपहृतं वात्मीयं द्रव्यमासाद्य क्रेतुर्हस्तस्थं ज्ञात्वा तं हर्तारं क्रेतारं स्थलपालादि
भिर्ग्राहयेत्। देशकालातिपत्तौ देशकालाद्यतिक्रमे स्थलपालाद्यसन्निधानेन तद्विज्ञायन कालात्प्राक्
पलायनाशंकायां स्वयमेव गृहीत्वा नेच्यः समर्पयेत्। गृहीते हर्तरि किं कर्तव्यमित्यत आह। विक्रेतुर्दर्शना
च्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमं। क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी। पद्यसौ गृहीतः क्रेता नमपदम
पहृते अन्यस्य सकाशात्क्रीतमिति विक्रीतदा तस्य क्रेतुर्विक्रेतुर्दर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति न पुनरसावभियो
॥२२२॥ ज्यः किंतु तत्सुदर्शितेन विक्रेत्रा सह नाष्टिकस्य विवादः। यथाह बृहस्पतिः। मूले समाहृते क्रेता नाभि
योज्यः कथंचन। मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयत इति। तस्मिन्विवादे पद्यसौ स्वामिविक्रयनिश्चयो भ
वति तदा तस्य नष्टापहृतस्य गवादिद्रव्यस्य विक्रेता तस्मात्सकाशात्स्वामी नाष्टिकः स्वीयं द्रव्यमवाप्नोति
नृपश्चापराधानुरूपं दंडं क्रेता च मूल्यमवाप्नोति अथ यासौ देशांतरं गतस्तदा योऽजनसंख्यायाः आनप

दे नार्यकालोऽयः प्रकाशं वा क्रयं कुर्यान्मूल्यं वापि समर्पयेत्। मूल्यानर्घकालस्य देयास्तत्र च संख्ययेति गौतमस्मरणात्। अस्व
विज्ञात देशतया मूल्यमाहर्तुं न शक्नोतीति तदा क्रयं शोधयित्वैव मुक्तो भवति। असमाहार्यमूल्यस्तु क्रयमेव विशोधयेदिति
वचनात्। स्पदापुनः साक्ष्यादिनिर्दिष्टेन वाक्रयं न शोधयति मूल्यं च न प्रदर्शयति तदा स एव दंडादिभाग् भवति। अनुप
स्थापयन्मूल्यं क्रयं वाप्य विशोधयन्। यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमं च सः इति स्मरणात्। स्वल्पेनैतान्यपि विक्री
तामित्फलं तल्लिप्सुना किं कर्तव्यमित्यत आह॥ आगमोऽनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा पंचबंध्यो दमस्तस्य राज्ञे ते
नाविभाविते। आगमेन तरिसु क्रयादिना अयं भोगेन च मदीयमिदं द्रव्यं तेनैव नष्टमपहृतं॥ ॥ गोव्यदगुरुभ्यो नमः॥
चेति भाव्यं साधनीयं तत्स्वामिना अतोऽन्यथा नेन स्वामिना अविभाविते पंचबंधो नष्टद्रव्यपंचमांशो नाष्टकेन राज्ञे देयः अत्र
चापं क्रमेः पूर्वस्वामानष्टमात्मीयं साधयेत् ततः क्रेता चौर्यपरिहार्यं मूल्यं लाभाय च विक्रेतारमानयेत्। अथान्यस्तु न शक्नोति
तदात्मदोषपरिहाराय क्रयं साधयित्वा द्रव्यं नाष्टिकस्य समर्पयेदिति। तस्करपृच्छादकं प्रत्याह। हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं पर
हस्तादवाप्नुयात्। अनिवेद्य नृपे दंड्यः स तु षण्णवतिं पणान्। हृतं प्रनष्टं वा चौरादिहृतं स्वं द्रव्यमनेन मदीयं द्रव्यमपहृत
मिति नृपायानिवेद्यैव दर्पादिना परगृहात् गृह्णाति स षण्णवतिपणं दंडनीयः तस्करपृच्छादकत्वेन दुष्टत्वात्। अपुरु

वानीतंप्रत्याहृ।शौल्किकैःस्थानपालैर्नष्टापहृतमाहृतं।अर्वाक्संवत्सरात्स्वामी हरेतपरतोनृपः।पदानुमुल्कधिका।रन्निः
स्थानपालादिभिर्वानष्टमहृतंद्रव्यंराजपार्श्वप्रत्यानीतंतत्संवत्सरादर्वाक्प्राप्तश्चेत्स्वामिकःस्वंद्रव्यमवाप्नुयात्।ऊर्ध्वं
१२३ पुनःसंवत्सराद्राजागृह्णीयात्।स्वपुरुषानीतंचद्रव्यंजनसमूहेनृपआघोष्यपालयेत्संवत्सरंराज्ञारक्ष्याणिपि।यथाहगौतमः।
प्रनष्टस्वामिकमधिगम्यराज्ञेप्रब्रूयुर्विख्याप्यसंवत्सरंराज्ञारक्ष्यमितिपश्चात्पुनर्मनुनाऽवध्यांतरमुक्तं।प्रनष्टस्वामिकंद्रव्यं
राजात्र्यब्दंनिधापयेत्।अर्वाक्त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामीपरतोनृपतिर्हरेदिति।तत्रभुक्तत्वनसंपन्नरक्षणविषयंरक्षणनिमित्तंषड
॥१२३॥ भागादिग्रहणंतेनैवोक्तं।आददीताथषड्भागंप्रनष्टाधिगतान्नृपः।दशमंद्वादशंवापिसतांधर्ममनुस्मरन्निति।तत्पद्वितीयपक्षे
थमसंवत्सरेषुयथाक्रमंषड्दादशोनावावेदितव्याः।पुर्यंचितं।चैतत्पुरस्तात्।मनुक्तषड्भागादिग्रहणास्यद्रव्यविशेषेऽपवादम्
हापणनेकशफेदद्यात्।चतुरःपंचमानुषेमहिषोष्ट्रगवांद्वौद्वौपादंपादमजाविके।एकशफेस्याद्विपुनष्टाधिगतेतत्स्वामीरा
ज्ञेरक्षणनिमित्तंचतुःपणंदद्यात्।मानुषेमनुष्यजातीयेद्रव्येपंचपणान्।महिषोष्ट्रगवांरक्षणनिमित्तंप्रत्येकंद्वौद्वौप
णौ।अजाविकेपुनःपादंदद्यादितिसर्वत्रानुषज्यते।अजाविकमितिसमानिर्देशोपिपादमितिवासावलात्प्रत्येकंसंबंधोऽव
गम्यते।इत्यस्वामिविक्रयप्रकरणं॥अथधनाविहिताविहतमार्गद्वयास्यपतपतत्रानपकर्मदत्ताप्रदानिकमभित्रिचलध्वानिघ

नद्यं दानाख्यं व्यवहारपदमाभिधीयते तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तं दत्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति। दत्ताप्रदानिकं
नाम व्यवहारपदं हि तदिति। असम्यक् अविहितमार्गाश्रयणेन द्रव्यं दत्वा पुनरादातुमिच्छति यस्मिंस्तु विवादपदे तद्दत्ते
ने प्रदानिकं दत्तस्याप्रदानिकं पुनर्हरणं यस्मिन्दानाख्यमिति दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं विहितमार्गाश्रयत्वेन तत्प्रतिप
पत्ते च तु तत्तद्व्यवहारपदं दत्तानपाकर्मेत्यपर्यायद्वयेन भवति। दत्तस्यानपकर्म अपुनःरादानं यत्र दानाख्यविवादपदे तद्दत्ता
नपकर्म तच्छेदपादपादि वै देन चतुर्विधा। यथाह नारदः। अथ देयमदेयं च दत्तं चादत्तमेव च। व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमा
र्गश्चतुर्विध इति तत्र देयमित्यनिषिद्धं दानक्रियायोग्यमुच्यते। अदेयमस्य तत्र तया निषिद्धं तया वादानानर्हं यत्पुनः प्रत्ताति
छेदनेन रमव्यावर्त्तनीयं तद्दत्तमुच्यते। अदत्तं तु यत्पुनराहरणीयं तत् कल्प्यते। तदेतत्सक्षेपेतो निरूपयितुमाह॥ स्वं कुटुंबा
विरोधेन देयं दारसुतादृते। नान्वये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतं। स्वामात्मीयं कुटुंबाविरोधेन कुटुंबभरणावशिष्ट
मितायावृत्तं दद्यात तद्दारसुतावन्यकत्वात। तथा च मनुः वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या शिशुः सुतः। अप्यकार्यशतं
कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीदिति कुटुंबाविरोधेनेत्यनेन देयमेकविधं दर्शयति स्वं दद्यादित्यनेनास्वभूतानामन्वाहितयाचि
तकाधिसाधारणनिक्षेपाणामपि चानामप्यदेयत्वं व्यतिरेकतो दर्शितं। यत्पुनर्नारदेनादेयानामष्टविधत्वमुक्तं अन्वाहि
तयाचितकमाधिसाध्यायं च यत निक्षेपः पुत्रदाराश्च सर्वस्वं चान्वये सति। आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना। अदेय

न्याहराचार्यायच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति । तद्देयत्वमात्राभिप्रायेण न पुनः स्वत्वजावाभिप्रायेण पुत्रदारसर्व
स्वप्रतिश्रुतेषु स्वत्वसद्भावात् । अन्वाहितादीनां च स्वरूपं प्रागेव दर्शितं । स्वं दद्यादित्यनेन दारसुतादेरपि स्वत्वावि
शेषेण देयत्वप्रसंगे प्रतिषेधमाह ॥ दारात्सुतादृते । दारसुतव्यतिरिक्तं स्वं दद्यात् न दारसुतमित्यर्थः । तथा पुत्रपौत्राद्य
१२५ न्वये विद्यमाने सर्वस्वं धनं न दद्यात् । पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वृत्तिं चैषां प्रकल्पयेदिति स्मरणात् । तथा हिरण्यादि
कमन्यस्मै प्रतिश्रुतमन्यस्मै न देयं । एवं दारसुतादिव्यतिरिक्तं देयमुक्त्वा प्रसंगाद्देयधनग्रहणे च प्रतिग्रहस्याप्र १२५
काशमेव कर्तव्यमित्याह । प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात् स्थावरस्य विशेषतः । देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्वा नापहरेत्पुनः । प्रति
१२५ ग्रहणं प्रतिग्रहः सः प्रकाशः प्रकटः कर्तव्यः विवादनिराकरणार्थं स्थावरस्य विशेषतः प्रकाशमेव ग्रहणं कर्तव्यं त
स्य स्ववर्णादिवदात्मनिस्थितस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् । प्रासंगिकमुक्त्वा प्रकृतिमनुसरन्नाह । देयं प्रतिश्रुतं
चैव । यद्यस्मै धर्मार्थं प्रतिश्रुतं तत्तस्मै देयमेवाय यस्मै धर्मेत्यप्रमुच्यते तान नवति प्रच्युते पुनर्न दातव्यं । प्रतिश्रु
त्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यादिति गौतमस्मरणात् । दत्वा नापहरेत्पुनः न्यायमार्गेण यद्दत्तं तत्सप्तविधमपि पुन
र्नापहर्तव्यं । किंतु तथैवानुमंतव्यं । यत्पुनरन्यायेन दत्तं तद्दत्तं षोडशप्रकारमपि प्रत्याहर्तव्यमेव तत्पर्या दत्तं भ
वति । नारदेन च दत्तं सप्तविधं प्रोक्तं अदत्तं षोडशात्मकमिति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृत्तं । पण्यमूल्य

त्युतिस्तुष्ट्या स्नेहात्प्रत्युपकारतः स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः। अदत्तं तु भयक्रोधशोकवेगरु
जान्वितैः तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासछलयोगतः बालमूढास्वतंत्रार्तमत्तोन्मत्तापवर्जितं। कर्त्तामेमेदं कर्मेति
प्रतिलाभेच्छया च यत्। अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये चाधर्मसंहिते। यद्दत्तं स्यादविज्ञानाद् अदत्तमिति तत्स्मृतमिति
अयमर्थः पण्यस्य क्रीतद्रव्यस्य यन्मूल्यं दत्तं। भृतिर्वेतनं। कृतकर्मतो दत्तं। तुष्ट्या वंदिचारणादिभ्यो दत्तं। स्नेहाद्दुहि
तृपुत्रादिभ्यो दत्तं। प्रत्युपकारतः उपकृतवते प्रत्युपकारस्तत्प्रयोगाद्दत्तं। स्त्रीशुल्कं परिणयनार्थं कन्याज्ञातिभ्यो दत्तं पश्चाद्द
ग्रहार्थं दत्तं तदेतत्सप्तविधमपि दत्तमेव न प्रत्याहरणीयं। भयेन च दिग्रहारिभ्योपदत्तं क्रोधेन पुत्रादिवैरिनिर्यातनाया
न्यस्मै दत्तं। पुत्रवियोगादिनिमित्तशोकावेशेन दत्तं। उत्कोचेन कार्यप्रतिबंधनिरासार्थमधिकृतेभ्यो। यद्दत्तं परिहासे
नोपहासेन दत्तं एकोपि स्वं द्रव्यमन्यस्मै ददाति अन्योपि तस्मै ददाति दानव्यत्यासः छलयोगतः शतदानमभिधाय प
सहस्रमितिः परिभाष्य ददाति। बालेनाप्राप्तषोडशवर्षेण मूढेन लोकवेदानभिज्ञेन। अस्वतंत्रेण पुत्रदासादिना
आर्तेन रोगाभिभूतेन। मत्तेन मदनीयमत्तेन उन्मत्तेन वातकफोन्मादग्रस्तेन वा अपवर्जितं दत्तं। तथायं मदीय
मिदं कर्म करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया दत्तं अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोहमित्युक्तवते दत्तं। यज्ञं करिष्यामीति धनं लब्ध्वा
द्यूतादौ विनियुंजानाय दत्तमित्येवंविधमष्टप्रकारमपि दत्तमदत्तमित्युच्यते प्रतिहरणीयत्वात्। आर्त्तेदत्तस्याप

तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयं। स्वच्छन्दोत्रेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात्। अदत्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो न
125 संशयः इति कात्यायनस्मरणात्। तदेतदपरं संक्षिप्तार्थं वचनं सर्वविवादसाधारणं। योगाधमनविक्रीतं
योगदानप्रतिग्रहं। यस्य वाप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेदिति। योगानुपाधिः येनागाधमिनोपाधिविशेषा
धिविशिष्टोपदानप्रतिग्रहाः। क्रीतास्तदुपाधिगमे कृपादीन्वि निवर्तयेदित्यर्थः। पुनः षोडशप्रकारमन्यदत्तं गम्य
ति पश्चादेयं पृच्छतीति तयोर्दण्डो नारदेनोक्तो। गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद्यश्चादेयं प्रयच्छति। अदेयदायको दण्ड्यस्तथादत्तप्रत
च्छक इति। इति दत्ताप्रदानिकं नाम प्रकरणं॥ अथ क्रीतानुशयः कथ्यते तत्र स्वरूपं च नारदेनोक्तं। क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं
१२५॥ क्रेता न बहु मन्यते। क्रीत्वानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यत इति तत्र च यस्मिन्नहनि पण्यं क्रीतं तस्मिन्नेवाहनि तद्विक्रे
तं प्रत्यर्पणीयमिति तेनैवोक्तं। क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी। विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवान्ह्यविक्ष
तमिति द्वितीयादिदिनेनु प्रत्यर्पणे विशेषस्तेनैवोक्तः। द्वितीयेऽह्नि ददत्क्रेता मूल्यात्त्र्यंशांशमावहेत्। द्विगुणं त
तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तदिति परतोऽनुशयानकर्तव्य इत्यर्थः। एतच्च बीजव्यतिरिक्तोपभोगविनश्वरवस्तु
विषयं बीजादिक्रये पुनरन्येरव प्रत्यर्पणावधिरित्याह। दशैकपंचसप्ताहमासत्र्यहार्धमासिकं। बीजायोव

स्वरत्नस्त्रीदोह्यपुंसांपरीक्षणं।वीजंव्रीह्यादिवीवीजं।अयोलोहः।वाह्योवलीवर्दादिः।रत्नंमुक्तापुवालादि
स्त्रीदासी।दोह्यंमहिष्यादि।पुमान्दासएषांवीजादीनां।यथाक्रमेणदशाहादिः।परीक्षाकालोविज्ञेय
परीक्षमाणेचवीजादौयद्यसम्यक्त्वबुध्यात्मनुशयो।भवतितदादशाहाद्यन्ततएवक्रयनिवृत्तिःनपुनःक्र
र्ध्वंनित्यरूपदशाहपुयोजनं।पण्यमनवचनं।क्रीत्वाविक्रीयवाकिंचिद्यस्येहानुशयो।भवेत्सोदशाहात्तद्द्रव्यं
दद्याच्चैवाददीतचेतितदुक्तं।लोहादिव्यतिरिक्तोपभोगविनश्वरगृहक्षेत्रपानशयनादिविषयं।सर्वंचै
तदपरीक्ष्यक्रीतविषयं।यत्पुनःपरीक्ष्यनपुनःप्रत्यर्पणीयमितिसमयंकृत्वाक्रीतंतद्विक्रेत्रेनप्रत्यर्पणी
यंतदुक्तं।क्रीतापण्यंपरीक्ष्येतप्राक्स्वयंगुणदोषतः।परीक्ष्याभिमितंक्रीतंविक्रेतुर्नभवेत्पुनरिति।दोह्या
दिपरीक्षणप्रसंगेनस्वर्णादेरपिपरीक्षणमाह।।अग्नौसुवर्णमक्षीणंरजतेद्विपलंशते।अष्टौत्रपुप
सीसेचताम्रेपंचदशायसि।वन्हौप्रताप्यमानंसुवर्णंनक्षीयते।अतःकटकादिनिर्माणार्थंयावत्सुवर्णंसुवर्णकार
हस्तेप्रक्षिप्तंतावत्तुलितंतैःप्रत्यर्पणीयं।इतरस्याक्षयंदाप्यःदं[illegible]रजतेतुशतपलंप्रताप्यमानंपल

द्विपलं क्षीयते अष्टौ। त्रपुणि सीसे च शत इत्यनुवर्त्तते। त्रपुणि सीसे च शतपले प्रताप्यमाने अष्टौ पलानि क्षी-
यंते। ताम्रे पंच दशायसि। ताम्रे शतपले पंच पलानि। आयसे दशपलानि क्षीयंते। आयसि शत इत्येव। कांस्ये
तु त्रपुताम्रयोनित्वात्तदनुसारेण क्षयः कल्प्यः। इतोऽधिकक्षयकारिणः शिल्पिनो दंड्याः। क्वचित्कंबलादौ॥
वृद्धिमाह शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पाससौत्रिके। मध्ये पंचपला वृद्धिः ससूक्ष्मे त्रिपला मता॥ स्थूले-
नौर्णसूत्रेण कंबलादिकं क्रियते। तस्मिन्शतपले दशपला वृद्धिर्वेदितव्या। एवं कार्पाससूत्रनिर्मितप-
टादौ वेदितव्या। मध्ये अनतिसूक्ष्मसूत्रनिर्मिते पटादौ पंचपला वृद्धिः। सुसूक्ष्मसूत्रनिर्मिते पटादौ त्रिप-
१२६॥ ला वृद्धिर्वेदितव्या। एतच्चाप्रक्षालितवासोविषयं द्रष्टव्यं। तत्र विशेषमाह। कार्मिके रोमबद्धे च त्रिंशद्भागः
क्षयो मतः। न क्षयो न च वृद्धिश्च कौशेये वल्कलेषु च॥ कार्मिकं कर्मणा चित्रेण निर्मितं पत्रनिष्पन्ने पट-
रुचकस्वस्तिकादिकं चित्रसूत्रैः क्रियते तत्कार्मिकमित्युच्यते। पत्रप्रावरणादेः रोमाणि बध्यंते स रोमबद्धः॥
तत्र त्रिंशत्तमो भागः क्षयो वेदितव्यः। कौशेये कोशप्रभवे वल्कलेषु वल्कलनिर्मितेषु वृद्धिह्रासौ न स्तः।

किंतु पावद्धानार्थं कुचिंदादिभ्यो दत्तं तावदेव प्रत्यादेयं। द्रव्याणां मानं त्वप्रति द्रव्यं दयवृद्धिप्रतिपादनार्थं तु । साम
नेन ह्रासवृद्धिज्ञानोपायमाह॥ देशं कालं च भोगं च ज्ञात्वा नष्टे बलाबले द्रव्याणां कुशला ब्रूयुर्यत्तद्दाप्यमसंशयं।
द्याणां सौमादी द्रव्येण नष्टे ह्रासमुपगते द्रव्याणां कुशलाः द्रव्यवृद्धिह्रासपरिज्ञाः देशकालमुपभोगं तथा नष्टद्रव्यस
बलाबलं सारासारतां च परीक्ष्य प्रत्यर्पितकल्प्यं तत्तद्दाप्यः स्वं शिल्पिनो द्रव्या। इति क्रीतानुशयप्रकरणं। सांप्रतमभ्यु
पेत्याऽशुश्रूषाख्यमपरं विवादपदमभिधातुमुपक्रमते तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तं। अभ्युपेत्य तु शुश्रूषां यस्तां न प्रतिप
द्यते। अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यत इति। आज्ञाकरणं शुश्रूषा। तामंगीकृत्य पश्चाद्यो न संपादयति तद्विवाद
पदमभ्युपेत्याशुश्रूषाकस्य पंचप्रकाराः शि अंतेवासि (भृ)तकाधिकर्मकृतदास इति तेषामाद्याश्चत्वार
कर्मकरा इत्युच्यते ते च शुभकर्मकारिणः दासाः पुनर्गृहजातादयः पंचदशप्रकाराः गृहद्वाराशुचिस्थानर
थ्यावस्करशोधनाद्यशुभकर्मकारिणः तदिदं नारदेन स्पष्टीकृतं। शुश्रूषकः पंचविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषि
ष्यांते भिः चतुर्विधः कर्मकरस्तेषां दासास्त्रिपंचकाः। शिवासि भृतकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत्। एते कर्मकरा ज्ञेया दा
सास्तु गृहजातादयः। सामान्यमस्वतंत्रत्वमेषामाहुर्मनीषिणः। जातिकर्मकृतस्तूक्तो विशेषो वृत्तिरेव च। कर्म

१२७

२२७॥

पिद्धि विध्यं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च। अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतं। गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्कर
शोधनं। गुह्यांगस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनं। इष्टतः स्वामिनश्चांगुपस्थानमथांततः। अशुभं कर्म विज्ञे
यं शुभमन्यदतः परं॥ इति। तत्र शिष्यो वेदविद्यार्थी। अंतेवासी शिल्पविद्यार्थी। भृतस्तु वेतनेन कर्मक
रोति स भृतकः कर्म कुर्वतामधिष्ठाता अधिकर्मकृत्। अशुचिस्थानं विण्मूत्रादिप्रक्षेपार्थं गर्तादिकं। अवस्क
रः गृहमार्जन्याः स्थानं दिनचपस्थानं उज्झनं त्यागः भृतकश्चात्र त्रिविधस्तदुक्तं। उत्तमस्त्वायुधीयोत्र मध्य
मस्तु कृषीवलः। अधमो भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधो भृतक इति। दास्याः पुनः गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दाया
दुपागतः। अनाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः। मोक्षितो महतश्चर्णात् युद्धप्राप्तः पणे जितः। तवाहमित्युप
गतः प्रव्रज्यावसितः कृतः। भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाभृतः। विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पंचदश स्मृताः॥ गृह
दास्यां जातो गृहजातः क्रीतो मूल्येन। लब्धः प्रतिग्रहादिना। दायादुपागतः पित्रादिदासः। अनाकालभृतो दुर्भिक्षे यः
दासत्वाय मरणाद्रक्षितः आहितः स्वामिना धनग्रहणेन दासतां नीतः। ऋणमोचनेन दासत्वमभ्युपगत ऋणदासः
युद्धप्राप्तः समरे विजित्य गृहीतः। पणे जितः यद्यस्मिन्विवादे पराजितोऽहं त्वद्दासो

सोऽन्नदामीति परिभाष्य पणे जितः तवाहं दास इति स्वयं प्रतिपन्नः। प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्यातश्च्युतः। कृतः एतावत्कालं त्वद्दासः इ
त्यभ्युपगमितः भक्तदासः सर्वकालं भक्तार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य प्रवृत्तः वडवाहृतः वडवा गृहदासी त
याहृतस्तल्लोभेन तामुद्वाह्य दासत्वेन प्रविष्टः। य आत्मानं विक्रीणीते स चात्मविक्रेता इत्येवं पञ्चदशप्रकारा अप
तु मनुना ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्त्रिमौ। पैतृको दंडदासश्च सप्तैते दासयोनय इति सप्तविधत्वमुक्तं। तत्र
सों दासत्वप्रतिपादनार्थं न तु परिसंख्यार्थं तत्रैषां शिष्यान्तेवासि भृतकाधिकर्मकृद्दासो नाम द्वेष्यासि प्रवृत्ति
प्रागेव प्रतिपादिता आसूतग्राप्य धीपेतल्लब्धे चास्मै निवेदयेदित्यादिना। अधिकर्मकृत् भृतकानां तु वेत
तनादानप्रकरणे वक्ष्यते योपावत्कृते कर्म तावत्तस्य आत्तु वेतनमित्यादिना। दासान्तेवासिनोस्तु धर्मावि
शेषं वक्तुमाह॥ बलाद्दासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते। स्वामिप्राणप्रदो भक्तत्यागात्तन्निष्क्रयादपि। ब
लाद्बलात् बंधनेन यो दासीकृतः पश्चचौरैरपहृत्य विक्रीतः अपिशब्दादाहितोद्धृतश्च संमुच्यते। य
दि स्वामी न मुंचति तर्हि राज्ञा मोचयितव्यः। उक्तं च नारदेन। चौरापहृतविक्रीता ये च दासीकृता बलात्।

राज्ञा मोचयितव्यास्ते दास्यं ते तु हि नेष्यत इति। चौरव्याघ्राद्यवरुद्धस्य स्वामिनः प्राणान्यः प्रददाति रक्ष
त्यपावपि मोचनीयस्तदिदं सर्वदासानां साधारणं दास्यनिवृत्तिकारणं। यो वैषां स्वामिनं कश्चिन्मोक्षये
त्प्राणसंशयात्। दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत चेति नारदस्मरणात्। अत्र दासादीनां प्रातिस्विकम
पि मोक्षकारणमुच्यते अनाकालभृत इत्यत्र दासोऽन्नस्य त्यागाद्दासान्यावा रन्नस्य स्वामिद्रव्यं यावदुपभुक्तं तत
व दत्वा मुच्यते। आहितार्थदासोऽत्र तन्निष्क्रयाद्यज्ञहत्वा स्वामिनाहितोपद्यु दत्वा धनिनः ऽत्र मर्माण्मो
१२८॥ चितः तस्य निष्क्रयात् सवृद्धिकस्य प्रत्यर्पणान्मुच्यते। नारदेन विशेषोऽप्युक्तः अनाकालभृतो दास्यान्मुच्य
ते गोयुगं ददत् सन्निक्षिप्तं पदार्थं दत्वा न तन्नमुत्थेत कर्मणा। अत्रास्याक्षेपणात्स चोक्तो दासः प्रमुच्यते। १२
आहितोऽपि धनं दत्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत्। ऋणं तु सोदयं दत्वा ऋणाद्दास्यात्प्रमुच्यत इति। तथा तवाहमि
त्यपगत युद्धप्राप्तपणजितस्तेकवडवाहृतानां च प्रातिस्विकं मोचनकारणं तेनैवोक्तं। तवाहमित्यपगतो यु
द्धप्राप्तः पणे जितः प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्येरंस्तुल्यकर्मणा। कृतकालव्यपगमात्कृतकोऽपि विमुच्यते। निरु

दाद्वडवापास्तमुच्यते वडवाहृत इति। दासेनसह संभोगनिरोधादित्यर्थः। तदेवं गृहजस्तत्क्रीतलब्धदायप्राप्तानामवि
क्रोपिणां स्वामिप्राणप्रदानात्। तत्प्रसादनस्यपस्ता धारणकारणव्यतिरेकेण मोक्षो नास्ति विशेषकारणानभिधानात्
दासमोक्षस्थानेनेक्रमेण कर्तव्यः। स्वंदासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः। स्कंधादादाय तस्यासौ भिंद्यात्कुंभं
सहांभसा॥ साक्षताभिः सपुष्पाभिः मूर्द्धन्याद्भिरवाकिरेत्। अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखं तं समुत्सृजेदिति तेन
वाक्ये। प्रव्रज्यावसितस्य तु मोक्षो नास्तीत्याह। प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकः। प्रव्रज्यासः पापः। ततो
वसितः प्रच्युतः अनन्यपगतप्रायश्चित्तश्चेद्राज्ञ एव दासो भवति। मरणमेव तद्दासत्वस्यान्तः। नान्तरा प्रतिमोक्षो
स्ति। वर्णानां दासव्यवस्थामाह॥ वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः। ब्राह्मणादीनां वर्णानामानुलो
म्येन दास्यं ब्राह्मणस्य क्षत्रियादयः क्षत्रियवैश्यशूद्रो वैश्यस्य शूद्र इत्येवमानुलोम्येन दासभावो भवति। न प्रति
लोम्येन स्वधर्मत्यागिनः पुनः परिव्राजकस्य प्रातिलोम्येनापि दासत्वमिष्यत एव। यथाह नारदः। वर्णानां प्र
तिलोम्येन दासत्वं न विधीयते। स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता मतेति। अन्तेवासिधर्मानाह। कृतशिल्पोऽपि
न वसेत्कृतकालं गुरोर्गृहे। अन्तेवासी गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः। अन्तेवासी गुरोर्गृहे कृतकालं वर्षचतुष्

यस्मायुर्वेदादिशिल्पशिक्षार्थं त्वगृहे चसामीति यावदंगीकृतं तावत्कालं वसेत् पश्चापि वर्षचतुष्टयादर्वागेव।
लब्धापेक्षितशिल्पविद्यः कर्यं निवसेत्। गुरुप्राप्तभोजनः गुरोः सकाशात्प्राप्तं भोजनं येन स तथोक्तः। तत्फलप्र
दः तस्य शिल्पस्य शिक्षितस्य फलमाचार्याय प्रदद्यात् इति तत्फलप्रदः एवंभूतो वसेत्। नारदेन विशेषोप्यत्र द
र्शितः स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुं बान्धवानामनुज्ञया। आचार्यस्य वसेदंते कृत्वा कालं सुनिश्चितं। आचार्यः शिक्षये
देनं स्वगृहे दत्तभोजनं। न चान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेत्। शिक्षयंतमसंदुष्टं य आचार्यं परित्यजेत्। ब
१२९। लाद्वासयितव्यः स्याद्वधबंधौ च सोर्हति। शिक्षितोपि कृतं कालमंतेवासी समाप्नुयात्। तत्र कर्म च यत्कुर्या
दाचार्यस्यैव तत्फलं। गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्यं प्रदक्षिणं। शिक्षितस्यानुमान्यैनमंतेवासी निवर्त्तत इ
ति बलशब्दोत्र ताडनार्थः दोषस्याल्पत्वात्। इत्यभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यं विवादपदं प्रकरणं। संप्रति संविद्व्यतिक्र
मः कथ्यते तस्य च लक्षणं नारदेन व्यतिरेकमुखेन दर्शितं। पाषंडिनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते। सम
यस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतमिति परिभाषितधर्मेणाव्यवस्थानं समयस्तस्यानपाकर्म अव्यतिक्रम

परिपालनं तद्व्यतिक्रममाणं विवादपदं भवतीत्यर्थः। तदुपक्रमार्थं किंचिदाह। राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणा
न्न्यस्य तत्र तु। त्रैविद्यं वृत्तिमद्ब्रूयात्स्वधर्मः परिपाल्यतामिति। राजा स्वपुरे दुर्गादौ वा स्थाने धवलगृहादिकं कृ
त्वा तत्र ब्राह्मणान्न्यस्य स्थापयित्वा तद्ब्राह्मणव्रातं त्रैविद्यं वेदत्रयसंपन्नं वृत्तिमद्भूहिरण्यादिसंपन्नं च कृत्वा
स्वधर्मो वर्णाश्रमनिमित्तः श्रुतिस्मृतिविहितो भवद्भिरनुपाल्यतामिति तान्ब्राह्मणान्ब्रूयात्। एवं नियुक्तैस्तैर्यत्कर्त
व्यं तदाह। निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत्। सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः॥ श्रौतस्मार्तध
र्मानुपमर्देन समयान्निष्पन्नो यो धर्मो गोप्रचारोदकरक्षणदेवगृहपालनादिरूपः सोऽपि यत्नेन पालनी
यः। तथा राज्ञा च कृतो निजधर्माविरोधेनैव यः सामयिको धर्मोऽपावत्यधिकं भोजनं देयमस्मद्रातिमंडले
तुरंगादयो न प्रस्थापनीया इत्येवंरूपः सोऽपि रक्षणीयः। एवं समयधर्मः परिपालनीय इत्युक्त्वा तदति
क्रमादोषमाह। गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लंघयेच्च यः। सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत्॥ यः पु
नर्गणस्य ग्रामादिजनसमूहस्य संबंधि साधारणं द्रव्यमपहरति। संवित्समयस्तां समूहकृतां सकृता

वापोल्लंघयेदतिक्रमेत्तरतदीयं सर्वस्वहरणशुद्धिप्रवासयेत निष्कासयेत्। अयं च दंडोनुबंधातिशयेन द्रष्टव्यः
अनुबंधाल्पत्वेतुशयोग्रामदेशसंघानां कृत्वा सत्येन संविदं विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् नि
130 गृह्य दापयेदनं समयव्यभिचारिणः चतुःसुवर्णान्षण्णिष्कान् शतमानं च राजतमिति। मनुप्रतिपादितानां दंड
नां निर्वासनचतुःसुवर्णषण्णिष्कशतमानानां चतुर्णामन्यतमो जातिशक्त्याद्यपेक्षया कल्पनीयः। दंड
॥२३५॥ तैः कर्तव्यमित्याह। कर्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादिनः। गणिनां मध्ये समूहहितं वदनं शीलाः तद्वचन
मितरैर्गणान्तर्गतैरनुसरणीयं। अन्यथा दंड इत्याह। यस्तत्र विपरीतः स्यात्स दाप्यः प्रथमं दमं। यः गणिनां
मध्ये समूहहितवादिवचनप्रतिबंधकारी स राजा प्रथमसाहसं दंडनीयः। राज्ञा विदिगणिभिर्वर्त्तनीयमि
त्याह। समूहकार्यप्रयातान्कृतकार्यान्विसर्जयेत् सदानमानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः। समूहका
निरत्यर्थं त्वपा॥ एवं प्राप्तान्गणिनो निवर्तितात्मीयपुरोजनान् दानमानसत्कारैः स राजा पतितोषय

६८ ॥ परिहारिणं प्रत्याह। समूहकार्यप्रहितो यल्लब्धं तत्तदर्पयेत्। एकादशगुणं दाप्यो
यद्यसौ नार्पयेत्स्वयं। समूहकार्यार्थं महाजनैः प्रेरितो राजपार्श्वं यद्वस्त्वहिरण्यादिकं लब्धं तत्तत्प्राप्य
ज तएवमहाजनेभ्यो निवेदयेत्। अन्यथा लब्धस्यैकादशगुणं दंडं प्रदापनीयः। एवं प्रकाराश्च कार्यचिंतकाः का
र्यद्रूत्या ह। धर्मज्ञाः शुचयो लुब्धा न वै पुंकार्यचिंतकाः कर्तव्यं वचनं तेषां समूहहितवादिनां। श्रोतस्मा
धर्मज्ञाः वा द्याभ्यां तर शौचत्क लोऽर्थेष्वलुब्धाः कार्यविचारकाः कर्तव्याः तेषां वचनमितरतः कार्या
त्येतदादशार्थं पुनर्वचनं। इदानीं त्रैविद्यप्रतिपादितं धर्मं श्रेण्यादिष्वप्यतिदिशन्नाह। श्रेणिनै
गमिपाखंडिगणानामप्ययं विधिः। भेदं चैषां नृपो रक्षेत्पूर्ववृत्तिं च पालयेत्। एकपण्यशिल्पोपजी
विनः श्रेण्यः नैगमाः ये वेदस्याप्तप्रामाण्यं तत्वेन प्रामाण्यमिच्छंति पाशुपतादयः पाखंडिनः ये वेदस्य प्रामा
ण्यमेव नेच्छंति नग्नाटक सौगतादयः गणाः व्रात आयुधीयादीनां मेककर्मोपजीविनां एषां चतुर्विधा
नामप्ययमेव विधिः यो निजधर्माविरोधेनेत्यादिना प्रतिपादितः एतेतां॥

एतेतांचश्रेण्यादीनांचेदंधर्मव्यवस्थांनृपोरक्षेत्। पूर्वांपात्राचवृत्तिंपालयेत्॥ इतिसंविद्व्यतिक्रमप्रक
रणं॥ संप्रतिवेतनस्यानपाकर्माख्यंव्यवहारपदंप्रस्तूयते। तत्स्वरूपंनारदेनोक्तं। भृतानांवेतनस्यापाकर्मा
नोदानविधिः। क्रमः वेतस्यानपाकर्मतद्विवादपदंस्मृतमिति। अस्यार्थः भृतानांवेतनस्यवक्ष्यमाण
13। स्तोवैकहस्तोदानिदानिविधिःक्रमोपत्राविवादपदंवेतनस्यानपाकर्मेत्युच्यते। तत्रनिर्णयमाह। गृही
१३२॥ तवेतनकर्मत्यजन्द्विगुणंभावहेत्। अगृहीतेसमंदद्याद्भृत्यैरक्ष्यउपस्करः। गृहीतवेतनंयेनअ।
सोस्वांगःकृतकर्मत्यजन्अकुर्वन्द्विगुणंभृतिस्वामिनेदद्यात्। यदापुनरनुपगतंकर्मअगृहीत
एववेतनेत्यजतितदासमंपदद्यात्तनचानुपगतंतावद्धाव्योनद्विगुणं। पद्धंगीकृतांभृतिंदत्वाबलात्का
रापितः [illegible] कर्मकुर्वन्प्रतिष्कृत्यकार्योदयत्वाभृतिंबलादितिनारदवचनात्। भृतिरपितेनैवोक्ता।
भृतपेवेतनंदद्यात्। कर्मस्वामीयथाक्रमं। आदौमध्येवसानेवाकर्मणःपादिनिश्चितमिति। ते
श्चभृत्यैरुपस्कः॥ रउपकरणंलांगलादानांगुरक्षणीयादिरेवंवस्याशङ्कयारक्षणीयमितस्याक्रम ২৬१

दिनिष्पत्त्यनुपपत्तेः भृतिमपरिच्छिद्य यः कर्म कारयितं प्रत्याह। दाप्यस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुसस्यतः। अ
निश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत्स महीक्षिता। यस्तु स्वामी वणिक्‌गोमान् क्षेत्रिको वा अपरिच्छिन्नवेतनमेव भृतिं
कर्म कारयति स तस्माद्वाणिज्यपशुसस्यलक्षणात् कर्मणः फलं यल्लब्धं तस्य दशमं भागं भृत्याय महीक्षिता
दापनीयः। आज्ञानाज्ञाकारिणं प्रत्याह। देशं कालं च योतीयाल्लाभं कुर्याच्च योन्यथा। तत्र स्यात्स्वामिनः
छंदोधिकं देयं कृतेधिके। यस्तु भृत्यः पण्यविक्रयार्थं चितं देशं कालं च पण्यविक्रयार्थं कुर्वन् दर्शादिने
लंघयेत् तस्मिन्नेव देशे च काले च लाभमन्यथा व्ययादतिशयं साधयतः यः नं करोति तस्मिन् भृतके भृतिदानं प्रति स्वा
मिनः छंदः इच्छा भवेद्यावदिच्छति तावद्दद्यान्न पुनः सर्वामेव भृतिमित्यर्थः। यदा पुनर्देशकालातिलङ्घनतयाधिको लाभः
कृतस्तदा पूर्वपरिच्छिन्नाया भृतेरधिकमपि धनं स्वामिना भृत्याय दातव्यं। अनेकभृत्यसाध्यकर्मणि भृतिदानप्रक
ारमाह यो यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनं। उभयोरप्यसाध्यं तत्साध्यं कुर्याद्यथाश्रुतं। यो दापनेरः कर्मैव कर्म
नियतवेतनमुभाभ्यां क्रियमाणमुभयोरप्यसाध्यं व्याधिना वारणत्वा। अपिशब्दाद्बहुभिरपि यदिनसमा

पितंतदाप्पोऽत्यापावत्कर्मकरोतितस्मैतत्कृतकर्मानुसारेणमध्यस्थकल्पितंवेतनंदेयंपुनःसमं।नचावपवशः॥कर्म
णिवेतनस्यापरिभाषितत्वात्तावद्दानमितिनमंतव्यं।साध्येतुविनाव्यांकर्मणिनिवर्त्तेतयथाकृतंपावत्परिभाषितं
तावद्भागन्यादेयंनपुनःप्रत्येकंकृत्स्नंवेतनंनापिकर्मानुरूपंपरिकल्पितंदेयं।आयुधीयभारवाहकौप्रत्याह।अराज
दैविकंनष्टंभांडंदाप्यस्तुवाहकः।प्रस्थानविघ्नकृच्चैवप्रदाप्योद्विगुणांभृतिः।नवेघतेराजदैविकंयस्यभांडंस्यतत्र
योक्तंतद्यदिप्रज्ञाहीनतयावाहकेननाशितंतदानशानुसारेणसोतदंडंदापनीय।तथाहनारद।भांडंव्यस
॥१३२॥ नमागच्छेद्यदिवाहकोदायतःदाप्योयत्नात्तूनशेषंद्यदैवराजकृतादृतेइति।पंपुनर्विहायमंगलकप्रतिवा
सरेप्रतिष्ठमानस्यतत्प्रस्थानेपापिकंकर्मप्रारंभेकृत्यद्दानंनकरिष्यामीतिप्रस्थानविघ्नमाचरतितदासे
द्विगुणांभृतिंदाप्यः।अल्पतोत्कर्षहेतकर्मनिरोधाधात्।किंचाप्रक्रांतेसप्तमंभागंचतुर्थपथिसंत्यजन्।भृति
धर्मपथेसर्वांप्रदाप्यस्स्याज्जकोपिवा।प्रक्रांतेच्छ्यवसितेप्रस्थानेस्वांगाकृतंकर्मयस्यजतस्तैभृतेःसप्तम
भागंदाप्यः।नन्वचैवविषयेप्रस्थानेते।तैरप्राणिनिर्यदेवनंक्रीडापाणप्रवर्विकास्त्रिपते।तथावयोभिःपीसि

मनुना। अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः २ समाह्वयः॥ देहिनां शतिकवृद्धेस्तु सभिकः

कुक्कुटादिभिः यथाह मनुः मेषमहिषाकाक्रीडा क्रियते तदुच्यते पंचधाक्रमेण द्यूतसमाह्वयाख्यं विवादपदं द्यूतं वस
हूयते तत्समाह्वय इति। तत्र भूतस्याधिकों द्युक्तीर्त्या नाहि द्विगुणं अतिदानमुक्तो भिदानं सप्तमो भाग इति
रोधः उच्यते अत्यंतरा पादनावसरस्से न्नेवे स्वांगाक्ते तंकर्मपरस्य ज्ञति तस्य सप्तमो भागः पस्तु पुरस्थानत्कं ने स
परवत्य ज्ञति तस्य द्विगुणं अतिदानमित्यविरोधः यः पुनः पथि प्रक्तो तेगमनेव वर्तमाने सति कर्मत्यजति स अते भृतु भागं द
प्यः अर्धपथे पुनः सर्वदाप्य पस्तत्या जककर्मत्यजतत्याड्यपतिस्वामी पूर्वोक्तं प्रदेशोस्सावपिपूर्वोक्ते सप्तमं भागं द
कं अत्याजदाप्यनाप्यः एतच्च व्याधितादि विषयं। अतोनार्तो निकुर्याद् घोदर्पात्कर्मपयेदितो। संदशः क्रमेत्तल्लान
व १ दैरानंदेयं तस्य वेतन मिति मनुस्मरणात्। यदापुनर्व्याध्यादीपगते तं तरिति दिवसाभ्यरिगाणप्य पुनः पूरयति तदात्त
नेतरव वेतनं। आर्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन्यथाभाषितमादितः सुदीर्घस्यापिकालस्य स्वतान्नेतव वेतन मिति मनु
स्मरणात्। यस्त्वपगतव्याधिः स्वस्थ एव चालस्यादि नास्वारब्धं कर्मन्यो न करोति परेण वा न समापद् इति न तस्य
वेतनं देयं यथाम नुः यः यथा क्रमात्तैः [illegible] ततस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मण इति

इति चेतनादानप्रकरणं ॥ अथ द्यूतसमाह्वयाख्यं विवादपदमभिधीयते तत्स्वरूपं नारदेनाभिहितं । अक्षवध्रश
लाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितं पणक्रीडा वयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयं । अक्षाः पाशकाः वध्रश्चर्मपट्टिकाः शलाकादंतादिम
133 य्यो दीर्घचतुरस्राः आद्यग्रहणाच्चतुरंगादिक्रीडासाधनं कीरतुरगरथादिकं गृह्यते तैरप्राणिभिर्यद्देवनं क्रीडा प
णपूर्विका क्रियते तथा वयोभिः पक्षिभिः कुक्कुटादिभिः चशब्दान्मल्लमेषमहिषादिभिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्वि
का क्रीडा क्रियते तदुभयं यथाक्रमेण द्यूतसमाह्वयाख्यं विवादपदं द्यूतं च समाह्वयं च तदुक्तं मनुना । अप्राणिभिर्य
त्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते । प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः इति । तत्र द्यूतसभाधिकरणवृत्तिमा
१३३॥ ह ॥ ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पंचकं शतं । गृह्णीयाद्धूर्तकितवादितराद्दशकं शतं । परस्परं संप्रतिपत्त्या कितवपरिकल्पि
तः पणो ग्लह इत्युच्यते । तत्र ग्लहे तदाश्रयपाशादिकापरिमितादधिकपरिमाणा या वृद्धिर्यस्यासौ शतिकवृद्धिः तस्मा
द्धूर्तकितवात्पंचकं शतं आत्मवृत्त्यर्थं सभिको गृह्णीयात् । पंचपणा आपाद्या अस्मिन् शते तत्पंचकं शतं तदस्मिन्वृद्ध्यु
त्पत्त्येत्यादिना कन् जितग्लहस्य विंशतितमं भागं गृह्णीयादित्यर्थः । सभिकः कितवनिवासार्था यस्यास्ति असौ सभि

कः कल्पिताक्षादिनिखिलक्रीडोपकरणस्तदुपचितद्रव्योपजीवीसभापतिरुच्यते। इतरस्मात्पुनरपिपरिपूर्णे श
तिकवृद्धिकितवाद्दशकंशतं जितद्रव्यस्यदशमंभागंगृह्णीयादितिपादवत्। एवंक्लृप्तवृत्तिनासभिकेनकिंकर्तव्यमि
त्यतआह। ससम्यक्पालितोदद्याद्राज्ञेभागंयथाकृतं जितमुद्ग्राहयेज्जेत्रेदद्यात्सत्यवचःक्षमीः। एवंक्लृप्तवृ
त्तिर्द्यूताधिकारीसराज्ञाधूर्त्तकितवेभ्योरक्षितस्तस्मैराज्ञेयथासंप्रतिपन्नमंशंदद्यात्। तथाजितंयद्द्रव्यंतद्ग्राह
येद्बंधकग्रहणेनासेधादिनाचपराजितसकाशादुद्धृत्यचतद्धनंजेत्रेसभिकोदद्यात्तथाक्षमी
भूत्वासत्यंवचोविश्वासार्थंद्यूतकारिणांदद्यात्। तदुक्तंनारदेन। सभिकःकारयेद्द्यूतंदेयंदद्याच्चतत्कृतमितियदा
पुनःसभिकोदापयितुंनशक्नोतितदाराजादापयेदित्याह॥ प्राप्तेनृपतिनाभागेप्रसिद्धेधूर्त्तमंडले। जितंससभि
केस्थानेदापयेदन्यथानतु। प्रसिद्धेअप्रच्छन्नेराजाध्यक्षसमन्वितेसभिकसहितेकितवसमाजेसभिकेनदत्तराजभा
गदत्तेराज्ञाधूर्त्तकितवमविप्रतिपन्नंजितंपणंदापयेत्। अन्यथाप्रच्छन्नेसभिकरहितेअदत्तराजभागेद्यूतेजि
तंपणंजेत्रेनदापयेत्। जयपराजयविप्रतिपत्तौनिर्णयोपायमाह। द्रष्टारोव्यवहाराणांसाक्षिणश्चतएवहि। द्यूत

व्यवहाराणां दुष्टाराज्यांस्तरवकितवारवराज्ञा नियोक्तव्याः न तत्र गस्कृताध्ययनसंपन्नादिनियमोस्ति । साक्षिण
२रा श्च द्यूते द्यूतकारा एव कार्याः न च तत्र स्त्रीबाल्ववृद्धकितवेत्यादिनिषेधोस्ति । क्वचिद्द्यूतं निषेद्धुं दंडमाह । राज्ञः सचिह्नं
निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः कूटरेखादिनिरुपधिनाचमतिवंचनहेतुनामणिमंत्रौषधादिना पेदाव्यौते
134 तानप्यपदादिनांकयित्वा राज्ञा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेत् । नारदेनतिर्वासने विशेष उक्तः कूटाक्षदेविनः पापान्राज
राष्ट्राद्विवासयेत् । कंठे क्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृतमिति । पानिवमनुवचनानि द्यूतनिषेधपराणि ।
१३४॥ द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात्कारयेत वा तान्सर्वान्घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिंगिन इत्यादीनि तान्यपि कूटाक्षदे
वनविषयतया चोपाद्यानि । किंच ॥ द्यूतमेकमुखं कार्यात्तस्करज्ञानकारणात् । यः पूर्वोक्तो द्यूते तदेकमुखमेक
मुखं प्रधानं यस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं कार्यं राज्ञाध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः । तस्करज्ञानकारणा
त्तात्तस्करज्ञानरूपप्रयोजनं प्रर्ततोत्यप्रायशश्चौर्योपार्जितधना एव कितवा भवंत्यतश्चौरविज्ञानार्थमेवमुक्ता
र्थं द्यूतधर्मं समाह्वये अतिदिशन्नाह ॥ एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये सहशातिकव्यहरित्यानायो

योऽधूतधर्म उक्तः सरवप्राणि द्यूतेमल्लमेषमहिषादि विनिवर्त्यं समाह्वयसंज्ञके ज्ञातव्यः इति द्यूतसमाह्वया-
ख्यप्रकरणं इदानीं वाक्पारुष्यं प्रस्तूयते। तल्लक्षणं चोक्तं नारदेन। देशजातिकुलादीनामाक्रोशन्यंगसंयुतं। यद्व-
चः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते देशादीनामाक्रोशन्यंगसंयुतं। उच्चैर्भाषमाणं आक्रोशन्यंगमवद्यं
तदुक्तं यत्फलं प्रतिकूलार्थं उद्वेगजननार्थं वाक्यं तत् वाक्पारुष्यं कथ्यते तत्र कलहप्रियाः खलु गौडा इति
देशाक्रोशः नि। नांतरं खलु लोलुपा विप्रा इति जात्याक्रोशः। क्रूरवैरिज्ञाः खलु वैश्वामित्रा इति कुलाक्षेपः आदि
ग्रहणात् विद्याशिल्पादिनिंदया विद्वत्शिल्प्यादिपुरुषाक्षेपकारः गृह्यते। तस्य च दंडतारतम्यार्थं निष्ठु-
रादित्रैदेन त्रैविध्यमाभिधाय तल्लक्षणं तेनैवोक्तं। निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतं गौरवानुक्र-
मात्तस्य दंडोऽपि स्यात्क्रमाद्गुरुः साक्षेपं न्यंगसंयुक्तमिति। न्यंगं असत्यमवद्यं भगिन्यादिगमनं तदुक्तं
मश्लीलं सुरापो मात्रादि महापातकाद्याक्रोशयुक्तं वचनं तीव्रं तत्र निष्ठुराक्रोशे सवर्णविषये दंडमाह। स
२॥ निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यंगसंयुतं। पतनीयैरुपाक्रोशैः तीव्रमाहुर्मनीषिणः इति तत्र धिक् मूर्ख जाल्मत्वमित्यादि साक्षेप

त्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनांगेंद्रियरोगिणां। क्षेपं करोति चेद्दंड्यः पणानर्धत्रयोदशान्न्यूनांगाः करचरणादि
विकलाः न्यूनेंद्रियाः नेत्रश्रोत्रादिरहिता रोगिणो दुश्चर्मप्रभृतयस्तेषां सत्येनासत्येन अन्यथास्तोत्रेण च
निंदार्थया स्तुत्या पद्मनेत्र पुंगहीन एवंविध उच्यते तत्सत्यं पद्मपुनरक्षस्थानेवांध इत्युच्यते। तदसत्यं पद्म
135 विकृताक्षितिरेव दर्शनीयस्त्वमसीत्युच्यते। तदन्यथास्तोत्रं एवंविधं तथ्येनापि वृथवन्दन्यापादंडं कार्षापण
त्रयमिति पन्मनुवचनं तदपि दुर्वृत्तवर्णविषयं। यदा पुनः पुत्रादयो मात्रादीन् दूषयंति तदा शतं दंडनीया इति
२०६॥ तिनैवोक्तं। मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वसुरं गुरुं। आक्षारयन् शतं दाप्यः पंथानं वाददद्गुरोरिति। एतच्च सा
१३५॥ पराधेषु मात्रादिषु गुरुषु निरपराधायां च जायायां द्रष्टव्यं। अश्लीलाक्षेपे दंडमाह॥ अभिगंतास्मि भगि
नीं मातरं वा तवेति ह॥ शपंतं दापयेद्राजा पंचविंशतिकं दमं। त्वदीयां भगिनीं मातरं वाभिगंतास्मीति शप
तमन्यं तज्जायामभिगंतेत्येवं शपतं राजा पंचविंशतिकं पणानां पंचाधिकां विंशतिं पअस्मिन्दंडे सुतयोर्नः दंडमदाप
येत्। एवं समानगुणेष्वभिधाय विषमगुणेषु दंडं प्रतिपादयितुमाह। अर्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीषु

त्तमेषु च। अधमेध्याक्षेत्रपेक्षयान्यूनत्रैवर्णिकेषु अर्धो दंडः पूर्ववाक्ये पंचविंशतेः प्रक्रान्तत्वात्तदपेक्षयाऽ
र्धः सार्द्धद्वादशपणात्मको दंडः द्रव्यः परनार्यासु पुनर्विशेषेण द्विगुणः पंचविंशत्यपेक्षया पंचाशत्पणात्मको द
ण्डः तथा त्तमेषु च स्वापेक्षयाधिक कृतिवत्तेषु दंडः पंचाशत्पणात्मकः एवं वर्णानां मूर्धावसिक्तादीनां च प
रस्पराक्षेपे दंडकल्पनामाह॥ दंडप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः वर्णा ब्राह्मणादयः। जातयो मूर्द्धावसि
क्ता द्याः तस्मात्ते जातयः। उत्तराश्चाधराश्च उत्तराधराः वर्णजातयश्च ते उत्तराधराश्च वर्णजात्युत्तराधरा
स्तैर्वर्णजात्युत्तराधरैः परस्पराक्षेपे विपमाणे दंडस्य प्रणयनं प्रकर्षेण नयनमूहनं वोढव्यं। तच्च दंडक
ल्पनं उत्तराधरैरितिविशेषोपादानादुत्तराधरभावापेक्षया कर्तव्यमित्यवगम्यते। उत्तराधराश्च यथा
मूर्द्धावसिक्तं ब्राह्मणहीनं क्षत्रियापादुत्पन्नं चाकुस्य ब्राह्मणः स्वत्रयो क्षेपनिमित्तात् पंचाशत्पणाद्दंडात्किंचि
दधिकं पंचसप्तत्यात्मकं दंडमर्हति। क्षत्रियोपिति माकुस्य ब्राह्मण क्षेपनिमित्तात् दंडादूनपंच

सप्रतिमेव दंडं मूर्द्धावसिक्तोपितिमान्क्षत्रियस्तमेव दंडमेवमर्हति। मूर्द्धावसिक्तांबष्ठयोः परस्परा क्षेपे ब्राह्म

136 दसे त्रिपयोः परस्परः क्रोशनिमित्तिकौ यथाक्रमेण दंडौ वेदितव्यौ। एवमन्यत्राप्यूहनीयं। एवं सर्ववर्णविषये दं

मत्रि घापवर्णानामेवप्रतिलोमानुलोमाक्षेपे दंडमाह। प्रतिलोम्यापवादेषु द्विगुणत्रिगुणादमाः वर्णानामान

तोनतस्मादर्द्धार्द्धहानितः। अपवादास्त्वधिक्षेपाः प्रतिलोम्यनापवादाः प्रतिलोम्यापवादास्तेषु ब्राह्मणाक्रो

१२६॥ शकारिणः क्षत्रियवैश्ययोर्यथाक्रमेण पूर्ववाक्याद्विगुणप दोपरत्र पंचाशत्पणापेक्षयाद्विगुणाः शतपणेन मा।

१२७॥ त्रिगुणः सार्द्धशतपणो दंडो वेदितव्यः। शूद्रस्य ब्राह्मणाक्रोशतो जिह्वाछेदनं वा भवति। यथाह मनुः। श

तं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दंडमर्हति। वैश्योप्यर्द्धशतं चैव शूद्रस्तु वधमर्हतीति विट्शूद्रयोरपि क्ष

त्रिया दन्तरैकांतरयोस्त्वानुलोम्यापतेपाशतमध्यर्द्धशतं च यथाक्रमेण क्षत्रियाक्रोशे वेदितव्यौ। शूद्रस्य

च वैश्याक्रोशे शतं अनुलोम्येन तु वर्णानां क्षत्रविट्शूद्राणां वा ब्राह्मणेनाक्रोशे कृते तस्माद्ब्राह्मणक्रोशानि

मित्राष्टकृतपरिमितास्तत्र दंडास्तत्रातिवर्णिमर्धस्यार्धस्य हानिं कृत्वावशिष्टं पंचाशत्यं चविंशत्यर्द्धत्रयोदशपणात्म
केषु यथाक्रमं ब्राह्मणेन दंडनीयः तदुक्तं मनुना। पंचाशतं ब्राह्मणेन दंडः क्षत्रियस्याभिशंसने। वैश्यस्याप्यर्धपंच
शच्छूद्रे द्वादशको दम इति। क्षत्रियाणां वैश्यशूद्रेष्वाक्रुश्य यथाक्रमं पंचाशत्यं चविंशतिकौ दमौ वैश्यस्य शूद्राक्रो
शे पंचाशदित्यूहनीयं। ब्राह्मणराजन्यवत् क्षत्रियवैश्ययोरिति गौतमस्मरणात्। विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजा
तिप्रतितत्वत इति मनुस्मरणात्। पुनर्निष्ठुराक्षेपमधिकृत्याह। वहन्गर्वान्नेत्रसक्थ्नोर्विनाशवाचके दमः
शत्यस्तदर्धिकः पादनासाकर्णकरादिषु। वाचकदानां प्रत्येकं विनाशवाचिके वाचप्रतिपादितेतववाक्छि
न ध्यात्येवं नृपकेस्यतः शतपरिमितो दंडो देयदतव्यः पादनासादिषु आदिग्रहणात् स्फिगादिषु वाचके विना
शे तदर्धिकः तस्य शतस्यार्धं तदर्धं तस्मात्तातिततदर्धिकः पंचाशत्पणिको दंडो वेदितव्यः। किंचाशक्तस्त
केन्नेव दंडनीयः पणानां दशात्तथाशक्तः पतिचुवं दाप्यः क्षेमापतस्यतु पः पुनः ज्वरादिना क्षीणशक्ति

स्कन्द वाङ्गाद्यंग न्यंगकरो मात्यपश्यापतस्सो दशपणान्दंडनीयः यः पुनः समर्थः क्षीणराशि पूर्ववदाक्षिपत्य सैोपूर्वोन्कश
शतादिदंडान्तरकाले तस्माशाक्तस्य क्षेमार्थं प्रतिभुवं दापनीयः। तावुभौ क्रोशदंडमाहः पतनीय कृते क्षेपे दंडं मध्य
मसाहसः उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसं पातित्यहेतुर्निर्ब्रह्महत्यादिर्निर्वर्णितनामा क्षेपे मध्यमसाहसो दंड
137 उपपातकसंबंधे पुनर्गोघ्नस्त्वमसीत्येवमादिरूपे प्रथमसाहसं दंडनीयः किंच त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेप उत्तमसाहस
मध्यमो जातिपूगानां पृथग्ग्रामदेशयोः त्रैविद्यो वेदत्रयसंपन्नास्तेषां राज्ञो देवानां च क्षेपे उत्तमसाहसो दंडः ग्राम
२२९॥ देशयोः प्रत्येकमाक्षेपे प्रथमसाहसो दंडो वेदितव्य इति। इति वाक्पारुष्यं नाम विवादप्रकरणं। दंडपारुष्यसंप्र
प्रस्तूयते तल्लक्षणं नारदेनोक्तं। परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः भस्मादिभिश्चोपघातो दंडपारुष्यमुच्य
त इति। परगात्रेषु स्थावरजंगमात्मकेषु द्रव्येषु हस्तपादायुधैः आदिग्रहणात् ग्रावाणादिभिर्यो भिद्रोहो हिं
सनं दुःखोत्पादनं तथा। भस्मना आदिग्रहणात् पंकपुरीषाद्यैश्च उपघातः संस्पर्शनरूपं मनो दुःखोत्पा
दनं तद्दुभयं दंडपारुष्यं दंड्यते ऽनेनेति दंडो देहस्तेन यत्पारुष्यं विरूपकरणं जंगमादेर्द्रव्यस्य तद्दंडपारुष्यं
तस्य चावगोरणादिकरणेन त्रैविध्यमभिधाय हीनमध्यमोत्तमद्रव्यरूपकर्मत्रैविध्यात्पुनस्त्रैविध्यं

नैवोक्ता। तस्यापि दुष्टत्वैविध्यं हीनमध्योत्तमक्रमात् अवगोरणनिःसंगपातनक्षतदर्शनैः हीनमध्योत्तमानां
तु द्रव्याणां समतिक्रमात्। त्रीण्येव साहसान्याहुः सूत्रकं कंटकशोधन इति निःसंगपातनं निःशंकप्रहरणं। त्री
ण्येव साहसानि त्रिःप्रकाराण्येव साहसकृतानि दंडपारुष्याणीत्यर्थः तथा वा दंडपारुष्ये पारुत्त्रयोरपि द्वयो
प्रवृत्तकलहयोर्मध्ये यः क्षमते न तस्य दंडाभावः किंतु पूर्वस्यैव तथा पूर्वं कलह प्रवृत्तस्य दंडगुरुत्वं। कलहे व
हु वैरानुसंधानुरेव दंडो न्क्रोत तयोर्द्वयोरपराधविशेषापरिज्ञाने दंडः समः तथा श्वपचादिभिः रार्याणाम
पराधे कृते सज्जना एव दंडदापनेऽधिकारिणः तेषामशक्यत्वे तान्राजा घातयेदेव नार्थं गृह्णीयादित्येवं पंच
प्रकारा विध्यपने वोक्ताः विधिः पंचविधस्तूक्तः एतयोः पारुष्ययोरपि। पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्रुद्धयोः सामन
स्येयः क्षमते दंडभाग्योऽतिवर्तते। पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषवान् पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वे
तु विनयो गुरुः। द्वयोरापन्नयोस्तुल्यमनुबध्नाति यः पुनः स तयोर्दंडमाप्नोति पूर्वो वा यदि वेतरः। पारु
ष्य दोषावृतयोः युगपत्संप्रवृत्तयोः विशेषश्चेन्न लक्ष्येत विनयः स्यात्समस्तयोः। श्वपाकपंडचंडाल

व्यंगेषु वधबन्धिषु । हस्तिप्रवृत्तदासेषु गुर्वाचार्यातिगेषु च । मर्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशासनं । पमे
वहत्यतिवर्तेरन्नेनेसंतंडनेनेरषु । स एव विनयं कुर्यान्न तद्विनयभाङ्नृपः मला हेते मनुष्याणां धनमेषां म
न्नात्मकं । अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदंडेन दंडयेदिति । एवं भूतदंडपारुष्यनिर्णयपूर्वकत्वाद्दंडप्रण
138 यनस्य तल्लक्षणापसंदेहनिरासपहेतुमाह । असाक्षिके हते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च । द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु
कूटचिह्नकृतो नृपात् पदा वक्ष्यद्रुहस्य हमेनेनाहत इति रेजनिवेदयति तदा चिह्नैर्व्रणादिभिः स्वरूपग
श्लो तैर्लिंगयुक्त्या कारणप्रयोजनपर्यालोचनात्मिकया आगमेन जनप्रवादेन च शब्दादूषदृष्टेन वा कूटचिह्नकृ
२२८॥ त्वं नैत्वावनीनृपात्परीक्षा कार्या । एवं निश्चिते साधनविशेषेण दंडविशेषमाह । भस्मपंकरजस्पर्शे दंडोदं
शपणः स्मृतः । अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठ्यूतस्पर्शने द्विगुणस्ततः । समेष्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणास्तूत्तमेषु च । हीने
ष्वर्द्धदमो मोहमदादिभिरदंडनं । भस्मना पंकेन रजसा वायः परस्पर्शयत्यस्यादशपणो दोषः । अमेध्या
ति अश्रुश्लेष्मनखकेशकर्णविण्मूत्रमुताश्छर्द्यादि पंचगृह्यते । पार्ष्णिः पादस्य पश्चिमो भागः निष्ठ्यूतं मु

खनिः सारितं ज्वलन्तैः स्पर्शने ततः पूर्वाद्दशपणाद्द्विगुणो विंशतिपणो दंडो वेदितव्यः पुरीषादिस्पर्शने पुनः
कात्यायनेन विशेष उक्तः छर्दिमूत्रपुरीषाद्यैरापाद्यः स चतुर्गुणः षड्गुणः कायमध्ये स्यान्मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृत इति
आदिग्रहणाद्वसामज्जास्रक्श्लेष्मादयो गृह्यन्ते एवं भूतः पूर्वोक्तो दंडः सवर्णविषये द्रष्टव्यः परस्त्रीष्वासु च विशे
षेण तथोत्तमेषु स्यात् सपादाधिकमूर्तवत्तेषु पूर्वोक्तो दशपणाद्विंशतिपणाच्च दंडाद्द्विगुणो वेदितव्यः हीनेषु स्व
पेक्ष्यपान्न्यूनमूर्ताद्दिषु पूर्वोक्तस्यार्धं दमः पंचपणो दशपणश्च वेदितव्यः मोहाम्वित्वैवकल्प्यं मदो मद्यपानजन्यैव
स्थाविरोधः आदिग्रहणात्क्रहावेशादिकं एतैः पैर्क्नेन नस्यादिभिः स्पर्शने क्षते पदंडो न कर्तव्यः प्रतिलोमापराधे
दंडमाह। विप्रपीडाकरं छेद्यमंगमब्राह्मणस्य तु। उद्गूर्णे प्रथमो दंडः स्पर्शने तु तदर्धिकः ब्राह्मणानां पीडाकर
मब्राह्मणस्य क्षत्रियादेर्यदंगं करचरणादिकं तच्छेत्तव्यं क्षत्रियो वैश्यो वापि पीडां कुर्वतः मृदुस्पांगच्छेदनमे
व। येन केनचिदंगेन हिंस्याच्छ्रेयांसमंत्यजः छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनमिति हि जातिमा
त्रापराधे मृदुस्पांगच्छेदनविधानाद्वैश्यस्यापि क्षत्रियापकारिणः पण एव दंडस्तत्तुल्यन्यायत्वात् उद्गूर्णे वध

र्थमुद्यते शस्त्रादिके प्रथमः साहसो वेदितव्यः मृदुस्य पुनस्तदुरणे हस्तादिच्छेदनमेव। पाणिमुद्यम्य दंडं वा पाणि
 छेदनमंतातिमनुस्मरणात् तच्छेद्रोयणार्थं शस्त्रादिस्पर्शने तु तेदर्धकः। प्रथमसहसादर्धं दंडो वेदितव्यः। ज्ञनस्मा
दिसंस्पर्शे पुनः क्षत्रियवैश्ययोः प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणं त्रिगुणादमाइतिवाक्याच्छूद्रस्यान्योपि नकल्प्या। मू
139 द्रस्यतत्रापि हस्तच्छेद एव। अवनिष्ठीवतोदंपाद्वौवाष्ठौच्छेदपेन्नृपः अवमूत्रयतो मेद्रमवशर्धयतो गुदमिति मनुस्म
रणात। एवं प्रातिलोम्यापराधे दंडमभिधायपुनः सजातिमधिकृत्याह। उद्गूर्णे हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ
२४०॥ परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसः। हस्तपादेवाताडनार्थमुद्गूर्णे यथाक्रमं दशपणं विंशतिपणश्च दंडोवे
दितव्यः परस्परवधार्थे शस्त्रे उद्गूर्णे सर्वेषां वर्णानां मध्यमसाहसो दंडः। किंच। पादकेशांशुककरोच्छनं चनेषु पणा १९
२२९॥ न्दश। पीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः। पादकेशवस्त्रकराणामन्यतमं गृहीत्वा यः उद्दंचति असौ दशपणं
दंड्यः पीडाचाकर्षश्चांशुकावेष्टश्च पादाध्यासश्च पीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासं तस्मिन्समुच्चिते शतं दं
ड्यः एतदुक्तं भवति। अंशुकेनावेष्ट्य गाढमापीड्य आकृष्य च पः पादेन घट्टयति तं शतपणं दमयेदिति किंचा शोणि

तेनविनाकुर्वन्दुःखंकाष्ठादिभिर्नरः।द्वात्रिंशतंपणंदंड्योद्विगुणंदर्शनेस्रजः।यःपुनःशोणितंयथानदृश्यतेतंमृ
दुताडनंकाष्ठलोष्ठादिभिःकरोत्यसौद्वात्रिंशतंपणान्दंड्यः।यदापुनर्गाढताडनेनलोहितंदृश्यते।तदाद्वात्रिं
शतोद्विगुणंचतुःषष्ठिपणंदंडनीयःत्वगस्थिभेदकइति।किंच।करपाददंतोभंगेछेदनेकर्णनासयोःमध्योदंडोव्र
णोद्भेदेमृतकल्पहतेतथा।करपाददंतस्यपृथक्भंगेकर्णनासस्यप्रत्येकंछेदनेव्रणस्योद्भेदेमृतकल्पेप
थाभवति।तथाहतेताडितेमध्यमसाहसोवेदितव्यः।अनुबंधादिनाविषयस्यसाम्यमात्रोपादनीयं।किंच।चे
ष्टाभोजनवाग्रोधेनेत्रादिप्रतिभेदने।कंधराबाहुसक्थ्नांचभंगेमध्यमसाहसः।गमनभोजनभाषणेनिरो
धेनेत्रस्यआदिग्रहणाज्जिह्वापाण्योप्रतिभेदेकंधराग्रीवाबाहूःप्रसिद्धःसक्थिऊरुस्तेषांप्रत्येकंभंजनेमध्यमसा
हसोदंडः।अपिच।एकंघ्नतांबहूनांतुयथोक्ताद्द्विगुणोदमः।यदापुनर्बहवोमिलिताएकस्यांगभंगादिकंकुर्वंतितदापास्मि
न्यस्मिन्नपराधेयोयोदंडउक्तस्ततद्वितस्माद्द्विगुणोदंडःप्रत्येकंवेदितव्यः।अतिक्रूरत्वात्तेषांप्रतिलोम्यानुलो
म्यापराधयोरप्येतस्यैवसवर्णविषयेविहितस्यदंडजातस्यवाक्यांतरेणप्रातिलोम्येनहानिंवृद्धिंचकल्पयेत्।वाक्य

रुष्येयएवोक्ताः प्रतिलोमानुलोमतः त एव दंडाः पारुष्ये दाप्या राज्ञा यथाक्रममिति मनुस्मरणात्। किंच। कलहा॥
पहृतं देयं दंडश्च द्विगुणस्ततः कलहे वर्त्तमानेन यद्धनापहृतं तत्तेन प्रत्यर्पणीयं। अपहृतद्रव्याद्द्विगुणश्चापहारनि
मित्तो दंडो देयः किंच। दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानजं व्ययं। दाप्यो दंडश्च यो यस्मिन्कलहे समुदाहृतः यो यस्य
स्य ताडनादिना दुःखं समुत्पादयेत् तस्य आव्रणरोपणादौषधार्थं पथ्यार्थं च यो व्ययः क्रियते तं दद्यात्। सम
त्थमं व्रणरोपणं यस्मिन्कलहे यो दंडस्तं च दद्यान्न समुत्थानजं व्ययमात्रं परगात्राभिद्रोहे दंडमुक्त्वा मंतरे वा
॥२८७॥ हिरंगार्थनाशे दंडमाह। अभिघाते तथा छेदे भेदे कुड्यावपातने। पणान्दाप्यः पंच दश विंशति तद्व्ययं तथा॥ मुद्
२४॥ रादिना कुड्यस्याभिघाते विदारणे द्वैधीकरणे च यथाक्रमं पंचपणं दशपणं विंशतिपणश्च दंडो वेदितव्यः। अव
140 पातने पुनः कुड्यस्यैते त्रयो दंडाः समुच्चिता ग्राह्याः पुनः कुड्यसंपादनार्थं च धनं स्वामिने देयात्। अपि च
दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन् प्रहरणं तथा। षोडशाद्यः पणान्दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमं॥ परगृहे दुःखजनक
कंटकादिद्रव्यं प्रक्षिपन्नाद्यः षोडशपणान्दंड्यः। प्राणहरं पुनर्विषभुजंगादिकं प्रक्षिपन्मध्यमसाहसं दंड्यः। पश्वाभि

द्रोहे दंडमाह। दुःखेच शोणिते तात्पादे शाखांगछेदने तथा दंडः दश ऊपन्नानां तु द्विपणप्रवृत्तिक्रमात् दशद्रोणेपण्य
नामज्ञाविकहराणां प्रयाणेता उक्तेनेनु दुःखोत्पादनेऽअसृक्स्रावेण शाखाछेदने शाखाशब्देन च पुराणसं
चाराहितमंगादिकं लक्ष्यते। अंगानि कर चरणपुच्छ तु निशाखाचांगंच शाखांग तस्यछेदने द्विपणप्रवृत्तिदं
द्वैपणोपस्य दंडस्य सद्विपणः द्विपणः प्रवृत्तिरादिर्यस्य दंडगणस्यासौ द्विपणप्रवृत्तिः सेच दंडपणेऽ
पणः श्वनुथ्यणः च घोणेऽष्टपण इत्येवं नूपान पुनर्द्विपण द्विपणश्चतुष्पणः पंचपण इति कथमिति चेत्
उच्यते। अपराधेगरहत्वात्तावत्प्रथम दंडो द्रुतरमुपरितनं दंडत्रितयमनेगम्यते। तत्रचाष्टत्रित्वादि
संख्यात्रपणाद्दूरंकृता द्विसंख्यायाएवान्येसाम्येवाणेन गुरुत्वसंपादनिमित्ति निरवद्यं। किंच। लिंगस्यछे
दने मृतेया मध्यमोमूल्यमेव च। महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणोदयः तेषां दशद्रूपमूनां लिंगछेसदनेम
रणेएवमध्यमसाहसोदंडः स्वामिनेच मूल्यं दद्यात् महापशूनां पनेगोगतावाडिप्रवृत्तीनामेतेषु स्थाने
षुताडनलोहितस्रावणादिनिमित्तेषु पूर्वोक्तादंडाद्विगुणोदंडोवेदितव्यः स्थावराभिद्रोहे दंडमाह।

प्ररोहि शाखिनां शाखास्कंधसर्वविदारणे। उपजीव्य द्रुमाणां च विंशतेर्द्विगुणो दमः। प्ररोहा अंकुरास्तद्वत्
शाखाप्ररोहिण्यः याश्छिन्नाः पुनरपि प्रतिकांडं प्ररोहंति ताः शाखाः येषां वटादीनां ते प्ररोहशाखिनस्तेषां शा
।५। खाछेदने पतामूलशाखा निर्गच्छति स स्कंधः तस्य छेदने समूलवृक्षछेदे च यथाक्रमं विंशतिपणाद्दंडादार
भ्य पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्दंडादुत्तरोत्तरो द्विगुणः तदुक्तं भवति विंशतिपणाश्चत्वारिंशत्पणाशीतिपणा इत्येते
दंडा यथाक्रमं शाखाछेदनादिष्वपराधेषु भवंतीति। अप्ररोहशाखिनामप्युपजीव्यद्रुमाणां आम्रा
॥२५१॥ दीनां पूर्वेषु स्थानेषु पूर्वोक्ता दंडा एव। अनुपजीव्याप्ररोहशाखिषु पुनर्वृक्षेषु कल्प्याः। वृक्षविशेषप्रत्या
ह। चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये। जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेऽपि विश्रुते। चैत्यादिषु जात
नां वृक्षाणां शाखाछेदनादिषु पूर्वोक्ता दंडा द्विगुणाः। विश्रुते च पिप्पलाशोकादिके द्विगुणो दंडः। गुल्मादी
न्प्रत्याह। गुल्मगुच्छक्षुपलताप्रतानौषधिवीरुधां। पूर्वस्मृतादर्धदंडः स्थानेषूक्तेषु कर्तने। गुल्माः अ
नतिदीर्घनिविडलतमालत्यादयः। गुच्छाश्चवाल्मकपा असद्दलप्रायाः कुरंटकादयः। क्षुपाः करवीर

द्यः सरलप्रभृतयः लता दीर्घयायिन्यो द्राक्षातिमुक्तकप्रभृतयः प्रतानाः कोंडपुरोहरिहिताः सरलपायिन्यः शिरी
षप्रभृतयः ओषध्यः फलपाकावसानाः शालिप्रभृतयः वीरुधः क्षिप्तास्वपि पापविविधं पुरोहंति गुडूचीप्रभृत
यः एतेषां पूर्वोक्तेषु विकर्त्तने छेदनादिषु पूर्वोक्ताद्दंडादर्धो दंडो वेदितव्यः इति दंडपारुष्यप्रकरणं। संप्रतं साहसं
नाम विवादपदं व्याचिख्यासुस्तल्लक्षणं तावदाह। सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात्साहसं स्मृतं। सामान्यस्य साधार
णस्य यस्य कस्यचिद्विनियोगानर्हत्वाद्विशेषेण परकीयस्य वा हठव्यस्यापहरणं साहसं स्मृतं कुतः प्रसह्य हरण
त्प्रसह्य हरणात् बलावष्टंभेन हरणादिति यावत्। एतदुक्तं भवति। राजदंडजनाक्रोशं चोल्लंघ्य राज
पुरुषेतरजनसमक्षं यत्किंचिन्मारणपरदारधर्षणादि क्रियते तत्सर्वं साहसमिति साहसलक्षणं
अतः साधारणपरधनापहरणस्यापि बलावष्टंभेन क्रियमाणत्वात्साहसत्वमिति नारदेनापि साह
सस्य स्वरूपं विवृतं। साहसं क्रियते कर्म यत्किंचिद्बलदर्पितैः तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते

इति। तदिदं साहसं चौर्यवाग्दंडपारुष्याभ्यां संग्रहणे च व्याप्तमपि बलदर्पवशान्नोपाधितो निर्धत इति दंडातिरेकार्थं पृथग
भिधानं। तस्य च दंडवैचित्र्यप्रतिपादनार्थं प्रथमादिभेदेन त्रैविध्यमभिधाय तल्लक्षणं तेनैव विवृतं। तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं
प्रथमं मध्यमं तथा। उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक्। फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च। भंगाक्षेपाव
142 मर्द्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतं। वासः पश्वन्नपानानां गृहोपकरणस्य च। एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतं। व्याप
दो विषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनं। प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसं। तस्य दंडः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः
मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैः दृष्टः पंचशतावरः। उत्तमे साहसे दंडः सहस्रावर इष्यते। वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनांकने। तदंगच्छे
॥१४२॥ दइत्युक्तो दंड उत्तमसाहसे इति। वधादयश्चापराधतारतम्यादुत्तमसाहसे समस्ता व्यस्ता वा योज्याः। तत्र परद्रव्या
पहरणरूपे साहसे दंडमाह। तन्मूल्याद्द्विगुणो दंडो निह्नवे च चतुर्गुणः। तस्यापहृतद्रव्यस्य मूल्यात् द्विगुणो दमः। यः पु
नः साहसं कृत्वा नाहं कर्तेति निह्नुते तस्य मूल्याच्चतुर्गुणो ~~तस्यापहृतद्रव्यस्य~~ दंडो भवति। एतस्मादेव विशेषदंडवि
धानात्प्रथमसाहसादिसामान्यदंडविधानमपहारद्रव्यव्यतिरिक्तविषयं गम्यते। साहसिकस्य प्रयोजकमपि तावत्प्र
त्याह। यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमं। यश्चैवमुक्त्वाहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणं। यस्तु साहसं कुर्वित्येवंवादी वै

वकारयत्यसौसाहसिकदंडाद्विगुणं दाप्यः यः पुनः अहं तुभ्यं धनं दास्यामीत्येवं कुर्वित्येवमुक्त्वा साहसं कारयति स च
तुर्गुणं दंडं दाप्यः अनुबंध्यादि शेयात् साहसिकविशेषमाह। आर्य्याक्रोशातिक्रमकृत् भ्रातृजायाप्रहारदः संदिष्ट
स्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् सामंतकुलादीनामपकारस्य कारकः पंचाशत्पणिकं दंडं एषामिति विनिश्चयः आर्य्यास
ध्व्याईस्यार्यो दुराक्षेपमाज्ञातिक्रमं च यः करोति यश्च भ्रातृजायां ताडयति तथा संदिष्टस्य प्रतिश्रुतस्यार्थस्याप्र
दाता यश्च मुद्रितं गृहं भित्वा टपति तथा स्वगृहक्षेत्रादिसंसक्तगृहक्षेत्रस्वामिनां कुल्लिकानां स्वकुलादुद्भवानां
आदि ग्रहणात् स्वग्रामस्य स्वदेशीयानां च पापकर्त्ता इति सर्वे पंचाशत्पणपरिमितेन दंडेन दंड्याः॥२६॥ विंच॥ स्वच्छंद
विधवागामी विक्रुष्टेनाभिधावकः अकारणे च पि क्रोशी चांडालश्चोत्तमान्स्पृशन्॥ शूद्रः प्रव्रजितानां च दै
वपित्र्ये च भोजकः अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्ययोग्यकर्मकृत्। वृषक्षुद्रपशूनां च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत्॥ तास
धारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकः स्वच्छंदं विधवां गच्छति चौरादिभ्यः पकृतैर्विक्रुष्टः शक्तोऽपि नाभिध
वति यश्च वृथाक्रोशं करोति। यश्चांडालो वर्णान् स्पृशति यश्च शूद्रः प्रव्रजितान् दैवपित्र्यकर्मणि भोजयति देवपि

यश्चैवं कर्मणि नोजपतिय श्वापुत्रं मातरं गच्छामीति शपथं करोति। तथा अयोग्य एवम्भूतादीर्योग्यकर्माध्याप
नादि करोति। तथा अयोग्य एवम्भूतादीर्योग्यकर्माध्ययनादि करोति। वृषोवत्नावर्द्धः क्षुद्रपशवो ज्ञाप्यः ते
143 षां पुंस्त्वस्य प्रजननशक्तेर्विनाशकः वृक्षक्षुद्रपशूनामिति पाठे हिंस्या चैषामधप्रयोगेण वृक्षोदः फलपुष्पमूल
नां पातापिता सा साधारण्यद्रव्यस्य वंचकः दासगर्भस्य पातिपिता। ये च पित्रादयोऽपतितास्तेषु वसंतः अन्यानन्यत
जंति ते सर्वे प्रत्येकं पणशतं दंड्या भवंति॥ इति साहसप्रकरणं साहसप्रसंगान्तरे शापराधेषु तेजकादीनां
दंडमाह। वसानस्त्रीन्पणान्दद्यान्नेजकस्तु परांशुकं। विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दशनिजको वस्त्र
१८४॥ स्य धावकः सप्तदिनेभ्यो जनार्थं समर्पितानि वासांसि स्वयमाच्छादयति तदा सोपणत्रयं दं अः पः पुनः स्त्वाधि
१८२॥ विक्रीणीते अवक्रयं वा करोति एतावत्कालमुपयोगार्थं वस्त्रं दीयते मह्यं च पुष्पमात्रं एतावद्धनं देयमिति एवं
नादके पादद्राति आधित्वं वा नयति स्वगृहे द्वौ वा पावितं ददाति असौ प्रत्यपराधं दशपणं दंड्यः तानि वस्त्राणि ण
श्लक्ष्णा शाल्मलफलके श्लक्ष्णानि पानानि निर्णेज्यानि ननव्यत्यासन यानि न च स्वगृहे वा सपित्वा नातरया दंड्यः
शाल्मलीफलके श्लक्ष्णे निर्णिज्याद्वासांसि नेजकः न च वासांसि वाससा निर्हरेन्न च वासयेदिति। मनुस्मरणात्
रण

ला। यदा पुनस्तानि प्रमादान्नाशयति तदा नारदोक्तं द्रष्टव्यं। मूल्याष्टभागो हीयेत सकृद्धौतस्य वाससः। द्विपाद
स्त्रिस्तृतीयांशश्चतुर्धौतेऽर्धमेव च। अर्धक्षयात्तु परतः पादांशापचयः क्रमात्। यावत्क्षीणदशं जीर्णं जीर्णस्यानियमः
क्षय इति। अस्यार्थः पणक्रीतस्य सकृद्धौतस्य वस्त्रस्य नाशितस्य अष्टमभागोनं सप्तपणात्मकं मूल्यं देयं। द्विर्धौतस्य तु पा
दोनं पणद्वयोनं त्रिर्धौतस्य तु पुनस्तृतीयांशान्यूनं चतुर्धौतस्यार्धं पणचतुष्टयं देयं। ततः परं प्रतिनिर्णेजनं पाद
पचयेनावशिष्टं मूल्यं देयं। यावज्जीर्णं जीर्णस्य पुनर्नाशितस्य इच्छातो मूल्यदानं। पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां
त्रिपणो दमः। अंतरे च तयोर्यः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दमः। सपणश्च विवादे पणदाने प्रातिभाव्ये भवति। अस्यैव चकारात्तत्परः कलहं व
र्धयति सोऽपि त्रिपणादष्टगुणं चतुर्विंशतिपणात्मकं दंडनीयः। दंपत्यादिष्वयमेव दंडोऽनुसरणीयः। तुलाशासनमानानां कूट
कृन्नाणकस्य च। एभिश्च व्यवहर्ता यः स दाप्यो दंडमुत्तमं। तुला तोलनदंडः। शासनं पूर्वोक्तं। मानं प्रस्थद्रोणादि। नाण
कं मुद्राचिह्नितं द्रम्मनिष्कादि। एतेषां यः कूटकृत् देशप्रसिद्धपरिमाणादल्पत्वं न्यूनत्वमाधिक्यं वा द्रम्मादेरप्यव्यव
हारिकमुद्रितत्वं वा ताम्रादिगर्भत्वं वा करोति यश्चैतैः कूटैः जानन्नपि व्यवहरति तावुभौ प्रत्येकमुत्तमसाहसं दंडनी

यै। नाणकपरीक्षिणं प्रत्याह॥ अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकं। स नाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहसं॥ यः पुनर्ना
णकपरीक्षी ताम्रादिगर्भमेव द्रम्मादिकं सम्यगिति ब्रूते सम्यक् चैवाकूटकमिति असावुत्तमसाहसं दंड्यः॥ चिकित्सकं
प्रत्याह॥ भिषङ्मिथ्याचरन् दाप्यस्तिर्यक्षु प्रथमं दमं। मानुषे मध्यमं राजमानुषेषूत्तमं दमं॥ यः पुनर्भिषङ्मिथ्या
आयुर्वेदानभिज्ञ एव जीवनार्थं चिकित्सितज्ञोहमिति तिर्यक्षु मनुष्यराजपुरुषेषु चिकित्सामाचरति असौ यथाक्रमं
१४४
प्रथममध्यमोत्तमसाहसं दंडनीयः। तत्रापि तिर्यगादिषु मूल्यविशेषेण धर्मविशेषेण व्याधिविशेषेण राजप्रत्या
२४५॥ सत्तिविशेषेण दंडस्य गुरुलघुभावः कल्पनीयः। अबध्यं यश्च बध्नाति बद्धं यश्च प्रमुंचति। अप्राप्तव्यवहारं च
स दाप्यो दममुत्तमं। यः पुनर्बन्धनानर्हमनपराधिनं राजाज्ञया विना बध्नाति यश्च बध्यं व्यवहारार्थमाहूतमनिव
त्तव्यवहारं चोत्सृजत्यसावुत्तमसाहसं दाप्यः। मानेन तुलया वापि योंऽशमष्टमकं हरेत्। दंडं स दाप्यो द्विशतं वृ
द्धौ हानौ च कल्पितं। यः पुनर्व्रीहिकुसुम्भकार्पासादेः पण्यस्याष्टममंशं कूटमानेन कूटतुलयान्यथा वापहरति
असौ पणानां द्विशतं दंडनीयः। अपहृतस्य पुनर्द्रव्यस्य वृद्धौ हानौ च दंडस्यापि वृद्धिर्हानिः कल्प्या॥ भेषजस्ने

हस्तवर्णगंधधान्यगुग्गुदिषु पुण्येषु प्राक्षेपन्हीनंपापान्दाप्यस्तको षोडशन्नेषडजैभावधद्रव्यं स्नेहो घृतादि वौषधद्रव्यमुशीरादि ॥ आदिशब्दे
हिंगुमरीचादि। एतेषु सारद्रव्यं विक्रयार्थे निश्चपतः षोडशपणो दंडः। किंच। मृच्चर्मणिसूत्राप: काष्ठवल्कवस्त्रादासंसं। अजातौ जातिकरणे
विक्रयाष्टगुणेणदमः। नविदितवहमूल्याजातिर्यास्मिन्मृच्चर्मादिके तदजाति तास्मिन्नजातिकरणे विक्रयार्थे गंधवर्णसंतारसेवारणेन वहुमू २
ल्यजातीयसादृश्यसंपादनेयथा मार्जिकाभोदसंचारणेन मस्त्रिकायाः सुगंधामलकमिति मार्जारचर्मणि वर्णोत्कर्षापादनेन व्याघ्रचर्मे
५गु तिस्फटिकमणौ वर्णांतरकरणेन पद्मरागइति कार्पासिके सूत्रेण उत्कर्षाधानेन पट्टसूत्रमिति। काष्ठायसे वर्णोत्कर्षाधानेन रजतमितिवि
ल्वके श्वेतचंदनामोदसंचारणेन चंदनमिति कट्टोलं त्वगारव्यंल्तवंगमिति कार्पासिके वाससि गुणोत्कर्षाधानेन कौशेयमिति विक्रेय
स्यापादितस्यादृश्यस्यमृच्चर्मादेः पणस्याष्टगुणेण दंडो वेदितव्यः। समुद्गपरिवर्त्तं च सारभांडं च कृत्रिमं। आधानं विक्रयं वापि नयतो दं
डकल्पना। हीनेपणेतु पंचाशत्पणस्तु शतमुच्यते। द्विपणे द्विशतो दंडो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान्। समुद्गंपिधानमुद्गनसहवर्त्ततइति समुद्गः तं
श्चेडकं परिवर्त्तनाव्यत्यासः यो न्यदेव मुक्तानां पूर्णं करंडकं दर्शयित्वा हस्तलाघवेनान्यदेव स्फटिकानांपूर्णं करंडकं समर्पयतिय
श्च सारभांडं कस्तूरिकादिकं कृत्रिमं कृत्वा विक्रयमाधिं वा नयति तस्य दंडकल्पना वक्ष्यमाणावेदितव्यः। कृत्रिमकस्तूरिकादेर्मूल्य
भूतेपणे हीनेन्यूनेन्यूनपणमूल्य इति यावत् तस्मिन् कृत्रिमे विक्रीते पंचाशत्पणो दंडः। पणमूल्ये पुनः शतं। द्विपणमूल्ये द्विशतं दं

तुरित्येवंमूल्यवृद्धौदंडवृद्धिरूह्येय॥ वणिजःप्रत्याह॥ संभूयकुर्वतामर्घंसबाधंकारुशिल्पिनां॥ अर्घस्यह्रासंवृद्धिंवाजानतोदममुत्तमं।
राज्ञनिरूपितार्घस्यह्रासंवृद्धिंवाजानंतोपिवणिजःसंभूयमिलित्वाकारुकाणांरजकादीनांशिल्पिनांचित्रकारादीनांसबाधंपीडा
करंअर्घांतरंलाभलोभात्कुर्वंतःपणसहस्रंदंडनीयाः॥ किंच॥ संभूयवणिजांपण्यमनर्घेणोपरुंधतांविक्रीणतांवाविहितोदंडउत्त
145 मसाहसः॥ येपुनर्वणिजोमिलित्वादेशांतरादागतंपण्यमनर्घेणहीनमूल्येनप्रार्थयमानाउपरुंधयंतिमहार्घेणवाविक्रीणतेतेषा
मुत्तमसाहसोदंडोविहितोमन्वादिभिः॥ केनपुनरर्घेणपणितव्यमित्यतआह॥ राज्ञनिस्थापितोयोर्घःप्रत्यहंतेनविक्रयःक्रयोवा॥
निस्रवोस्तस्माद्वणिजांलाभकृत्स्मृतः॥ राजनिसंनिहितेसतियस्तेनार्घःस्थाप्यतेनिरूप्यतेतेनार्घेणप्रतिदिनंक्रयोवाकार्यःविक्र
योवानिर्गतःस्रवोनिस्रवोविशेषस्तस्माद्राजनिरूपितार्घाद्योनिस्रवःसएववणिजांलाभकारःनपुनःस्वछंदपरिकल्पितः
१४५॥ तमनुनावार्घकरणेविशेषोदर्शितः॥ पंचरात्रेपंचरात्रेपक्षेमासेतथागते॥ कुर्वीतचैषांप्रत्यक्षमर्घसंस्थापनंनृपइति॥ किंचस्व
देशपण्येतुशतंवणिग्गृह्णीतपंचकं॥ दशकंपारदेश्येयःसद्यःक्रयविक्रयी॥ यःस्वदेशप्राप्तंपण्यंगृहीत्वायोविक्रीणीतेअसौपंचकं
शतंपणशतेपंचकंलाभंगृह्णीयात्॥ परदेशात्पुनःप्राप्तेपण्येपण्याममूल्येदशपणंलाभंगृह्णीयात्॥ यस्यपण्यस्यग्रहणदिवसएव
विक्रयःसंपद्यते॥ यःपुनःकालांतरेविक्रयणेतेतस्यकालोत्कर्षवशाल्लाभोत्कर्षःकल्प्यः॥ एवंचयथार्घनिरूपितेपणशतेपंचप

लोनोन्नवतितथैवार्घ्योराज्ञास्वदेशपण्यविक्रयेस्थापनीयः पारदेश्यपण्यविक्रयेऽर्घोनिश्चपण्यप्रकारमाह ॥ पण्यस्योप
रिसंस्थाप्यव्ययंपण्यसमुद्भवं। अर्घोनुग्रहकृत्कार्यः क्रेतुर्विक्रेतुरेवच। देशांतरादागतेपण्ये देशांतरगमनप्रत्यागमनव्यड
रक्षणशुल्कादिस्थानेपावानुपयुक्तोर्थस्तत्त्वंतमर्घंपरिगण्यपण्यमूल्येनसहमेलयित्वायथापण्यशतेदशपणोलाभःन्नःसो
पघतेः तथाक्रेतृविक्रेत्रोरनुग्रहकार्यर्घोराज्ञास्थापनीयः प्रासंगिकंपरिसमाप्याधुना। विक्रीयासंप्रदानंप्रक्रमतेतत्स्वरू
पंनारदेनाभिहितं। विक्रीयपण्यंमूल्येनक्रेतुर्यन्नप्रदीयते विक्रीयासंप्रदानंतद्विवादपदमुच्यत इति। तत्रविक्रेयस्यद्रव्य
स्यचराचरभेदेनद्वैविध्यमभिधाय पुनः षड्विधत्वंतेनैवप्रत्यपादिलोकेस्मिन्द्विविधंपण्यंजंगमंस्थावरंतथा। षड्विध
स्यतुबुधैर्दानादानविधिःस्मृतः गणिमंतुलिमंमेयंक्रियारूपतःश्रियेति। गणिमंक्रमुकफलादि। तुलिमंकुंकुमादि। मेयंशाल्या
दि। क्रिययादोहादिरूपयापलक्षितंअश्वमहिष्यादिरूपतः पण्याङ्गनादिश्रियादीप्त्यामरकतपद्मरागादात्येतत्षड्विधंक्र
स्यमपिपण्यंविक्रीयासंप्रयच्छतोदंडमाह। गृहीतमूल्यंयःपण्यंक्रेतुर्नैवप्रयच्छति। सोदयंतस्यदाप्योसौदिग्लाभंवादिगागते। गृही
तमूल्यंपण्यंविक्रेतातत्रागृहीतमूल्यंतद्यदिविक्रेताप्रार्थ्यमानायस्वदेशवाणिजेक्रेत्रेनसमर्पयतितच्चपण्यंयदिक्रयका
लवद्यदिमूल्यंतत्सकालांतरेऽल्पमूल्येनैवलभ्यतेतदार्घह्रासकृतायः उदयोवृद्धिःपण्यस्यस्थावरजंगमात्मकस्यतेन

सहितं पण्यं विक्रेता क्रेत्रे दापनीयः। यदा मूल्यह्रासकृतः पण्यस्योदयो नास्ति किंतु अपकालेयावदेवयते मूल्यस्यपत्यायय
तिप्रतिपन्नं तावदेव तदा तत्पण्यमादाय तस्मिन्देशे विक्रयेण गतस्य योऽत्लाचस्तेनोदयेनसहितं द्विकं त्रिकं इत्यादि प्रतिप
146 दितवृद्धिरूपोदयेन वा सहितं क्रेत्रे केन वांछावशाद्दापनीयः॥ यथाह नारदः। अर्घश्चेदवहीयेत सोदयं पण्यमावहेत्।
स्थानिनामेष नियमो दिग्लाभं दिग्विचारिणामिति पदार्थः। अर्घम हत्वेन पण्यस्य न्यूनत्वावस्तदा तस्मिन्पण्ये वस्त्रगृहादि
१४६॥ के पउपभोगस्तदा छादनसुखनिवसनादिरूपो विक्रेतुः तत्सहितं पण्यमसौ दाप्यः। यथाह नारदः विक्रीय पण्यं मूल्येन
यः क्रेतुर्न प्रयच्छति। स्थावरस्य क्षयं दाप्यो जंगमस्य क्रियाफलमिति। विक्रेतुरुप भोगक्षय उच्यते। क्रेतः संबंधित्वेन
॥१४७॥ दीर्घेयमाणत्वाच्चपुनः कुड्यपातसस्यघ्नातादिरूपः। तस्य तु उपहन्यितवापण्यं दह्यतापहृियेतव विक्रेतुरेवसानेयं
विक्रीयासंप्रयच्छत इत्यग्रोक्तत्वात्। यथा त्वसौ क्रेता देशांतरात्पण्यग्रहणार्थमागतस्तदा तत्पण्यमादाय देशांतरे विक्रय
नस्य योऽत्लाचस्तेन सहितं पण्यं विक्रेता क्रेत्रे दापयितव्यः। अयं च क्रतपण्यसमर्पण नियमोऽनुशयाभावे द्रष्टव्यः। स
ति त्वनुशये क्रीत्वा विक्रीय वा किंचिदित्यादिमनूक्तं द्रष्टव्यं॥ किंच॥ विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वक्रेतर्यगृह्णानि। हा

निश्चेतरक्रेतरदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत् । यदा पुनः सानुशयः क्रेता पण्यं न जिघृक्षति तदा विक्रीतमपि पण्यमन्यत्र विक्रे-
यं यदा पुनर्विक्रेत्रा दीयमानं क्रेता न गृह्णाति तच्च पण्यं राजदैविकेनोपहतं तदा क्रेतुरेवासौ हानिर्भवेत् । पण्यग्रहणानुरूपे-
ण क्रेतुर्दोषेणानासितत्वात् । अपि च राजदैवोपघातेन पण्ये दोषमुपागते । हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः
यदा पुनः क्रेत्रा प्रार्थ्यमानमपि पण्यं विक्रेता न समर्पयत्यजातानुशयो पितच्च राजदैविकेनोपहतं भवति तदा हानिर्वि-
क्रेतुरेवोच्यते । न्यादुष्टपण्यविनिक्षसहसंक्रेगेदर्पं विच । अन्यहस्ते च विक्रीतं क्रीणाति स दोषं वा पण्यं प्रच्छादितदो-
षं विक्रीणाति तदा तत्पण्यमूल्याद्द्विगुणं वा दुष्टं वा दुष्टवद्यदि । विक्रीणाति दमस्तत्र मूल्यात्तु द्विगुणो भवेत् यः पुनर्विनैवानुश-
यमेकस्य हस्ते विक्रीतं पुनरन्यस्य हस्ते विक्रीणाति स दोषं वा पण्यं प्रच्छादितदोषं विक्रीणाति तदा तत्पण्यमूल्याद्द्विगुणो
दमो वेदितव्यः नारदेनापि विशेषो दर्शितः । अन्यहस्ते तु विक्रीय योन्यस्मै तत्प्रयच्छति द्रव्यं तद्द्विगुणं दाप्यो विनयं ताव-
देव तु । निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति । समूल्याद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव त्विति सर्वश्चायं विधिर्दत्तमूल्ये पण्ये
द्रष्टव्यः अदत्तमूल्ये वाऽञ्जनक्रये क्रेतृविक्रेत्रोर्नियमकारिणः समयादन्ये प्रवृत्तो नित्वतावान कश्चिद्दोषः । यथाह नारदः

दत्तमूल्यस्यपण्यस्यविधिरेषःप्रकीर्तितः।अदत्तेन्यत्रसमयान्नविक्रेतुरतिक्रमयइति।विक्रयानुशये।निहितःक्री
तानुशयस्वरूपंप्रकृप्रपचितमधुनातदनपसाधारणंधर्ममाह।।क्षयंवृद्धिंचवणिग्जापण्यानामविजानता।।क्रीत्वा
ना नानुशयःकार्यःकुर्वन्षड्भागदंडभाक्।।परीक्षितंक्रीतपण्यानांक्रयान्तरकालंक्रयकालतोपरिमाणितोर्घक्षतांवृद्धिमपश्यताक्री
तानुशयोनकार्यः।विक्रेतृचमहार्घनिबंधनंपण्यक्षयमपश्यतानानुशयितव्यं।वृद्धिक्षयपरिज्ञानेपुनःक्रेतुर्विक्रेतुरनुश
१४७॥ योन्नभवतीतिव्यतिरेकादुक्तंभवति।अनुशयकालावधिश्चनारदेनोक्तः।क्रीत्वामूल्येनयःपण्यंदुष्क्रीतंमन्यतेक्रयी।विक्रेतुः ॥१
॥१४८॥ प्रतिदेयंतत्तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतं।द्वितीयेह्निददत्क्रेतामूल्यात्त्रिंशांशमाहरेत्।द्विगुणंतृतीयेह्निपरतःक्रेतुरेवतदितिअपरीक्षितद्र
पविषयेपुनःपण्यवर्गापेक्षयानुशयावधिःदशैकपंचसप्ताहमासत्र्यहार्धमासिकमित्यादिनादर्शितमेवातदन
पायिपण्यवृद्धिक्षयपरिज्ञानस्यानुशयकारणत्वमवगम्यते।यथापण्यपरीक्षाविधिबलात्पण्यदोषाणामतःपण्यदो
षता।वृद्धिक्षयकारणात्रितयाभावेनुशयकालाभ्यंतरेपियःअनुशयंकरोतितदापण्यषड्भागदंडन्यायः।अनुशयका
रणसद्भावेप्यनुशयकालातिक्रमेणानुशयंकुर्वतोऽप्येवदंडः।उपभोगेनाविनष्टरेषुस्थिरार्घेष्वनुशयव

त्रि ष

ल्लातिक्रमेणानुशयं कुर्वतो मनुक्तो दंडो दातव्यः। परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत्। आददानो ददच्चैव राज्ञा दंड्यः शतानि षट्
इति॥ इति विक्रीयासंप्रदानं नाम प्रकरणं॥ संभूयसमुत्थानं नाम विवादपदमिदानीमभिदधाति॥ समवायेन वणिजां लाभार्थं
कर्म कुर्वतां। लाभेनालाभेनैव यथा द्रव्यं पयाया संविदा कृतौ सर्वं वपूमिदं कर्म मिलिताः कुर्मह इत्येवं नृपासं प्रतिपत्तिः समवायस्तेन ये
वणिजो नर्तकप्रभृतयो लाभेनालिसवो भूत्वा प्रतिस्विकं कर्म कुर्वते तेषां लाभालाभौ वृपे च पाप येयोयथा द्रव्यं येन यावद्धनं पणपणं गृहे
णार्थं दत्तं तदनुसारेणैव स्यौ। पद्धा प्रधनगुणाभावपर्यालोचनपाज्ञस्य भागाद्धूपमस्यैको भाग इत्येवं नृपयासं विदा समयेन यः
संप्रतिपन्नैतयावेदत्तव्यं। किंच। प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमदाघच्चनाशितं। सत द्द्याद्धिप्लवाच्चरी सितादशमांशभाकृ। तेषां संभूयप्रच
रतां मध्ये पाणप मिदमिलुनव्य वहर्त्तव्यमिति निषिद्धमाचर [illegible] तायन्नाशितं ज्ञनादिष्टमननुग्यानं वा कुर्वाणेपेन तथा प्रमादेन
प्रज्ञाहीनतयावायेनयन्नाशितं स तत्यापं वणिग्भ्यो दद्यात्। यत्पुनस्तेषां मध्ये चौरराजादिजनिताद्भुसनाद्यापायपालपातिस
तस्माद्रक्षितातात्दशमांशं सलभेत्। अर्घप्रक्षेपणापविंशं भागा मुल्कं नृपोहरेत्। व्यासिद्धं राजयोग्यं च विक्रीतं राजगामितत्। इय
तः पापस्येदं मूल्यमित्यर्घप्रक्षेपणापद्रव्याऊनि नृपाणां हेतोरसौ मूल्याद्विंसतितमं भागं मुल्कार्थं गृह्नीयात्। यत्पुनर्व्यासिद्धमत्र चका
विक्रेयमिति राज्ञा प्रतिषिद्धं पद्यराजयोग्यं माणिक्यादिकं प्रतिषिद्धमपि तद्राज्ञा च्यनिवेद्य लाभेनैतौ विक्री

तंचेद्राद्गगामिमूल्यदाननिरपेक्षंतत्सर्वंपण्यंराजापहरेदित्यर्थः॥मिथ्यावदन्परिमाणंमुल्कास्थानादपाक्रमन्दश।दण्यस्तद्गु
णपण्यसव्याजक्रयविक्रयिः।पुनर्वणिक्‌मुल्कपंचनार्थंपण्यपरिमाणंनिन्हुतेमुल्कग्रहणस्थानाद्वापसरतिपण्यस्यमस्य
१४४ वादृत्येवंविवादास्पदीभूतपण्यंक्रयणातिविक्रयणतेवातेसर्वंपण्यादष्टगुणंदंडनीयः॥अपिच।तरिकःस्थलजंमुल्कंगृह्ण
न्दाप्यःपणान्दश।ब्राह्मणप्रातिवेश्यानामेतदेवनिमंत्रणे॥मुल्कंहि द्विविधंस्थलजंजलजंचतत्रस्थलजमर्घप्रक्षेपणी
द्विशं भागंमुल्कंनृपोहरेदित्यत्रोक्तं।जलजंतुमानवेनिहितं।पणंयानंतरेदाप्यंपुरुषोर्धपणंतरे।पादंपशुश्चयोषिच्च
१४८। पादार्धंरिक्तकःपुमानिच्चांडपूर्णानिपानानितार्यंदाप्यानिसारतारिक्तभांडानिपाल्किंचित्प्रमाण्यपरिक्छदादिति।मुल्कंद
देप्यरोविशेषः।नचिनकार्षापणमस्तिमुल्केनस्तित्स्यवचनेनशिशौनदूते।नतैत्स्यलक्षेनदूतावसेषेनश्रोत्रियेपप्रव
१८ ड़ितेनयज्ञइतितीर्थतिः।अनेनेतरिःनवादिस्तदुत्पन्नमुल्कोधिकृतस्तरिकःसपदिस्थलजंद्रव्यंमुल्कंगृह्णातितदादशपणान् ग
दंडनीयः।वेशावेश्मप्रतिवेशइतिस्वविस्मानिमुखवेश्मवेश्मपार्श्वस्थेचोच्यतेतत्रनिवासप्रतिवेश्यः।ब्राह्मणास्वतेप्रा
तिवेश्यास्चब्राह्मणाप्रातिवेश्यास्तेषांश्रुतवृत्तसंपन्नानामाश्रादादिषुविजनवेसायनिमंत्रणेएतदेवदशपणात्मदंडमं

वेदितव्यं। देशांतरमृतवणिक्कुरिक्थप्रत्याह। देशांतरमृते प्रेते द्रव्यं दायादबांधवाः ज्ञातयो वा हरेयुस्तदागतास्तैर्विनान्नृपः पादसंन्नूय
कारिणां मध्येयः कश्चिद्देशांतरं गतो मृतस्तद्दायं दायादाः पुत्राद्यपत्यवर्गाः बांधवा मातृपक्षो मातुलाद्याः ज्ञातयोपत्यवर्गव्यति
रिक्ताः सपिंडा वा आगताः संन्नूयव्यवहारिणः प्रदेशांतरादागतास्तैर्विना गृह्णीयुः तैर्विना दायादाद्यभावे राजा गृह्णीयात् वायादे
च दायादबांधवादीनां वैकल्पिकमधिकारं दर्शयति पौर्वापर्यनियमस्तु पत्नी दुहितरइत्यादि प्रतिपादितएव अत्रापि विज्ञे
यः शिष्यसब्रह्मचारिवाक्यानां निषेधो वणिक्प्रातिस्विकवचनप्रत्यायनं वणिजां मध्ये यः पिंडदानोदकदानादिसमर्थः
स गृह्णीयात् तत्सामर्थ्याविशेषेः पुनः सर्वे वणिजः संसृष्टिनः सर्ववणिजो विभज्य गृह्णीयुः तेषामप्यभावे दशवर्षं दायादाद्
आगमनं प्रतीक्ष्यानागतेषु राजा स्वयमेव गृह्णीयात् तदिदं नारदस्य वचनमुक्तं। एकस्य चेत्स्यान्मरणं दायादोस्य तदाप्नुयात्। अ
न्यावा सति दायादे शक्ताः स्युः सर्व एव ते। तदभावे न गुप्तं तत्कारयेद्दशवत्सरान्। अस्वामिकमदायादं दशवर्षं स्थितं ततः
राजा तदात्मसात्कुर्यादेवं धर्मो न हीयते इति। विंचाडिशुल्कत्यजपुर्निर्लोभात्मा मृशक्ता अन्येन कारयेत्। डिह्नमिव चक्रः तोनेलो न्न
निर्गतत्वाच्चंत्वाच्चमात्रि धत्यजेपुर्वहिःकुर्युः पश्चात्संन्नूयकारिणां मध्ये ज्ञाड्प्रत्यवेक्षणादिकर्तुमसमर्थः अ[illegible]नै

नत्वकं कर्म नंड नार वहनेतदापव्ययपरी क्षणादिकं कारयेत प्रागुपदिष्ट वर्णिक धर्मम त्विगादिक्वतिदिशति। अने
नविधिराख्यातदित्विग्धर्मक कर्माणि। अनेन नत्वा न्वाला चैतापर्या दृव्यमित्यादि वर्णिग्धर्मकथनेन सत्विज्ञां हाव।
दनां क्षय वेडानां नरत्ने क्तकत क्षादनां वरिष्ठत्व कर्मापङ्गा विनां च विधिर्वर्त्तनप्रकारश्चाख्यात स्तत्र स्त्विज्ञा
१५१ धनकिनागविशेषामनुनादर्शितः। सर्वेषामर्द्धिनां मुख्यास्तदर्धेनार्धिनापरे। ततीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः।
ति। अस्यापमर्थः। ज्योतिष्टोमे तरातेन दाक्षपेतातेति वचनेन गवां शतमत्विग्भ्यानतिन्नूपे दक्षिणा कार्ये विनियुक्तं सत्वि
॥१४९॥ जमहोताद्रयः षोडशात त्रकियानंश इत्यपेक्षापामिदमुच्यते। सर्वेषां होत्रादीनां षोडशर्त्विजां मध्ये ये मुख्याश्च
त्वारो होताध्वर्युब्रह्मोद्गातारः ते गोशतस्यार्द्धिनः सर्वेषां नागपरिपूरणेणपपत्तिवशायाताष्टाचत्वारिंशदूपार्द्धिनः।
र्द्धनाजः अपरे मैत्रावरुण प्रतिप्रस्थाता ब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतारस्तदर्धेन तस्य मुख्यांशस्यार्द्धिन चतुर्विंशतिरू
पाणि धर्मभाजः ये पुनस्तृतीयेना ऽच्छावाक नेष्टाग्नीध्रप्रतिहर्त्तारस्ते तत्तीयिनो मुख्यांशस्य षोडशागानूपतृतीयांशेन तृ
तीयांशेनततीयांशभाजः पेतु पादिनो ग्रावस्तुदुन्नेतृसुब्रह्मण्यापोतारस्ते मुख्यनागस्य पञ्चतुर्थांशो द्वादशगानूपस्तद्भाजः न

नुक्रमप्रमंशनियमोप्यत्र तेन तावदत्र समवायः नापि द्रव्यसमवायः नापि वचनं पद्धशां दानानियमः स्यात् अतः समस्य
दश्रुतित्वादित्रिन्यायेन सर्वेषां सन्यांशग्ना क्रमेणानुरूपेण वा समाख्यामिति युक्तं। अत्रोच्यते। ज्योतिष्टोमप्रकृतिके ध्व
दशाहेऽर्धिनस्तृतीयिनः पादिन इति सिद्धवदनुवादान्न घटते परिदत्तप्रकृतिन्नु तेऽपाति ष्टोमे अर्ध्वतीयचतुर्थांश
भाक्त्वं मैत्रावरुणादीनां न स्यात्। अतो वैदिकार्धपुन्नतिसमाख्याबलात् प्रागुक्तांशनियमो वकल्प्यत इति निरवद्यं॥ ॥इ
ति संसृष्टविभागप्रकरणं॥ इदानीं स्तेयं प्रस्तूयते। तल्लक्षणं च मनुनाभिहितं स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृ
तं। निरन्वयं भवेत्स्तेयं कृत्वापव्ययते च यदिति। अन्वयवद्द्रव्यस्वामिराजाध्यक्षादिसमक्षं प्रसह्य बलावष्टंभेन यत्परधन
हरणादिकं क्रियते तत्साहसं स्तेयं तु तद्विलक्षणं निरन्वयं द्रव्यस्वाम्याद्यसमक्षं वंचयित्वा यत्परधनहरणं तदुच्यते। प
श्चसान्वयमपि कृत्वा न मयेदं कृतमिति भयान्निन्हुते तदपि स्तेयं नारदेनाप्युक्तं। उपायैर्विविधैरेषां छलयित्वापकर्ष
णं। सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिण इति। तत्र तस्करग्रहणपूर्वकत्वाद्दंडस्य ग्रहणस्य च ज्ञानपूर्वकत्वात् ज्ञा
नोपायं तावदाह। ग्राहकैर्गृह्यते चौरो लोप्त्रेणाथ पदेन वा। पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः। पम्बेर इति जनैर्विख्य

प्यते असौ ग्राह्यकै राजपुरुषैः स्थानपालपुरस्सरैर्निगृहीतव्यः लोप्त्रेण प्रहतत्ताडनादिना वा चौर्यप्रविष्टेन वा नाशदेशा
दारन्यः चौरपदानुसरणेन वा ग्राह्यः। पश्चपूर्वकर्मापराधी प्राक्ख्यातचौर्यः अशुद्धः प्रज्ञातावासः स्थानं यस्यासौ च
150 शुद्धवासकः सोऽपि ग्राह्यः। किंच। अन्येऽपि शंकया ग्राह्याः ज्ञातिनामादिनिह्नवैः द्यूतस्त्रीपानसक्ताः शुष्कभिन्नमुखस्वराः प
रद्रव्यगृहाणां च प्रष्टारो गूढचारिणः निरायव्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः न केवलं पूर्वोक्ता ग्राह्याः किंत्वन्येऽपि वक्ष्यमा
णैर्लिंगैः शंकया ग्राह्याः ज्ञातिनिह्नवेन नाहमस्य शूद्र इति एवं रूपेण नामनिह्नवेन नाहं ... इत्येवं रूपेण आदिग्रहणेन
॥१५०॥ स्वदेशग्रामकुलाद्यपलापेन च लक्षिता ग्राह्याः। द्यूतपण्यांगनामद्यपानादिव्यसनेष्वतिप्रसक्ततया कृतस्त्यासित
मिति चौरग्राहिभिः पृष्टाः पदि शुष्कमुखा भिन्नस्वरा वा भवंति तदा ह्यसावपि ग्राह्यः। बहुवचनात् खिन्नललाटादीनां ग्रहणं तथा पे
निष्कारणं कंचन किं पदस्य धनं किं वा गृहमित्येवं पृच्छति वेषांतरधारणेनात्मनं गूहयित्वा पे चरंति पे वा आयाज्ञा वापि व्ययप
कारिणः पे वा विनष्टद्रव्याणां जीर्णवास्त्राभिन्नभाजनादीनामज्ञातस्वामिकानां विक्रयकारकास्ते सर्वे चौर्यसंभावनया
ग्राह्याः एवं नानाविधचौरस्यापि लोप्त्रादि चौर्यलिंगसंबंधसंभवात्। यथाह नारदः। अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमका

मादुष्टितं न्नृवि। चौरेण वा प्रतिक्षिप्तं लोप्त्रं यन्नात्परीक्षयेत्। तथा। असत्याः सत्यसंकाशाः सत्याश्चासत्यसन्निभाः। दृश्यन्ते विविधा न
वास्तस्माद्युक्तं परीक्षणमिति। एवं चौर्यशंकया गृहीतेनात्मा शोधनीय इत्याह। गृहीतः शंकया चौर्ये नात्मानं चेद्विशो। धयेत्। दापयि
त्वा हृतं द्रव्यं चौरदंडेन दंडयेत्। यदि चौर्यशंकया गृहीतस्तन्निराकरणार्थमात्मानं न शो। धयेत् तर्हि वक्ष्यमाणं धनदापनवधादिदंड
न्नार्हः। ननु वदतो मानुषेण तदन्नावेदिव्येन वात्मा शो। धनीयः। ननु नाहं चौर इति मिथ्योत्तरकथं प्रमाणं संभवति तस्याभावानुपपत्त्वात्। उच्य
ते। दिव्यस्य तावद् द्वावाभावे गोचरत्वं सत्यावान्यतरः कुर्यादित्य न्न प्रतिपादितं मानुषं पुनर्यद्यपि साक्षाद्धि मिथ्योत्तरेण न संभवति तथा
पि कारणं संसर्गे त्वभावरूपमिथ्याकारणसाधनमुखेनाभावमपि गोचरयत्येव। अपर्याप्तनाशापहारकालेऽहं देशान्तरस्थ इत्यपलब्धिपुरुषो जावि
ते चौर्याभावस्याप्यर्थात् सिद्धेः शुद्धिर्भवत्येव। चौरदंडमाह। चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विविधैर्वधैः। परस्वप्राग्रूपपरीक्षया तन्नि
रपेक्षं वा निश्चितचौर्यस्तं स्वामिनेऽपहृतधनं स्वरूपेण मूल्यकल्पनया वा दापयित्वा विविधैर्वधैर्घातयेत्। एतच्चोत्तमसाहसदंड।
प्राप्तियोग्योत्तमद्रव्यविषयं न पुनः पुष्पवस्त्रादिक्षुद्रमध्यमद्रव्यापहारविषयं। साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दंडो मनीषिभिः। स एव दं
डस्तेयेपि द्रव्येषु त्रिष्वपि क्रमादिति नारदवचनेपि च घरूपस्योत्तमसाहसस्योत्तमद्रव्यविषये व्यवस्थापितत्वात्। यत्पुनर्दंड
मनुवचनं। अन्यायोपात्तवित्तत्वाद्धनमेषां मलात्मकं। अतस्तान्घातयेद्राजा नार्थदंडेन दंडयेदिति तदपि महापराधविषयं॥

चौरविशेषेष्वपवादमाह॥ सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत्। ब्राह्मणं पुनश्चौरं महत्यप्यपराधे न घातयेत्। अपितु ल
लाटे ऽङ्कयित्वा स्वदेशान्निर्वासयेत्। अंकनं च श्वपदाकारं कार्यं। तथा च मनुः। गुरुतल्पे भगः कार्यः। सुरापाने सुराध्वजः। स्तेये च श्वप
15 दं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमानिति। एतच्च दंडोत्तरकालं प्रायश्चित्तमचिकीर्षतां द्रष्टव्यं। यथाह मनुः। प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः पूर्वे व
र्णा यथोदितं। नांक्या राज्ञा ललाटे तु दाप्यास्तूत्तमसाहसमिति। चौरादर्शने ऽपहृतद्रव्यप्राप्त्युपायमाह॥ घातितेऽपहृते दोषो ग्राम
भर्तुरनिर्गते। विवीते भर्तुस्तु पथि चौरोद्धर्तुरवीतके॥ पादे ग्रामे मध्ये मनुष्यादिप्राणिवधो धनापहारो वा जायते तदा ग्रामपते
॥१५२॥ रेव चौरोपेक्षादोषः अतस्तत्परिहारार्थं स एव चौरं गृहीत्वा राज्ञे समर्पयेत्। तदशक्तो ऽपहृतं धनं धनिने दद्यात्। पदं चौरपदं स्व
ग्रामे न्निर्गतं न दर्शयति दर्शितं पुनस्तत्पदं यत्र प्रविशति तद्विषयाधिपतिरेव चौरं धनं वार्पयेत्। तथा च नारदः। गोचरे यस्य ॥१
मुष्येत तेन चौरः प्रयत्नतः। ग्राह्यो दाप्योऽथवा शेषं पदं यदि न निर्गतं। निर्गते पुनरेतस्मान्न वेदन्यत्र पातितं। सामंतान्मार्गपालांश्च
दिक्पालांश्चैव दापयेदिति विवीते त्वपहारे विवीतस्वामिन एव दोषः पदात्ययेत ध्वते न भवति विवीतके वा विवीतादन्यत्र यस्
त्वेतदा चौरोद्धर्तुर्मार्गपालस्य दिक्पालस्य वापराधः। किंच। स्वसीम्नि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति। पंचग्रामी बहिः क्रो
शाद्दशग्राम्यथवा पुनः। यदा पुनर्ग्रामाद्बहिः सीमापर्यंते वसे ग्रेमाबादिकं भवति तदा तद्ग्रामवासिन एव दद्युः। पदि सीम्नो बहि

श्चोरपदंननिर्गतंनिर्गतेपुनर्पदेग्रामादिकेचौरपदंप्रविशतिसएवचौरार्पणादिकंकुर्यात्।पदात्वनेकग्राममध्येक्रोशमात्राद्बहिःप्रदे
शेघातितामुषितावाचौरपदस्यजनसंमर्दादिनानष्टंतदापंचानांग्रामाणांसमाहारःपंचग्रामीदशग्रामसमाहारोवादद्यात्।वि
कल्पवचनंतुयथाप्रत्यासत्त्यपहृतधनप्रत्यर्पणादिकंकुर्यादित्येवमर्थं।यदात्वनेतोपहृतंधनंदापयितुंनशक्नोतितदास्वको
शादेवराज्ञादद्यात्।चौरहृतमविजित्ययथास्थानंगमयेत्स्वकोशाद्वादितिगौतमस्मरणात्।मुषितामुषितसंदेहमानुषेणवादि
व्येनवानिर्णीयकार्यः।यदितस्मिन्दाप्यमानेनैवंमोषसंशयःमुषितंशपथंदाप्योवंचकोन्निर्वासोपिदासौघ्नेदितिवृद्धमनुस्मरणा
त्।अपराधविशेषेदंडविशेषमाह।बंदिग्राहांस्तथावाजिकुंजराणांचहारिणः।प्रसह्यघातिनश्चैवशूलानारोपयेन्नरान्।बंदि
ग्राहादीन्बलावष्टंभेनघातकांश्चनरान्शूलानारोपयेत्।अयंचवधप्रकारविशेषोपदेशः।अन्नगारायुधागारदेवतागारभेदका
न्।हस्त्यश्वरथहर्तॄंश्चहन्यादेवाविचारयन्निति।मनुस्मरणात्।किंच।उत्क्षेपग्रंथिभेदौचकरसंदंशहीनकौ।कार्यौद्वितीयापराधेक
रपादैकहीनकौ।वस्त्राद्युत्क्षिप्यापहरतीत्युत्क्षेपकः।वस्त्रादिबद्धंसुवर्णादिकंविस्रस्यात्मसात्कृत्यवापहरतिअसौग्रंथिभेदकः।तौयथा
क्रमंकरेणसंदंशसदृशेनतर्जन्यंगुष्ठेनचहीनौकार्यौ।द्वितीयापराधेपुनःकरश्चपादश्चकरपादंतच्चतदेकंचकरपादैकंतद्धीनंप

योऽस्तौ वस्त्रपादैक्यहीनं कौ कार्यौ उक्षेपयत्यंघ्रि च्छेदयोरेकमेकंकरं पादं च छिंद्यादित्यर्थः एतदप्युत्तमसाहसप्राप्तियोग्यद्रव्यविषयं तदं
गच्छेदइत्यक्तो दंड उत्तमसाहस इति नारदस्मरणात् तृतीयापराधेव धएवात्तयाच मनुः । अंगुल्या ग्रंथिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे
152 व्यहे द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हतीति । जातिद्रव्यपरिमाणपरिग्रहविनियोगवयः शक्तिगुणदेशकालादीनां दंडगुरुत्व
घुत्वावकारणानां सानंत्यात्प्रति द्रव्यवक्तुमशक्तेः सामान्येन दंडकल्पनोपायमाह । क्षुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतो दमः देश
कालवयःशक्तिसंचिंत्य दंडकर्मणि । क्षुद्राणां मध्यमानामुत्तमानां च द्रव्याणां हरणे सारतो मूल्याद्यनुसारतो दंडः कल्पनीय
क्षुद्रादिद्रव्यस्वरूपं च नारदेनोक्तं । मद्भांडासनखट्वास्थिदारुचर्मतृणादियत् । शमीधान्यं कृतान्नं च क्षुद्रं द्रव्यमुदाहृतं । वास
॥१५२॥ कौशेयवर्जं च गोवर्जं पशवस्तथा । हिरण्यवर्जं लोहं च मध्यं व्रीहियवा अपि । हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुंगोगजवाजिनः देवब्राह्म
णराज्ञां च द्रव्यं विज्ञेयमुत्तमं त्रिप्रकारेष्वपि द्रव्येष्वौत्सर्गिकः प्रथममध्यमोत्तमसाहसरूपो दंड नियमस्तेनैव दर्शितः साहसेषु
यएवोक्तो त्रिषु दंडो मनीषिभिः स एव दंडः स्तेयेपि त्रिषु द्रव्येष्वनुक्रमादिति । मन्मपेषु मणिक्केमल्लिकादिषु गोव्यतिरिक्तेषु
च महिषमेषादिपशुषु ब्राह्मणसंबंधिषु च कतकधान्यादिषु तरतमभावोस्तीत्यतश्चावच दंडविशेषाकांक्षायां मूल्याद्यनु नु
सारेण दंडः कल्पनीयः तत्र च दंडकर्मणि दंडकल्पनायां तदनुभूतं देशकालवयःशक्तिसम्यक्चिंतनीयं एतच्च द्वंद्वमिद्रव्य

रिमाणपरिग्रहादीनामुपलक्षणं। तथा अब्राप्याद्यंस्तेपकिल्बिषंशूद्रस्यद्विगुणेतरांणिइतरेषांपुनर्विदुषोतिक्रमेदं
डन्नूपस्त्वमिति। अयमर्थः किल्बिषशब्देनात्र दंडोलक्षते पस्मिंन्नपहारेयो दंडो राज्ञः सविहद्रादिकर्त्रकेऽपहारेज्ञ
णंआपादनीयः यस्माद्विद्द्रादिकर्त्रकेऽपहारे दंडन्नूयस्त्वं। मनुनाप्ययमेवार्थोदर्शितः अब्राप्याद्यंतुशूद्रस्यस्तेपन्नवति
किल्बिषं। षोडशैवतुवैश्यस्य। द्वात्रिंशतक्षत्रियस्यच ब्राह्मणस्यचतःषष्टिपूर्णंवापिशतंन्नवेत्। द्विगुणावाचतुःषष्टिस्तद्दो
षगुणविदिति इतितथापरिमाणकृतमपिदंडगुरुत्वंदृश्यते। यथाहमनुः। धान्यंदशन्यःकुंन्येन्यो हरतोभ्यधिकंवधः। शेषेप्ये
कादशगुणंदाप्यस्तस्यचतद्धनमिति विंशतिद्रोणकुंन्तः हरत्रियमाणस्वामिगुणपदेनपासुन्निदोर्दत्ते कालापेक्षया।
वाताडनांगछेदनवधरूपादंडायोज्याः तथासरव्याविशेषादपि दंडविशेषः आदिषुसवर्णरजतादीनामुत्तमानांचवाससे
रत्नानांचैवसर्वेषांशताद्भ्यधिकेवधः पंचाशतस्त्वन्यधिके हस्तछेदनमिष्यते शेषेत्वेकादशगुणंमूल्याद्दंडप्रकल्पयेत्
दितितथाद्रव्यविशेषादपि पुरुषाणांकुलीनानांनारीणांचविशेषतः रत्नानांचैवसर्वेषांहरणेवधमर्हतिःअकुलीनानां
तुदंडांतरं पुरुषंहरतोदंडउत्तमसाहसः स्यपहारेतुसर्वस्वंकन्यांतुहरतोवध इति। क्षुद्रद्रव्याणांतुमाषकान्मूनमू
ल्यात्पंचगुणोदंडः काष्ठन्नांडतृणादीनांमृन्मयानांतथैवच। वेणुवैणवन्नांडानांतथास्नाय्वस्थिचर्मणां। शाकानामार्द्र

मूल्यानां हरणे फलमूल्येया। गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः पक्वान्नानां कृतान्नानां मत्स्यानामामिषस्य च। सर्वेषामल्पमू
ल्यानां मूल्यात्पंचगुणो दम इति नारदस्मरणात्। यः पुनः प्रथमसाहसः क्षुद्रद्रव्येषु शतावरः पंचशतपर्यंतो सो माषमूल्ये तदधिकमू
ल्ये च यथायोग्यं व्यवस्थापनीयः। यत्पुनर्मानवं क्षुद्रद्रव्यगोचरं वचनं तन्मूल्याद्द्विगुणो दम इति तदल्पप्रयोजनशरावादिविषयं तथाप
153 राधगुरुत्वादपि दंडगुरुत्वं यथा। संधिं भित्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वंति तस्कराः। तेषां छित्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेदित्येवं स
र्वेषां मानत्वात्प्रतिद्रव्यं वक्तुमशक्यत्वाज्जातिपरिमाणादिनिःकारणे दंडे गुरुलघुभावः कल्पनीयः। पथिकानां पुनरल्पापहारेन दंडः
यथाह मनुः। द्विजोध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके। आददानः परक्षेत्रान्न दंडं दातुमर्हतीति। तथा। चणकव्रीहिगोधूमयव
॥२५३॥ नां मुद्गमाषयोः। अनिषिद्धैर्ग्रहीतव्यो मुष्टिरेकः पथि स्थितैः। तथैव सप्तमे भक्ते भक्तान्यनिषडनभ्रता। अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हा
हीनकर्मण इति। अचौरस्यापि चौरोपकारिणो दंडमाह॥ भक्तावकाशाग्न्युदकमंत्रोपकरणव्ययान्। दत्वा चोरस्य वा हंतुर्जानतो
दम उत्तमः। भक्तमन्नं। अवकाशो निवासस्थानं। अग्निश्चौरस्य शीतापनोदार्थः। उदकं रक्षितस्य मंत्रश्चौर्यप्रकारोपदेशः। उ
पकरणं चौर्यसाधनं। व्ययः अपहारार्थं देशांतरं गच्छतः पाथेयं। एतानि चौरस्य हंतुर्वा दद्व्यत्वे जानन्नपि यः प्रयच्छति तस्योत्तमसाह
सो दंडः। चौरोपेक्षिणामपि दोषः। शक्ता ह्युपनुपेक्षंते तेपि तद्दोषभागिन इति नारदस्मरणात्। किंच। शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्त

न्त

मोदमः ॥ उत्तमो वा ऽधमो वापि पुरुषस्त्रीप्रमापणे। परगात्रे पुरुषस्य स्यादवपातने दासी ब्राह्मणगर्भव्यतिरेकेण गर्भस्य पातने दो
त्तमोदमः। दासीगर्भनिपातने तु दासीगर्भविनाशाच्छतिदत्यादिना स्वनदं डोऽभिहितः ब्राह्मणगर्भे तु हत्वा गर्भमविज्ञातमित्यत्र ब्रह्म
हत्यातिदेशं वक्ष्यति। पुरुषस्य स्त्रियो विस्त्रीप्रमापणे शीलवृत्ताद्यपेक्षयोत्तमो वाधमो वा दंडो व्यवस्थितो वेदितव्यः। अपि च प्रदुष्टां स्त्रि
यं चैव पुरुषघ्नीमगर्भिणीं। सेतुभेदकरीं वा सु शिलां बद्ध्वा प्रवेशयेत्। विषेण दुष्टा विप्रदुष्टा भ्रूणघ्नी स्वगर्भपातिनी च। पापा च पु
रुषहंत्री। सेतूनां भेत्री च। एता गर्भरहिता स्त्री गले शिलां बद्ध्वा अप्सु प्रवेशयेत्। यथा न प्लवेते। किं च। विषाग्निदां पतिगुरुनिजाप
त्यप्रमापणीं। विकर्णकरनासोष्ठीं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत्। अगर्भिणीमित्यनुवर्तते। पाप एव चार्थं भक्तपानादिषु विषं दद
ति क्षिपति या च दाहार्थं ग्रामादिष्वग्निं तया च पापा च निजपतिगुरुर्वापत्यानि मारयति तां छिन्नकर्णकरनासोष्ठीं कृत्वा अदांतैर्दुष्टब
लीवर्दैः प्रवाह्य मारयेत्। स्तेयप्रकरणेऽप्यदे तत्साहसिकस्य दंडविधानं तत्प्रासंगिकमिति मंतव्यं। अविज्ञातकर्तृके हनने हंतृ
ज्ञानोपायमाह॥ अविज्ञातहतस्याशु कलहं सुतबांधवाः। प्रष्टव्या योषितश्चास्य परपुंसि रताः पृथक्। अविज्ञातपुरुषेण घा
तितस्य संबंधिनः सुताः प्रत्यासन्नाश्च बांधवाः केनास्य कलह जातिरिति कलहमाशु प्रष्टव्याः ततः तथा मृतस्य संबंधिन्यो योषि
तो याश्च परपुंसि रता व्यभिचारिण्यः ता अपि पृष्टव्याः कथं पृष्टव्या इत्याह॥ स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वायं गतः सह। मृत्युदेशसमा
सन्नं पृच्छेद्वापि जनं शनैः॥ किमयं स्त्रीकामो वा द्रव्यकामो वा वृत्तिकामो वा तत्र कैर्यौ किं संबंधिन्या वा स्त्रिया मस्या नितरतिरासात्केन स्त्री

न्वादृक्येप्राप्तिः कुतोवावत्रिकामःकेनवासह देवंगतस्गतइतिनानाप्रकारंव्यभिचारिणोपोषितः प्रपक्षप्रयकाविस्वास्पपृष्टव्याःत
थामरणदेशनिकटावर्त्तिनोगोपालकाद्याभेजनास्तेपिविश्वासपूर्वंप्रष्टव्याः एवंनानाप्रकारैः प्रश्नैर्हंतारंनिश्चित्यतदुचितोदंडोविधात
व्यः किंच। क्षेत्रवेश्मवनग्रामविवीतखलदाहकाः राजपत्न्यभिगामीचदग्धव्यस्तुकाटाग्निना। क्षेत्रंपक्वफलसस्यापेतंवेश्मगृहंवनम
टवीक्रीडावनंवाग्रामंवा। विवीतमुक्तलक्षणंखलंवापेदहेतिपश्चराजपत्नींमभिगच्छतितान्सर्वान्कटैर्वीरणमयैर्वेष्टयित्वादाहयेत।
154 क्षेत्रादिदाहकानांमारणादंडप्रसंगादंडविधानं। ॥ इतिस्तेयप्रकरणं। स्त्रीसंग्रहणाख्यंविवादपदंव्याख्यायते। प्रथमसाहसादि
दंडप्राप्त्यर्थंत्रैध्यातल्यंकपंव्यासेनविवृतं। त्रिविधंतत्समाख्यातंप्रथमंमध्यमोत्तमं। अदेशकालसंभाषानिर्जनेचपरस्त्रिय
कटाक्षावेक्षसांहास्यंप्रथमंसाहसंस्मृतं। प्रेषणंगंधमाल्यानांधूपभूषणवाससां। प्रलोभनंचान्नपानैर्मध्यमंसमुदाहृतं।
॥२५४॥ सहासनंविविक्तेतुपरस्परमपाश्रया। केशाकेशिग्रहश्चैवसमकंसंग्रहणंस्मृतं। स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः संग्रहणं। संग्रह
णज्ञानपूर्वकत्वात्केचिदुंडविधानस्यतत्ज्ञानोपायंतावदाहपुमान्संग्रहणेग्राह्यः केशाकेशिपरस्त्रियाःसद्योवाकामजैर्लिंगैः प्
रतिपत्तौद्वयोस्तथा। संग्रहणप्रवृत्तःपुमान्। केशाकेश्यादिभिर्लिंगैर्ज्ञात्वाग्रहीतव्यः। परस्याःकेशग्रहणपूर्विकाक्रीडाकेशाकेशि
तत्रतेनेदमितिसरूपइतिवन्हुव्रीहौसतिइचकर्मव्यतिहारइतिसमासांतइच्प्रत्ययः। अन्येषतामनुलुपात्तत्पाविवक्षितैः त
तश्चापमोर्थः परस्त्रीयास्सहकेशाकेशीक्रीडनेनाभिनवैःकरसहदशनादिक्षतव्रणैरागक्षतैर्लिंगैर्द्वयोःसंप्रतिपत्त्यावा।

ज्ञात्वा संग्रहणे प्रवृत्तो ग्राह्य इत्यर्थः। परस्त्रीग्रहणं नियुक्तावरुद्धादिव्युदासार्थं। किंच। नावीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावमर्शनं।
न्यदेशकालसंभाषं सहैकस्थानमेव च॥ यः पुनः परदारपरिधानग्रंथिदेशकुचप्रावरणजघनमूर्द्धजहरादिस्पर्शनं साभिलाष
इवाचरति। तथा देशे निर्जने जनताकीर्णे वांधकारादौ काले संलापनं करोति परनार्या वा सहैकस्थाने सहैकमंचकादौ रिरंसये
वावतिष्ठते सोपि संग्रहणे प्रवृत्तो ग्राह्यः। एतच्चुम्बिताद्युपमाने दोषपरपुरुषविषये तरतरस्य तु न दोषः। यथाह मनुः। यस्त्वनाक्षा ९५
रितः पूर्वमभिभाषेत कारणात्। न दोषं प्राप्नुयात्किंचिन्न हि तस्य व्यतिक्रम इति। परस्त्रियास्पृष्टः क्षमेत तु असावपि ग्राह्य
इति तेनैवोक्तं। स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया। परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतमिति। पञ्चमपेपविदग्ध्याद्यस
कृदुक्तिमिति च तेन तिरस्कार्यया नङ्गगङ्जनसमक्षं स्वयं पत्युसावपि ग्राह्य इति तेनैवोक्तं। दर्पाद्वा यदि वा मोहाच्छ्लाघया वा स्वयं व
देत्। पूर्वमयं कृतेति तच्च संग्रहणं स्मृतमिति। प्रतिषिद्धयोः स्त्रीपुंसयोः पुनः संलापादिकरणे दंडमाह॥ स्त्री निषेधे शतं
दद्याद्द्विशतं तु दमं पुमान्। प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा संग्रहणे तथा। प्रतिषिध्यते इति प्रतिषेध्यः पतिपुत्रादिभिर्निषेधनसह
संभाषणादिकं निषिद्धं तत्र प्रवर्त्तमाना स्त्री शतपणं दंडं दद्यात्। पुरुषः पुनरेवं निषिद्धप्रवर्त्तमानो द्विशतं दद्यात्। द्वयोरस्त्री
स्त्रीपुंसयोः प्रतिषिद्धप्रवर्त्तमानयोः संग्रहे संजाते वर्णानुसारेण यो दंडो वक्ष्यते स एव विज्ञेयः। एतच्च चारणादिस्त्रार्याव्य

तिरेकेण। नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु। सज्जयंति हि ते नारीर्निर्गूढाश्चारयंति च॥ इति मनुस्मरणात्। विवादमिह
नां संग्रहणे दंडमाह॥ स्वजातावुत्तमो दंड आनुलोम्ये तु मध्यमः। प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनं। चतुर्णामपि वर्णा
नां बलात्कारेण सजातीयगुप्तपरदाराभिगमने साशीतिपणसहस्रं दंडनीयः यदा त्वानुलोम्येनागुप्तां हीनवर्णास्त्रियमभिगच्छ
ति तदा मध्यमसाहसं दंडनीयः यदा पुनः सवर्णामगुप्तामानुलोम्येन वा गुप्तां व्रजति तदा मानवविशेषकृष्टैः सहस्रं ब्रा॥
ह्मणेन दंड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् शतानि पंच दंड्यः स्यादिच्छंत्या सह संगतः। तयाः सहस्रं ब्राह्मणेन दंड्यं दाप्यो गुप्ते तु तेरड
॥१५५॥ ना शूद्रायां क्षत्रियविशोः सहस्रं तु भवेद्दम इति एतच्च गुरुसखिवचार्याव्यतिरेकेण द्रष्टव्यं। माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुल
नी पितृष्वसा। पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा। दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता। राज्ञी प्रव्रजिता
धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या। आसामन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते। शिश्नस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दंडो विधीयते इ
ति नारदस्मरणात् प्रातिलोम्ये उत्कृष्टवर्णस्त्रीगमने क्षत्रियादेः पुरुषस्य वधः। एतच्च गुप्ताविषयमन्यत्र तु धनदंडः
उक्तो वापि हितावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह। विप्रसुतौ शूद्रवद्दंड्यौ दग्धव्यो वा कटाग्निना ब्राह्मण्यपद्यगुप्तां तु सेवेतां वैश्यपा
र्थिवौ। वैश्यं पंचशतं कुर्यात् क्षत्रियं तु सहस्रिणं॥ इति स्मरणात्। शूद्रस्य पुनरगुप्तामुत्कृष्टवर्णस्त्रियं व्रजतो लिंगच्छे

दनसर्वस्वापहारी। गुप्तांतुव्रजातिस्तस्यैव धः सर्वस्वापहारा वितितेनैवोक्तं। भूदेशगुप्तामगमद्वा द्विजातवर्णवासन्। अगुप्तेकांग
सर्वस्वं गुप्तो सर्वेणगृह्यायतइति। नार्यः पुनर्हीनवर्णव्रजंत्याः कस्यैयोः आदित्यहणान्नसादेश्यकर्तने। आनुलोम्ये त्ववास
वर्णेवाव्रजंत्याः दंडकल्पः अपंचव धोद्धपदेशोशज्ञएवतस्यैवपालनाद्यविकारात। नहिद्विजातिमात्रस्याब्रह्मणः परास्त्रार्थ
मपिशस्त्रंनाददीतेतिशस्त्रग्रहणनिषेधात्पदातुरोक्ष्णा निवेदनकालविलंबनेनकार्यामितियाताशंकातदास्वपमेवज्ञात्वा
हत्यातशस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मोपजोपरुध्यतों तथा। नाततायिवधेदोषोहंतुर्भवतिकश्चन। प्रकाशंवाप्रकाशंवामन्यु
स्तंमन्युमृच्छतीतिशास्त्रग्रहणाभ्यनुज्ञानाच्च। तथा। क्षत्रियवैश्ययोरन्यान्यस्याभिगमनेयथाक्रमंसहस्त्रप्रवाशतात्मकोदंड
वोदितव्यः। तदाहमनुः वैश्यश्चेत्क्षत्रियांगुप्तांवैश्यांवाक्षत्रियोव्रजेत्। योब्राह्मण्यामगुप्तायांतावुभौदंडमर्हतइति। परदारप्र
संगात्कन्यापामपिदंडमाह। अलंकृतांहरेत्कन्यामुत्तमंत्वन्यथाधमं। दंडंदद्यात्सवर्णासुप्रातिलोम्येवधः स्मृतः इतिविवा
हात्निमुदग्नीच्नूतामलंकृतांसवर्णांकन्यामाहरन्दुउत्तमसाहसंदंडनीयः। तदनन्तिमुखासवर्णांहरन्प्रथमसाहसे
ऊक्तोव्रवर्णजांकन्यामपहरतः पुनः क्षत्रियादेर्वधएववादंडविधानाद्याअपहर्तुः सकाशादाक्षिद्यान्यस्मैदेयेतिगम्यते।
आनुलोम्येपहरणेदंडमाह। सकामास्वनुलोमासुनदोषस्त्वन्यथादमः। परिसानुरागोहानवर्णांकन्यामपहरतितत
दादोषाच्नावान्नदंडः। अन्यथात्वनिच्छंतीमपहरतः प्रथमसाहसोदंडः। कन्यादूषणेदंडमाह। दूषणेनुकरच्छेदऊत्त

प्रायंवधस्तया।अनुलोमाष्वित्यनुवर्त्तते।यद्यमांकन्यावलात्कारेणनरवक्षतादिताददूषयतितदातस्यकरच्छेत्तव्यः।य
दापुनस्तामेवांगुलिप्रक्षेपेणयोनिक्षयंकुर्वन्नदूषयतितदामनुः।स्त्रीषट्शतंहितांगुलिच्छेदः।अभिषह्यतुयः।कन्यांकुर्याद्दर्पे
णमानवः।तस्याशुकर्त्त्येअंगुल्यौदंडंवार्हतिषट्शतमिति।यदापुनःसानुरागापूर्ववद्दूषयतितदापितेनैवविशेषउक्तः।स
कामांदूषयानस्तुल्योनांगुलिच्छेदमर्हति।द्विशतंतुदमंदाप्यःप्रसंगविनिवृत्तयइतिर्यदापुनःकन्यैवकन्यांदूषयतिविद्ध
स्यावातेत्रापिविशेषस्तेनैवोक्तः।कन्यैवकन्यांयाकुर्यात्तस्यास्तुद्विशतोदमः।यातुकन्यांप्रकुर्यात्स्त्रीसासद्योमौंड्यम
र्हति।अंगुल्योरेवचच्छेदंखरेणोद्वहनंतथेतिकन्यांकुर्यादितिकन्यांयोनिक्षतवतींकुर्यादित्यर्थः।यदापुनरुत्कृष्टजाती
॥१५६॥ यांकन्यामविशेषात्सानुरागामकामांवागच्छतितदाहीनस्यक्षत्रियादेर्वधः।उत्तमांसेवमानस्तुजघन्योवधमर्हती।
तिमनुस्मरणात।यदासवर्णांसकामामागच्छति।तदागुदकृंगोमिथुनंतत्पित्रेदद्यात।मुक्तोयदाछतिपितिरत्तु ॥१५६॥
ल्कोमानिच्छतिदंडरूपेणतदेवराज्ञेदद्यात।सवर्णांकामांगच्छातावधएव।यथाहमनुः।शुल्कंदद्यात्सेवमानःसमा
मिच्छेत्पितायदियाकामादूषयेत्कन्यांससद्योवधमर्हतिसकामांदूषयंस्तुल्योवधंप्राप्नुयान्नरइति।किंच।
शतंस्त्रीदूषणेदद्याद्द्वितुमिथ्याभिशंसिता।पशून्गच्छन्शतंदाप्योहीनस्त्रीगांचमध्यमंस्त्रीशब्देनात्रप्रकृतत्व

त्कन्यावमर्शपतेतस्यांयदि कश्चिद्विद्यमानानेवापस्मारराजयक्ष्मादिदीर्घकुत्सितरोगसंसृष्टमैथुनत्वादिदोषानयुक्

श्यद्यमकन्येति दूषयति असौ शतं दाप्यः। मिथ्या। निशंसनेपुनरविद्यमानदोषाविष्करणे हेतुः शते दापनीयः। गोव्यतिरि

क्तपशुगमने तु शतं दाप्यः। यः पुनः हीनां स्त्रियमंत्यावसायिनीमविशेषात्सकामामकामांवा गोंवा निगच्छति असौ मध्य

मसाहसं दंडनीयः। साधारणस्त्रीगमने दंडमाह। अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च। गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः

पंचाशत्पणिकं दमं। गच्छन्नित्यनुवर्तते। उक्तलक्षणवर्णस्त्रियो दास्यस्ताः। एवं स्वामिना शुश्रूषाहा। निवृद्दासार्थं गृ

ह एवस्थातव्यमित्येवं पुरुषांतरोपभोगतो निरुद्धा अवरुद्धा पुरुषनियतपरिग्रहा भुजिष्याः पदी दास्योऽनवरुद्धा भुजि

ष्यावा न वेपुस्तदातासु तथा वर्णबाह्यश्वपास्वैरिणीतामपि साधारणस्त्रीगणनभुजिष्याणिगृहणं तासु च सर्वासु पुरुषः साध

रणतया गम्यास्वपि गच्छन्पंचाशत्पणं दंडनीयः परपरिग्रहीतत्वेन तासां परदारतुल्यत्वात्। शरातत्त्वस्यश्चमुक्तं नारदेन।

स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च याः। गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रातिलोम्यतः। आस्वेव तु भुजिष्यासु दो

षः स्यात्परदारवत्। गम्यास्वपि हि तास्वेव यास्ताः सपरिग्रहा इति। निष्कासिनी स्वाम्यनवरुद्धा दासी। ननु स्वैरिण्यादीनां

साधारणतया गम्यत्वाभिधानमयुक्तं न हि ज्ञातितः शास्त्रतो वा कश्चिल्लोके साधारणा स्त्रियः उपलभ्यंते तथा हि स्वै

रिण्या दास्यश्चतावद्ब्राह्मण्याद्विपाएव। स्वैरिण्यापतिं हित्वा सवर्णं कामतः श्रयेत्परं वर्णिनामानुलोम्येन दास्यं न प्राति

लोमइतिमनुस्मरणात्। नचवर्णस्त्रीणांपत्यौजीवतिमृतेवापुरुषांतरोपभोगोघटते। दुःशीलः कामवृत्तोवागुणै
र्वापरिवर्जितः। परिचर्यः स्त्रियासाध्वीसततंदेववत्पतिः कामंतुक्षपयेद्देहंपुष्पमूलफलैः शुभैः। नतुनामापिगृह्णीयात्
त्पत्यौप्रेतेपरस्यत्वितिनिषेधस्मरणात्। नापिकन्यावस्थायांसाधारणत्वंपित्रादिपरिरक्षितायाः कन्यायाएवदानोप
देशात्। दात्रभावेपितथाविधायाएवस्वयंवरोपदेशात्। नवदासीत्वाभावात्स्वधर्माधिकारव्याप्तिः। पारतंत्र्यंहिदास्यंन
147 स्वधर्मपरित्यागः। नापिवेश्यासाधारणीवर्णानुलोमजव्यतिरेकेणगम्याजात्यंतरासंभवात्। तद्दंतः पातित्वेच
॥१५७॥ पूर्ववदेवाचगम्यत्वंप्रतिलोमजत्वेतुतासांनितरामगम्यत्वं। अतः पुरुषांतरोपभोगेतासांनिंदितकर्माभ्यासे
नपातित्यात्पतितसंसर्गस्यवानिषिद्धत्वान्नस्वकल्पपुरुषोपभोग्यजोगम्यत्वं। सत्यमेवंकिंत्वत्रस्वैरिण्या। ॥१५७॥
द्यपभोगोपिजारादिरक्षकराजदंडभयादिहेतुदोषाभावाद्गम्यत्ववाचोयुक्तिः। दंडाभावश्चावरुद्धासुदासीष्वि
तिनियतपुरुषपरिग्रहोपाधितोदंडविधानात्तदुपाधिरहितास्वेषांदंडानुक्तेः स्वैरिण्यादीनांपुनर्दंडाभावोपिविधानाभावात्क
न्याभंजकंतीमुक्त्वांनकिंचिदपिदापयेदितिलिंगदर्शनाच्चावगम्यते। प्रायश्चित्तंतुस्वधर्मेस्खलननिमित्तंगम्यानांउद्रणेनावाविय
वाद्रुव्यत्वा। यत्पुनर्वेश्यानांजात्यंतरासंभवेनवर्णातः पातित्वमनुमानादुक्तं वेश्यावर्णानुलोमाद्यतः पातित्यमनुपपन्नंजात्यास्व
यत्वाद्ब्राह्मणजातिवदिति। तन्न। कुंडगोलकादिभिरनैकांतिकत्वात्। अतोवेश्यारव्याकाचिज्जातिरनादिर्वेश्यायामुत्पद्यते

समानजातेर्वा पुरुषाद् उत्पन्ना पुरुषसंभोगवर्ज्जिर्ते र्वेश्येति ब्राह्मणादिवल्लोकप्रसिद्धिवशाद् अन्यपगमनापंनत्वनिर्मूलेयं प्रसिद्धः स्म
र्यते तथा। स्कंदपुराणे पंचचूडा नाम काश्चन नार्यः सस्ताः सैताति र्वेश्या परव्यापं च मा जातिरिति अतस्तासां निपतपुरुषपरिणयवि
नाविधि विधर तपा स्मृतौ नोक्ष ख ज्ञाति पुरुषाभिगमनेनादृष्टदोषा नापि दंडस्तासु चानवरुद्धासु गच्छतां पुरुषाणां प्रायश्चि
त दंडस्तत्पाप्यहृष्ट दोषा स्सेच त्वदरा नियतः सदेति निषमात्पन्नु वेश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयत इति प्रायश्चित्तस्मरणा
च्चेति निरवद्यं अवरुद्धसु दासीष्वित्यनेन दासी स्वैरिण्यादिभुजिष्यागमने दंडविधानात्तत्स्वभुजिष्यासु दंडो नास्तीत्यर्थो
दृष्टेतस्यापवादमाह। प्रसह्य दास्यभिगमे दंडो दशपणः स्मृतः। बहूनां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकः पृथक्। पुरुषसंभोगाद्वि
विकासु दासी स्वैरिण्यादिषु मुल्यादानविरहेण प्रसह्य बलात्कारेणाभिगच्छतो दशपणो दंडः। यदि च हवरकामामनिच्छन्तीं बलात्
त्कारेणाभिगच्छंति तर्हि प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणपरिमितं दंडनीयः। यदा पुनस्तदिच्छया न्याडिं दत्वा परस्य दन्निच्छतां पामि बल
लाभ्दजातितदातयामपि न दोषः यदि व्याधाव्यान्नि न्वबस्तस्या नस्यात्। व्याधितासंभ्रमाव्यग्रा राजकर्मपरायणा। आमंत्रिता
चेन्नागच्छेदंड्या वडवा स्मृता इति नारदवचनात्। गृहीत्वा वेतनं वेश्या नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत्। अगृहीते समं दाप्यः पुमानप्ये
वमेव हि। यदा तु मुल्यं गृहीत्वा पण्यस्त्री स्वस्था पि यदि नेच्छति तदा मुल्यं द्विगुणं दद्यात्। तया मुल्यं दत्वा स्वस्थस्य पुरुषस्य त्व
पमनिच्छतः मुल्यहानिरेव। मुल्यं गृहीत्वापायस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् अनिच्छन् दत्तमुल्योपि मुल्यहानिमवाप्नुयादिति

तेनैवोक्तं। तयान्योपि विशेषस्तेनैव दर्शितः अप्रयच्छंस्तथा शुल्कमनुरूपं पुमान् स्त्रियः। आक्रमेण च संगच्छन् घातदंतनखादि
भिः अयोनौ वापि गच्छेद्यो वहन्निर्वापि वासयेत्। शुल्कं मध्यगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु। वेश्याः प्रधाना यास्तत्र कामुकास्त
158 द्गृहोषिताः तत्समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं संशये विदुरिति। किंच। अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वाभिमेहतः चतुर्विंशतिको दंड
स्तथा प्रव्रजितागमे। यस्तु स्वैरं पायेयवा मुखादावभिगच्छति पुरुषं वाभिमुखं मेहति तथा प्रव्रजितां वा गच्छति तदा चतुर्विं
शतिपणान् दंडनीयः। अगम्याभिगमने त्वांकभकवधेन प्रकाशयेत् शूद्रस्त्वपात्य एवस्यादंतस्यापीनमेव धः। अत्याचांड
लादिगमने त्वेवाशिकान् प्रायश्चित्तानभिमुखान् सहस्रं त्वंत्यजास्त्रियइतिमनुवचनात्पणसहस्रं दंडयित्वा कुवधेन
॥स्मृ॥ कुत्सितवधेन नगाकरेण कपित्वा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेत्। प्रायश्चित्ताभिमुखस्य पुनर्दंड एव। शूद्रः पुनश्चांडाल्यभिग
मनेत्य एव चंडाल एव भवति। अंत्यजस्य पुनश्चांडालादेरुत्कृष्टजातिस्त्र्यभिगमने वध एव॥ ॥इति स्त्रीसंग्रहप्रक ॥स्मृ॥
१५८॥ रणं॥ व्यवहारप्रकरणमध्ये स्त्रीपुंसयोगाख्यमप्यपरं विवादपदं मनुनारदाभ्यां विवृतं। तत्र नारदः। विवाहादि वि १५८॥
धिः स्त्रीणां यत्र पुंसां च कल्प्यते। स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं तद्विवादपदमुच्यते इति मनुरप्याह। अस्वतंत्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वै
र्दिवानिशं। विषयेषु च सज्जंत्यः संस्थाप्या ह्यात्मनो वशा इति। यद्यपि स्त्रीपुंसयोः परस्परमर्थिप्रत्यर्थितयान्(?)पशामकं

व्यवहारोनिषिद्धस्तथापिप्रत्यक्षेणकेणपरपरयावाविदितेतयोःपरस्परातिचारेदंडादिनादंपती।निजधर्मवर्गेराज्ञास्थाप
नीयौ।इतिरथ्यादासत्वाग्न्नवतातिव्यवहारप्रकारणेराज्ञधर्मम्ध्येद्व्यस्यस्त्रीपुंसज्ञातस्योपदेशः एतच्चविवाहप्रकरणएवसप्र
पंचप्रतिपादितमितिग्रंथगौरवेणनपुनरत्रोक्तं॥संप्रतंप्रकीर्णकाख्यंव्यवहारपदंप्रस्तूयते।तल्लक्षणंचकथितंनारदेन॥प्रकी
र्णकेषुविज्ञेयाव्यवहारान्नृपाश्रयाः राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणंतथा।पुरप्रदानंसंभेदःप्रकृतीनांतथैवच।पाषंडिनै
गमश्रेणिगणधर्माविपर्ययः।पितापुत्रविवादश्चप्रायश्चित्तव्यतिक्रमः।प्रतिग्रहविलोपश्चकोपआश्रमिणामपि।वर्णसंक
रदोषश्चतद्वृत्तिनियमस्तथा।नदृष्टंयच्चपूर्वेषुसर्वंतत्स्यात्प्रकीर्णकइति।प्रकीर्णकेविवादपदेप्येविवादाराज्ञामाज्ञोल्लं
घनतदाज्ञाकरणादिविषयास्तेनृपसमवायिनः नृपएवतत्रस्वमत्याचारव्यपेतमार्गवर्तमानानांप्रतिकूलनोमास्थाप्य
व्यवहारनिर्णयंकुर्यात्।एवंचवदतापोनृपाश्रयोव्यवहारःतत्प्रकीर्णकमित्यर्थात्सूचितोभवति।तत्रापराधदंडानिशे
षमाह॥न्यूनंवाभ्यधिकंवापिलिखेद्योराजशासनं।योलिखतिपाश्चपारदारिकंचोरंवागृहीत्वाराज्ञेनार्पयित्वास्वयं
मुंचतितावुत्तमसाहसंदंडनीयौ।प्रसंगान्नृपाश्रयव्यतिरिक्तोव्यवहारविषयमपिदंडमाह।अत्रचक्षेपेणदंडोहृष्य
दंडउत्तमसाहसं।मध्यमंक्षत्रियंवैश्यंप्रथमंशूद्रमधिकंमूत्रपुरीषादीनांक्षेपणेनेहणंब्राह्मणंदूष्यान्नपानादीनि
पारदारिकचौरंचामुंचतोदंडउत्तमः।राज्ञःदत्तभूमेर्लिखितस्यपरिमाणान्न्यूनत्वमाधिक्यंवाकारयन्राज्ञःशासनं॥३॥

अन्यस्वरूपेण वा दूषयित्वा ख्यापयित्वोत्तमसाहसं दंड्यो भवति क्षत्रियं पुनरेव दूषयित्वा मध्यमं वैश्यं दूषयित्वा प्रथमं शूद्रं दू
दूषयित्वा प्रथमसाहसस्यार्द्धं दंड्यो भवतीति संबंधः अनेनाधमजनस्य दूषणे दोषतारतम्यात् दंडतारतम्यमूहनीयं। किंच। कूट
स्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी। अंगहीनश्च कर्त्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसं। रसवेधाद्यापादितवर्णोत्कर्षैः कूटैः स्वर्णैर्व्य
वहारशीलः पुरुषः श्वशृगालादीनां विमांसस्य कुत्सितमांसस्य स्वाद्यसंबंधनविक्रयशीलः। नासिकादिः चशब्दात् कूटरजतादिव्य
वहारी च ते सर्वे प्रत्येकं नासाकर्णकरैः त्रिभिरंगैर्हीनाः कार्याः चशब्दात् अंगच्छेदनसमुच्चितमुत्तमसाहसं दंडं दाप्याः यत्पुन
159
मनुनोक्तं सर्वकंटकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः। प्रवर्तमानमन्याये छेदयेल्लवशः क्षुरैरिति तत् देवब्राह्मणराजस्वर्णवि
१५९॥ षयं। विषयविशेषे दंडाभावमाह। चतुष्पादकृतो दोषो नापेहीति प्रजल्पतः। काष्ठलोष्टेषुपाषाणबाहुयुग्यकृतस्तथा॥ च १५९॥
तुष्पादैर्गोगजादिभिः कृतो यो दोषो मनुष्यमारणादिरूपः सोऽगवादित्वाभिनेतारं न भवत्यपसरेति प्रकर्षेणोच्चैर्घोषयमाणस्य
तथा काष्ठलोष्टेषुपाषाणक्षेपणेन बाहुना युग्येन च युगं च वहताऽश्वादिना कृतो यः पूर्वोक्तो दोषः सोपि काष्ठादि
क्षेप्तारं न भवति अपसरेति प्रजल्पतः काष्ठादिक्षेपणे हि हिंसायां दोषाभावकथनं दंडाभावप्रतिपादनार्थं प्रायश्चि
त्तं पुनरबुद्धिपूर्वककरणनिमित्तमस्त्येव। काष्ठादिग्रहणं च शक्तितोमरादेरुपलक्षणार्थं। किंच। छिन्ननस्येन यानेन तथा
भग्नयुगादिना। पश्चाच्चैवापसरता हिंसने स्वाम्यदोषभाक्॥ छिन्नासिकारज्जुर्नस्या छिन्ना नाशा करादिपुष्टबलीवर्दनस्यारज्जु

योऽस्मिन्याने नछिन्ननस्यं शकटादि स्तेन। आदिग्रहणाद्भग्नाक्षचक्रादिना यानेन पश्चात्स्खलतोपसरतोऽन्यवशाद्रात्रिप्रतिगप
गच्छता प्रतिमुखं वागच्छता च मनुष्यादिहिंसने स्वामी प्राजको वा न दोषभाग्भवति अतत्प्रयत्नजनितत्वाद्धिंसनस्यात
था च मनुः छिन्ननस्ये भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते। अक्षभंगे च यानस्य चक्रभंगे तथैव च। छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्र
रश्म्योस्तथैव च। आक्रोशे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत्॥ इति। अक्षिप्रायोस्वामिनो दण्डमाह। शक्तो ह्यमोक्षयन्स्वामी द
ष्ट्रिणां शृंगिणां तथा। प्रथमं साहसं दण्ड्यो ~~मनुष्यवादिति~~ विक्रुष्टे द्विगुणं तथा॥ अप्रवीणप्राजकप्रेरितैर्दंष्ट्रिशृंगिगजादि
भिः शृंगिभिर्गवादिभिर्बध्यमानः ~~समर्थो पि तत्स्वामी प्रथमो~~ मोक्षयेत् तदा अकुशलप्राजनिकाभिपीडनेन निमित्तं प्रथम
साहसं दण्डं दद्यात्। यदा तु मारितोऽहमिति विक्रुष्टेऽपि न मोक्षयति तदा द्विगुणं यदा पुनः प्रवीणमेव प्राजकं प्रेरयति तदा प्रा
जक एव दण्ड्यो न स्वामी। यथा मनुः प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति। प्राजकोऽपि तदाप्तोऽसौ निपुणः प्राणिविशेषा
च्च दण्डविशेषः कल्पनीयः। यथा मनुः मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्किल्बिषं भवेत्। प्राणभृत्सु महत्स्वर्धं गोगजोष्ट्रहया
दिषु॥ क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः। पंचाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु॥ क्षुद्रकाणां पशूनां तु दण्डः स्या
त्पंचमाषकः। माषकस्तु भवेद्दण्डः श्वसूकरनिपातने॥ इति। किंच। जारं चौरेत्यभिवदन्दाप्यः पंचशतं दमं। उपजीव्य ध
नं मुंचंस्तं देवाष्टगुणं स्मृतं। स्वशाकलंकताताना नारं परिदारिवं चैव निर्दिशेत्यभिवदन्पंचशतं पणानां पंचशतानि

यास्मिन्द्रव्येसतथोत्क्रान्तस्तं दमं दाप्यः। पः पुनर्जारहस्ताद्धनमुपजीव्य उत्कोचरूपेण गृहीत्वा जारं मुंचत्यसौ यावद्गृहीतं ताव
द्दष्टगुणं कृत्वा दंडं दाप्यः। किंच। राज्ञो निष्प्रयुक्तारं तस्यैवाक्रोशकं तथा। तन्मंत्रस्य च भेत्तारं छित्वा जिह्वां प्रवासये
त्। राज्ञो निविष्टस्यानामिमतस्य। मित्रस्तोत्रादेः प्रकर्षेण च्यवेयोच्च्यावयितारं तस्यैव राज्ञ आक्रोशकारिकं निंदाकर
णशीलं। तदीयस्य च मंत्रस्य त्वराद्युद्धिहेतोः परराष्ट्रक्षेपकस्य वाचने तारम भिन्नकर्णे जयतो जिह्वामुत्कृत्य स्व
राष्ट्रान्निष्कासयेत्। कोशापहरणं पुनर्वध एव। राज्ञः कोशापहर्तृश्च प्रतिकूलेष्ववस्थितान्। घातयेद्विविधैर्द
ंडैररीणां चोपजापकानिति मनुस्मरणात्। विविधैर्वधैः सर्वस्वापहारांगच्छेदवधैरित्यर्थः। सर्वस्वापहारोपिपत्नी १६०॥
॥१६०॥ स्वजीवनोपकरणं तन्नापहर्तव्यं चौरोपकारिणां विना। यथा नारदः। आयुधान्यायुधीयानां वाह्यादीन्वाहजीवि
नां। वेश्यास्त्राभरणं मल्लकारान्वाद्यातोद्यादि तद्विदां। पण्यस्यापकरणं योऽन्नवांतिकारवः। सर्वस्वहरणेप्येतन्नराजा
हर्तुमर्हतीति। ब्राह्मणस्य पुनर्न शारीरो वा ब्राह्मणे दंड इति निषेधात् वधस्थाने शिरोमुंडनादिकं तव्यं। ब्राह्मणस्य वधे
मौंड्यं पुरान्निर्वासनं अंके। ललाटे चाभिशस्तांकः प्रयाणं गर्दभेन त्विति मनुस्मरणात्। किंच। मृतांगलग्नविक्रेतुर्गु
रोस्ताडयितुस्तथा। राजयानासनारोढुर्दंड उत्तमसाहसः। मृतशरीरसंबंधिनो वस्त्रपुष्पादेर्विक्रेतुर्गुरोः पित्राचा

र्थयोरुक्तः। पितुस्तथा राज्ञानुमतिं विना तद्यानं शय्यादि आसनं सिंहासनं चारोहेत् तस्योत्तमसाहसो दंडः। किंच॥
द्विनेत्रच्छेदे दिनो राज्ञा द्विजस्य देशात्क्तस्तथा विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीवतो दश। दमः यः पुनः क्रोधादिना परद्रव्यं नेत्र
द्वयं भिनत्ति। यश्च द्वेषेतिः शास्त्रविरुद्धगुर्वादिहितेषु व्यतिरिक्तो राज्ञो द्विजानि षट्संवत्सरांते तव राष्ट्रप्रकृतिर्जीवि
ष्यतीत्यादिरूपमादेशं करोति। तथापः शूद्रो भोजनार्थं यज्ञोपवीतादि ब्राह्मणलिंगानि धारयति तस्याष्टशते
दमः। अष्टौ शतानि यस्मिन्न त्वेस तथोक्तः। श्राद्धभोजनार्थं पुनः शूद्रः विप्रवेषधारिणस्तप्तशलाकया पापयज्ञो॥
पवीतं बहुपुण्यान्लिखेत् इति स्मृत्यंतरोक्तं द्रष्टव्यं वत्सर्थं तु ब्राह्मणलिंगधारिणो वध एव। द्विजातिलिंगिनः शू
द्रान्घातयेदिति स्मरणात्। रागलोभादिनान्यथा व्यवहारदर्शने दमाह॥ दुर्दृष्टस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान्नृ
पेण तु। सभ्याः सजयिनो दंड्याः विवादाद्द्विगुणं दमं। दुर्दृष्टान्स्मृतिचारप्राप्ताधर्मोक्तं येन न रागलोभादिना
रसभ्यग्विचारितत्वेनाशंक्यमानान्व्यवहारान्पुनः स्वयं सम्यग्विचार्य निश्चितदोषाः पूर्वसभ्याः जयिसहिताः प्र
त्येकं विवादेयो दमः पराजितस्य तं द्विगुणं दाप्याः। अप्राप्ततद्दंडविधेपरत्वाद्वचनस्य रागलोभादित्यादिस्मृतो

केनापीनरसैकथंपदापुनः सासिदोषेणव्यवहारस्यदुर्दृष्टतातसाक्षिणएवदंड्या नजयीनापिसभ्याः पदा
तुराज्ञानुमत्याव्यवहारस्यदुर्दृष्टत्वेतदासर्वएवराज्ञसहिताः सभादयो दंडनीयाः पादोगच्छतिकर्तारं पादः सा
क्षिणमृच्छति। पादःसभासदः सर्वान्पादोराजानमृच्छतीतिवचनात् एतच्चप्रत्येकंराजादीनांदोषप्रतिपादन
परंनपुनरेकस्यैवपापापूर्वस्यविभागायकर्त्तसमवायिफलजनकस्वभावत्वादपूर्वस्य। न्यायतोनिर्णी
तव्यवहारस्यप्रत्यावर्त्तयितुर्दंडमाह। योमन्येताजितोस्मीतिन्यायेनापिपराजितः तमायांतंपुनर्जित्वा
॥१६२॥ दापयेद्द्विगुणंदमं। यः पुनर्न्यायमार्गेण पराजितोप्यद्भुत्वान्नाहंराजितोस्मीतिमन्यतेतमायांतंकूटले
ख्याधिकपन्यासेनपुनर्धर्माधिकरणमधिष्ठितंतद्धर्मेणपुनःपराजनीत्वाद्विगुणंदंडंदापयेत्। नारदेनाप्यु ॥१६१॥
क्तं। तीरितंचानुशिष्टंचयोमन्येतविधर्मतः द्विगुणंदंडमास्थायतत्कार्यंपुनरुद्धरेदिति तीरितंसाक्षिलेख्या
दिनिर्णीतमनुद्धृतंदंडमनुशिष्टमुद्धृतदंडंपर्यंतंनीतमितियावत् यत्पुनर्मनुवचनंतीरितंचानुशिष्टंच
यत्रक्वचनविद्यते। कृतंतद्धर्मतोज्ञेयंनतत्प्राज्ञोनिवर्त्तयेदितितदर्थप्रत्यर्थिनोरन्यतरवचनंतीरितंच।

नु शिष्टश्च पञ्चधा च न विद्यते। कृतं तद्धर्मतो ज्ञेयं न तत्प्राज्ञो निवर्त्तयेदिति तद्‌र्थि प्रत्यर्थिनोरन्यतरवचना
द्व्यवहारस्याधर्मतो वृत्तत्वाशंकायां पुनर्द्विगुणं दंडं प्रतिज्ञापूर्वकं व्यवहारं प्रवर्त्तयेत् न पुनर्द्धर्मतो वृत्तत्वा
न्निर्णये परिराज्ञा लोभादिना प्रवर्त्तनीयं इत्येवं परं। यत्पुनर्न्निर्णयान्तरेण चिन्त्यापाद्येतं कार्यं निर्वर्तीतं तदापस
न्यायकरा दंडेन धर्म्म्यपथे संस्थापनीयं। न्यायापेतं पदं यं न राज्ञा ज्ञानकृतं भवेत् तद्‌प्यन्याय विहितं पुनन्यां
ये निवेशयेदिति स्मरणात्। अन्यायगृहीतदंडधनस्य गतिमाह। राज्ञाऽन्यायेन यो दंडो गृहीतो वरुणाय तं। नि
वेद्य दद्याद्विप्रेभ्यः स्वयं त्रिंशद्गुणीकृतं। अन्यायेन यो दंडो राज्ञा लोभादिना गृहीतस्तं त्रिंशद्गुणीकृतं वरुणायाद
मिति संकल्प्य ब्राह्मणेभ्यः समं दद्यात्। यस्माच्च दंडनृपेण यावद्गृहीतमन्यायेन तावत्तस्मै प्रतिदेयं इतरथाऽपहा
रदोषप्रसंगात् अन्यायदंडग्रहणे पूर्वं स्वामिनः स्वत्वविच्छेदाभावात्। उक्तेमापपदस्येयं शिष्यस्य कृतिरात्मनः।
धर्मशास्त्रस्य विवृतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः॥ ॥ इति याज्ञवल्क्यमुनिशास्त्रगतव्यवहारकांडविवृति विहिता न्स
ज्जुसंमितार्थपदगापनामधेरागजारवितताऽर्थवती॥ २॥ गंभीरात्मिः प्रसन्नाभिर्वाग्भिर्नानन्दमिता दर
अनल्पार्थाभिरल्पाभिर्विवृतिर्विहिता मया॥ ३॥ इति याज्ञवल्क्यमुनिशास्त्रगता विवृतिर्न्निकस्य विहिता वि

दुग्धः प्रमिताक्षरापि विपुलार्थवती परिषिंचति श्रवणयोरमृतं ॥४॥ गंभीराभिः प्रशस्ताभिर्वाग्भिर्नाम्ना मि

ताक्षरा ॥ अनल्पार्था मि नासीदस्ति भविष्यति क्षितितले कल्याण कल्पं पुरं नो दृष्टः श्रुत एव वा क्षितिपति

श्रीविक्रमार्कोपमः ॥ विज्ञानेश्वरपंडितो न भजते किं चान्यदन्योपमं आकल्पं स्थिरमस्तु कल्पलतिका

कल्पं तदेतत्त्रयं ॥ इति प्रकीर्णप्रकरणं ॥७॥ ॥इति श्रीमत्पद्मनाभभट्टोपाध्यायात्मजस्य श्रीमत्परमहंसप

रिव्राजक विज्ञानेश्वरभट्टारकस्य कृतौ ऋजुमिताक्षरायां याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रविवृतौ द्वितीयोध्यायः ॥ ॥शुभमस्तु॥

६२॥ संवत् १७४४ शाका १६०९ लिषतं नयमल पांडे रामपुत्रः ॥ लावगल ॥ दवेषवेरबाल ॥ १६२॥

अस्मिन्नध्याये प्रकरणानुक्रमणिका ॥ व्यवहारमातृकाप्रकरणं ॥१॥ प्रतिभूप्रकरणं ॥२॥ ऋणादानप्रकरणं ॥३॥

॥ निक्षेपप्रकरणं ॥४॥ २॥